De epische wereld

Evert van den Berg en Bart Besamusca

bron
Evert van den Berg en Bart Besamusca, *De epische wereld*. Dick Coutinho, Muiderberg 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/berg006epis01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

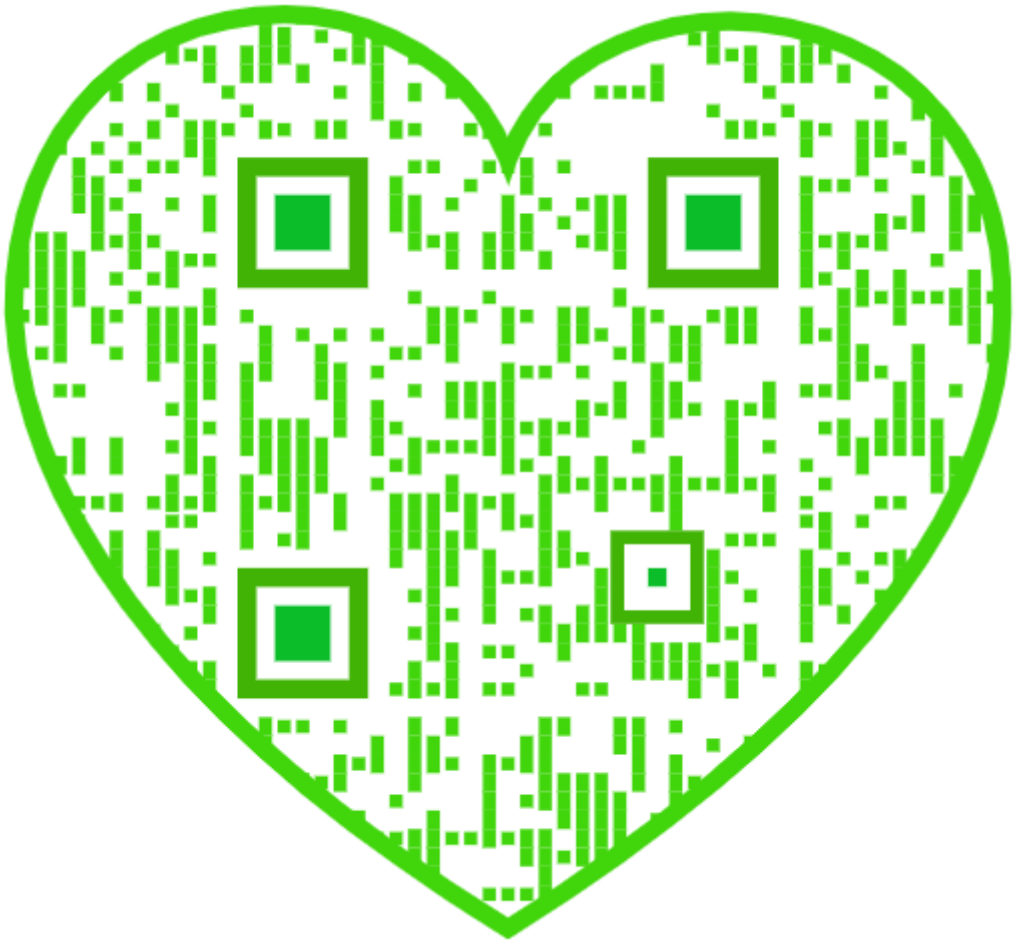

Woord vooraf
[Evert van den Berg en Bart Besamusca]

Dit boek wil een nadere kennismaking bieden met de verhalen die tot het genre van de Middelnederlandse Karelromans worden gerekend. Het beeld van dit genre wordt nog altijd bepaald door de enige tekst die sinds jaar en dag algemene bekendheid geniet: *Karel ende Elegast*. Maar er is meer onder de zon van de Karelepiek uit de Lage Landen dan dit prachtige werk, zo zal duidelijk worden in hetgeen volgt.

Deze bundel studies is thematisch opgezet: aan de hand van de belangrijkste thema's in de Karelepiek worden de afzonderlijke teksten aan de orde gesteld. Deze opzet is vrij ongebruikelijk in de neerlandistiek, waar slechts weinig werk een thematisch uitgangspunt heeft. Wij menen evenwel dat deze aanpak, waarbij de Middelnederlandse Karelromans in telkens wisselend perspectief worden bezien, de prettigste en meest inzichtelijke kennismaking met de teksten oplevert.

Uiteraard kan de gekozen opzet herhaling van gegevens in de hand werken. Wij hebben dit echter zoveel mogelijk vermeden, onder meer door per hoofdstuk alleen aan die teksten aandacht te besteden waarin het besproken thema van bijzonder belang is. De thematische hoofdstukken worden voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk over het genre als geheel en gevolgd door een afsluitend hoofdstuk over de band met de historiciteit, die in het geval van de Karelromans zeer belangrijk is.

Het thematische uitgangspunt brengt met zich mee dat de afzonderlijke Karelromans, de diverse personages en de beschreven gebeurtenissen in verschillende bijdragen ter sprake kunnen komen. Wij hebben ervoor gekozen in deze gevallen geen kruisverwijzingen aan te brengen. De lezer die alle gegevens over één tekst, één personage of één gebeurtenis bijeen wil zien, kan daarvoor gebruik maken van het register waarmee dit boek wordt afgesloten.

Om voor de lezer zo min mogelijk belemmeringen op te werpen hebben wij afgezien van het gebruik van noten; een literatuuropgave aan het slot van ieder hoofdstuk wijst - in combinatie met de bibliografie aan het einde van het boek - de weg aan hen die zich verder in het onderwerp willen verdiepen. Daarnaast zijn de uitgebreide tekstcitaten, die de Middelnederlandse Karelromans dichter bij de lezer moeten brengen, waar nodig voorzien van woordverklaringen.

Dit boek is geschreven door enkele leden van de Werkgroep Karelepiek, een wetenschappelijk werkverband dat het onderzoek naar de

Karelromans uit de Lage Landen bundelt. Wij willen niet verbergen dat wij met bijzonder veel plezier aan de totstandkoming van deze bundel hebben gewerkt. Wij hopen dat iets van ons enthousiasme zal overslaan op de lezers van *De epische wereld*. Als zij een hun onbekende Karelroman ter hand zouden nemen, is dat een waardige beloning voor onze inspanningen.

EvdB/BB

De Karelepiek in vogelvlucht 1
[Evert van den Berg en Bart Besamusca]

Wie was Karel de Grote?

Onder de vele gedrukte boeken die bewaard zijn gebleven uit de vijftiende en de zestiende eeuw, bevinden zich enige exemplaren van *Karel ende Elegast*. In een aantal daarvan wordt de oude, vermoedelijk uit de dertiende eeuw daterende rijmtekst gevolgd door een korte levensbeschrijving (in proza) van Karel de Grote. Deze beschrijving, die de titel 'Van coninc Karels leven ende doecht' draagt, vermeldt onder meer dat Karel te Avinioen of Avion (de naam varieert in de verschillende drukken, wellicht wordt Avignon bedoeld) gekroond werd en dat hij na 33 jaar koning geweest te zijn keizer werd, een titel die hij 13 jaar droeg. Nadat enkele tijdgenoten zijn opgesomd ('In sinen tijden leefden Tulpinus aertschbisscop te Riemen (d.i. "Reims") / die vrome Roelant / die stoute Ogier / ende de schone Olivier, van welcken heren grote ende schone historien bescreven sijn'), wordt Karels uiterlijk omstandig beschreven. Zo was 'die lancheit sijns lichaems (...) viij. sijnre voeten lanck, die seer lanc waren. In sijn nederlijf was hij seer breet ende sinen buyc was bequaeme (d.i. "mooi"). Hij was grof van armen ende beenen.' Daarna volgen enige geestelijke kwaliteiten: 'Hi was oec seer milde in gaven (d.i. "vrijgevig") / rechtverdich in sijn ordeel. ende verstandel in sijn woerden.' Vervolgens lezen we dat hij naar het heilige land reisde om daar de keizer van Constantinopel bij te staan, die de patriarch van Jeruzalem te hulp gekomen was in diens streven de heidenen uit Palestina te verdrijven; dat hij Galicië (in Noord-Spanje) veroverde en kerstende en te Aken werd begraven.

Op deze voorstelling van zaken valt wel het een en ander af te dingen. Zo is Karel gekroond te Noyon (berust Avioen op een leesfout?), heeft Olivier nooit bestaan en is Karel nooit overzee geweest. De laatste twee gegevens zijn ontleend aan de stroom verhalen - de 'grote ende schone historien' uit het citaat - die na zijn dood ontstaan zijn. Wie een betrouwbaarder bron dan de levensbeschrijving zoekt voor bijzonderheden omtrent persoon en leven van Karel de Grote, stuit al snel op de *Vita Karoli Magni* ('Het leven van Karel de Grote'). Deze biografie is van de hand van Karels tijdgenoot Einhard, ook wel Eginhard genoemd, die omstreeks 770 geboren werd en in 840 stierf. Einhard verbleef aan Karels hof. In zijn biografie is naast een verslag van belangrijke gebeurtenissen ook een beschrijving van Karels uiterlijk te vinden, die in essentie met bovenstaande beschrijving overeenkomt. We mogen evenwel gerust aannemen dat

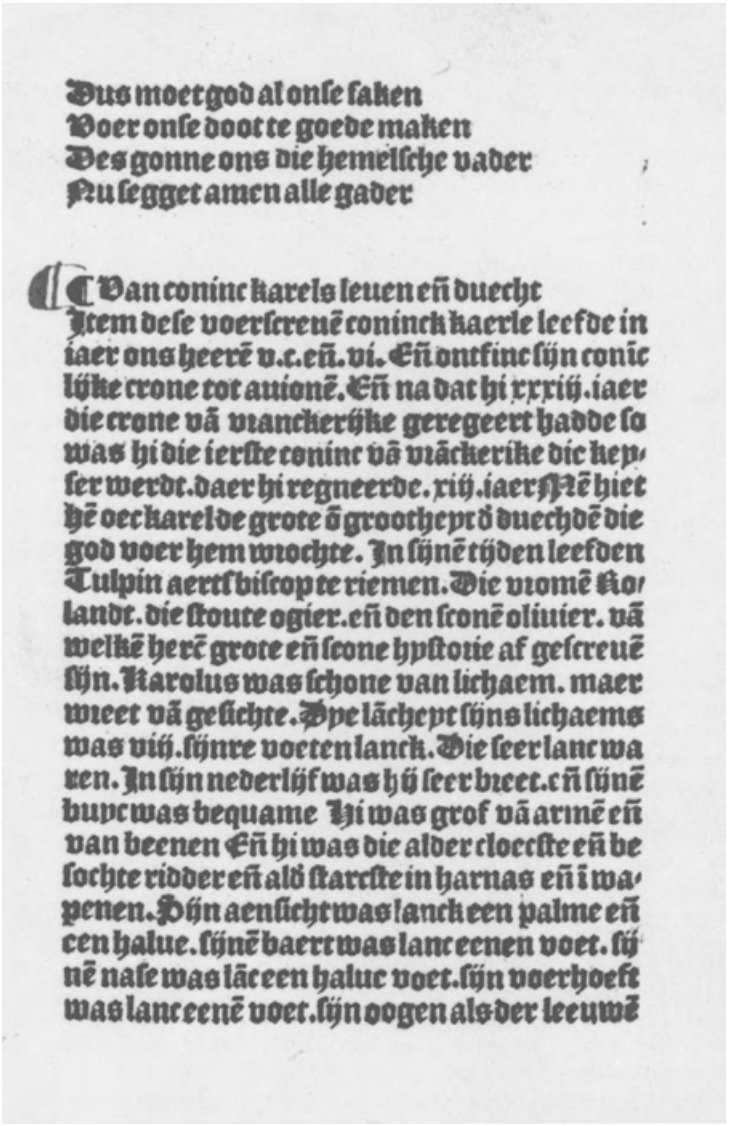

Dus moet god al onſe ſaken
Voer onſe doot te goede maken
Des gonne ons die hemelſche vader
Nu legget amen alle gader

¶ Van coninc karels leuen eñ duecht
Item deſe voerſcreñ coninck karle leefde in
iaer ons heerē v.c.eñ.vi. Eñ ontfinc ſijn conic
lijke crone tot auionē. Eñ na dat hi xxxiij. iaer
die crone vā vranckerijke geregeert hadde ſo
was hi die ierſte conine vā vrāckerike die hey-
ſer werdt. daer hi regneerde. xiij. iaer. Hē hiet
hē oec karel de grote ō grootheyt ō duechdē die
god voer hem wrochte. In ſijnē tijden leefden
Tulpin aertſbiſcop te riemen. Die vromē Ro-
landt. die ſtoute ogier. eñ den ſconē oliuier. vā
welkē herē grote eñ ſcone hyſtorie af geſcreuē
ſijn. Karolus was ſchone van lichaem. maer
wreet vā gelichte. Dye lāchept ſijns lichaems
was viij. ſijnre voeten lanck. Die leer lanc wa
ren. In ſijn nederlijf was hij leer breet. eñ ſijnē
buyc was bequame Hi was grof vā armē eñ
van beenen Eñ hi was die alder cloecſte eñ be
ſochte ridder eñ alō ſtarcſte in harnas eñ i wa-
penen. Sijn aenlicht was lanck een palme eñ
een halue. ſijnē baert was lanc eenen voet. ſij
nē naſe was lāc een halue voet. ſijn voerhoeft
was lanc eenē voet. ſijn oogen als der leeuwē

Karels levensbeschrijving. Bladzijde in de Antwerpse druk van Karel ende Elegast *van Govaert Bac van omstreeks 1496 (Washington, Library of Congress)*

ook Einhard het beeld van Karel hier en daar wat geïdealiseerd heeft. Wat moeten we bijvoorbeeld denken van de opgegeven lengte van 8 voet? Kennelijk zijn waarheid en verdichting in de loop van de eeuwen verstrengeld geraakt. Dat roept de vraag op wie Karel de Grote eigenlijk geweest is en wat hij tijdens zijn leven in werkelijkheid heeft gedaan. Om hierop enig zicht te krijgen, volgt nu eerst een globaal overzicht van zijn levensloop.

Karel de Grote wordt in 768 koning van de Franken, een Germaans volk dat in die tijd de noordelijke helft van het huidige Frankrijk en de aangrenzende gebieden bewoont. In een oorlog die dertig jaar duurt, onderwerpt hij de Saksen en bekeert hij hen op hardhandige wijze tot het christendom. In 774 trekt hij naar Noord-Italië, verslaat daar de Longobarden en laat zich te Pavia tot koning over hen kronen. Aquitanië, dat al door Karels vader Pepijn verworven was, wordt definitief aan het rijk verbonden. Nadat Karel in 778 Saragossa vergeefs belegerd heeft, wordt op de terugtocht de achterhoede van zijn leger in de pas van Roncevaux door de Basken overvallen en vernietigd. Omstreeks 785 voegt hij Beieren bij zijn rijk. In 795-796 verslaat hij de Avaren, een Mongools ruitervolk dat vanuit Hongarije Europa plundert. Rond 800 weet hij de streek ten zuiden van de Pyreneeën onder controle te krijgen; de Ebro wordt daar de grensrivier.

In 800 wordt hij door paus Leo III te Rome tot keizer gekroond terwijl hij bij het graf van Petrus ligt te bidden. Volgens Einhard zou hij niet naar de kerk gegaan zijn als hij dat geweten had. Al is deze voorstelling van zaken weinig waarschijnlijk, zij wijst erop dat het initiatief van Leo uitgegaan zal zijn. Vermoedelijk wilde de paus zo in Karel een bondgenoot krijgen die een gelijke status had als de keizer van Byzantium. In 814 overlijdt Karel; hij wordt te Aken begraven.

Een vaste woon- of verblijfplaats heeft Karel de Grote nooit gehad. Hij trok met zijn gevolg van de ene palts (hofplaats) naar de andere, waarbij hij zich omringt met aanzienlijken, zowel edelen als geestelijken. Paltsen waar hij graag verbleef, waren Ingelheim (ten noorden van Koblenz aan de Rijn), Nijmegen en Aken. Zijn rijk had hij in graafschappen verdeeld, die bestuurd werden door edelen die doorgaans uit dezelfde streek afkomstig waren. Dit systeem werkte zolang er een sterk centraal gezag was. In latere tijden, toen zwakkere regeerders de kroon droegen, gingen de graven in toenemende mate hun eigen gang en trokken zij zich weinig meer van de vorst aan. Tegelijkertijd kregen tegenstellingen tussen de graven meer kans om zich te manifesteren, wat tot talrijke onderlinge twisten leidde.

Uit het voorgaande blijkt dat Karel de Grote een man van wereldformaat is geweest, die op zijn tijdgenoten een diepe indruk gemaakt moet hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn leven en werken aanleiding hebben gegeven tot een stroom verhalen, al dan niet waar gebeurd, die van generatie op generatie zijn doorverteld en tenslotte een schriftelijke neerslag hebben gevonden. Over die verha-

len gaat dit boek; over het ontstaan van die verhalen de volgende paragraaf.

Chansons de geste

Vanaf omstreeks 1100 worden in Frankrijk handschriften vervaardigd waarin zogenoemde chansons de geste opgetekend zijn. Het zijn verhalende gedichten over al dan niet verzonnen gebeurtenissen uit de tijd van Karel de Grote, diens voorgangers en opvolgers. De teksten zijn opgebouwd uit ‘laisses’, strofen van (soms zeer) ongelijke lengte. In de oudere chansons wordt de laisse gekenmerkt door assonantie, dat wil zeggen dat van alle verzen van zo'n laisse de laatste beklemtoonde klinker (ongeveer) gelijk is; in latere chansons vinden we het dan gebruikelijke volrijm. Hoe deze chansons door de jongleurs (die niet alleen kunsten vertoonden, maar ook verhalen voordroegen) ten gehore werden gebracht, is niet precies bekend. Vermoedelijk moeten we denken aan een gezongen voordracht op een eenvoudige melodie die steeds herhaald werd. Ongetwijfeld werden de chansons aanvankelijk vanuit het geheugen gepresenteerd. Wellicht hebben de jongleurs wel eens een geheugensteuntje gehad in de vorm van handschriften, die zij konden gebruiken om de tekst uit het hoofd te leren of om er al voordragend af en toe een blik op te werpen. Er zijn namelijk kleine, eenvoudige handschriften met een formaat van ca. 11 × 17 cm. overgeleverd, die door hun omvang gemakkelijk meegenomen konden worden en waarvan men vermoedt dat het jongleurshandschriften zijn geweest. De mondelinge overlevering heeft in de chansons de geste haar neerslag gevonden in de stijl, die gekenmerkt wordt door zogenoemde formules, vaste uitdrukkingen waarmee gevechten en andere gebeurtenissen op stereotiepe wijze beschreven worden.

In verscheidene chansons de geste is een historische kern aanwijsbaar. Zo gaat het *Chanson de Roland* terug op de hiervoor genoemde nederlaag in Spanje in 778, maar in het gedicht nemen de Saracenen de plaats in van de Basken en zijn er volop niet-historische elementen binnengeslopen, zoals Roelants zwaard Durendale, zijn hoorn Olifant en vooral zijn gezworen vriend Olivier. Ook in andere chansons wordt de historische feiten geweld aangedaan. Om een tweetal voorbeelden te noemen: de verovering van Narbonne op de moslims in de *Geste de Guillaume d'Orange* door Karel de Grote is in werkelijkheid het werk van Karels vader Pepijn geweest en de strijd tegen Karel de Grote van Girart de Vienne in het gelijknamige epos gaat terug op een geschil tussen de graaf van Vienne en Karel de Kale uit 870. We hebben hier te maken met het verschijnsel ‘epische concentratie’: historische feiten die in verband staan met allerlei Karolingische vorsten, worden toegedicht aan de bekendste onder hen, Karel de Grote. Hierin vinden we een verklaring voor het variabele

karakter van Karel in de chansons - soms is hij een toonbeeld van rechtvaardigheid, soms een tiran - en voor de overvloed aan avonturen die hij beleefd zou hebben. Bovendien moeten we bedenken dat er ook veel teksten zonder historische achtergrond ontstaan zijn toen de verhalenstroom eenmaal op gang gekomen was.

Dit confronteert ons met een probleem waarmee de literatuurhistorici al meer dan een eeuw te kampen hebben: hoe moeten we ons het ontstaan van de geschreven chansons de geste omstreeks 1100 voorstellen? Een oude, 'romantische' theorie uit de tweede helft van de negentiende eeuw, die van Gaston Paris, zegt dat zij teruggaan op liederen die direct na grote gebeurtenissen ontstaan zijn.

Deze zogenoemde cantilènes zouden door het volk gezongen en later door jongleurs van generatie op generatie doorgegeven en bewerkt zijn, om vanaf ca. 1100 op schrift gesteld te worden. Zoals gezegd zijn er echter ook verscheidene chansons zonder historische kern. Zo reist Karel de Grote in *Le Pèlerinage de Charlemagne* naar Jeruzalem en Constantinopel. Mede op grond van deze niet-historische chansons kwam Joseph Bédier omstreeks 1910 tot de hypothese dat de teksten pas in de elfde eeuw, veelal langs de grote pelgrimsroutes, ontstaan waren als resultaat van een samenwerking tussen jongleurs en monniken. Tegenwoordig houdt men het op een synthese, die inhoudt dat de chansons zoals we die nu kennen het werk zijn van individuele dichters die gebruik maakten van de mondelinge overlevering.

Er zijn verscheidene aanwijzingen dat er tussen 800 en 1100 inderdaad verhalen rond Karel de Grote gecirculeerd hebben. In de eerste plaats wordt in verschillende Latijnse teksten uit die tijd vermeld dat het volk over bepaalde helden, zoals Guillaume d'Orange, liederen zong. Ten tweede bevatten enige Latijnse bronnen passages die bewijzen dat er al heel vroeg verhalen verteld werden over historische helden die we later in de chansons de geste terugvinden. Zo is in de zogenoemde *Nota Emilianense* van ca. 1070 een samenvatting van een Spaans lied over Karels veldtocht tegen de Saracenen in Spanje opgenomen, die naar inhoud aansluit bij het *Chanson de Roland*. Verder worden er in die tijd meer dan eens kinderen uit één gezin naar Roland en Olivier genoemd; dat de tweede in werkelijkheid nooit geleefd heeft, doet vermoeden dat de ontwikkeling van feit naar verhaal - in het *Chanson de Roland* zijn zij gezworen vrienden - al in een vergevorderd stadium was.

In de oudste chansons de geste neemt de strijd tegen de heidenen een belangrijke plaats in. Dat is enerzijds in overeenstemming met de historische gegevens, anderzijds speelt ook de twaalfde-eeuwse situatie - het is de tijd van de kruistochten - een duchtig woordje mee. In de latere teksten vinden we ook hoofse motieven en wonderbaarlijke gebeurtenissen. Een indeling van de chansons de geste naar de inhoud geeft Bertrand de Bar-sur-Aube omstreeks 1200 in zijn *Girart de Vienne*. Hij onderscheidt drie verhalencycli. De eerste cyclus, de 'Geste du roi', waartoe het *Chanson de Roland* behoort, besteedt volop aandacht aan de oorlogen van Karel de Grote tegen de heide-

nen. In de tweede cyclus, de ‘Geste de Doon de Mayence’ (ofwel de ‘Cycle des barons révoltés’), staat de gespannen verhouding tussen de koning en zijn grote vazallen centraal. Tot deze cyclus behoort *Renaut de Montauban*. De derde cyclus, de ‘Geste de Garin de Monglane’ (ook wel de ‘Geste de Guillaume d'Orange’ genoemd) gaat over Guillaume d'Orange en diens geslacht. Hierin zijn een sterke familieband en een onverbrekelijke trouw jegens de niet altijd even rechtvaardige vorst in het oog springende kenmerken. Daarnaast zijn er teksten die buiten deze indeling vallen en die op lokale tradities inspelen, zoals de *Garin le Loherain* uit het einde van de twaalfde eeuw, die de strijd van de Lotharingers tegen de baronnen uit de omgeving van Bordeaux behandelt. In latere chansons de geste als *Huon de Bordeaux* (vermoedelijk ca. 1230) tenslotte neemt het fantastische een opvallende plaats in.

De ontwikkeling van de Middelnederlandse Karelepiek

Van de Oudfranse chansons de geste zijn er verscheidene tot Middelnederlandse Karelromans omgewerkt. Wanneer dat voor het eerst is gebeurd, onttrekt zich aan onze waarneming. Van een eventueel stadium waarin zij uit het hoofd geleerd en voorgedragen werden, is maar weinig bekend. Handschriften die door de dichters zelf geschreven zijn, hebben we niet. Het enige wat ons rest, zijn (afschriften van) afschriften uit latere tijden, die bovendien in gehavende toestand bewaard gebleven zijn: we moeten het doen met fragmenten die in omvang variëren van enige tientallen tot enige duizenden verzen. De enige uitzondering is *Karel ende Elegast*, een werk dat we evenwel alleen volledig kennen uit drukken van omstreeks 1500. We bevinden ons, zo zal duidelijk zijn, in de situatie van een archeoloog die op basis van scherven een beeld van het verleden moet zien te reconstrueren. Gelukkig biedt de overlevering voldoende mogelijkheden om althans tot een schets te komen van wat er ooit geweest moet zijn.

De Karelromans uit de Lage Landen verschillen qua vorm diepgaand van de Oudfranse chansons de geste. Terwijl de Oudfranse teksten zijn opgebouwd uit laisses, zoals hiervoor uiteengezet is, zijn de Middelnederlandse verhalen geschreven in paarsgewijs rijmende verzen van enigszins variabele lengte zonder strofenindeling. Deze vorm komt overeen met (onder andere) de Oudfranse heiligenlevens en de hoofse romans enerzijds en met de Middelhoogduitse hoofse en geestelijke epiek uit de 12e en 13e eeuw anderzijds. Het is niet uitgesloten dat dit verschil in vorm, laisses tegenover gepaard rijmende verzen, is ontstaan onder invloed van de Oudfranse literatuur, waar Chrétien de Troyes met zijn invloedrijke Arturromans prestige ver-

leende aan de romanvorm met het gepaard rijmende vers. Het ligt echter meer voor de hand dat het verschil zijn oorzaak vindt in de Germaanse traditie waarin de Middelnederlandse epiek haar plaats heeft. De Oudfranse Karelstof lijkt bij de omzetting in het Middelnederlands in een autochtoon Germaans gewaad gestoken.

Bij het vertalen en bewerken van Oudfranse chansons de geste beschikten de Middelnederlandse dichters over bronnen van diverse aard. In sommige gevallen maakten zij gebruik van een Oudfranse tekst op schrift. Zo is het *Roelantslied* aantoonbaar schriftelijk afhankelijk van het *Chanson de Roland*. Hetzelfde geldt voor de twee Middelnederlandse vertalingen van het *Chanson d'Aiol*: de dichters van deze werken beschikten over een Oudfrans origineel in de vorm van een handschrift. We kennen echter ook Karelromans, zoals *Ogier van Denemarken* en *Madelgijs*, die gebaseerd lijken op mondelinge versies van chansons de geste. In deze gevallen zijn de verschillen tussen de Middelnederlandse teksten en de bewaard gebleven Oudfranse versies zo diepgaand dat andere verklaringen dan die van orale transmissie tekort schieten. Alles wijst erop dat de dichters van deze werken steunden op hun herinneringen aan voorgedragen versies van chansons de geste. In een recente studie is aannemelijk gemaakt dat ook de dichter van *Renout van Montalbaen* via voordrachten van de Oudfranse *Renaut de Montauban* kennis heeft genomen. Op basis van zijn geheugen schreef hij vervolgens zijn *Renout*.

De Karelromans sluiten niet alleen nauw aan bij de mondelinge traditie door de aard van sommige bronnen, maar evenzeer door de stijl waarin zij zijn geschreven. Zo treffen we in vele werken de zogenoemde epithetische persoonsaanduidingen aan, uitdrukkingen als ‘Marcelijs die coninck’, ‘die coninck Marcelijs’, ‘Rolant die grave’, ‘Olivier die ridder fiere’ en ‘die wijse Olivier’. Het gaat hier om een vorm van formulair taalgebruik die in Karelromans veel frequenter voorkomt dan in andere dertiende-eeuwse werken. Deze formules vinden we ook in teksten die evident een schriftelijke oorsprong hebben en in latere Karelromans, zoals het tweede deel van de *Lorreinen* en *Hughe van Bourdeus*, werken die naar alle waarschijnlijkheid niet meer uit het hoofd voorgedragen werden.

Van de hiervoor genoemde cyclus ‘Geste du roi’ zijn in ieder geval het *Chanson de Roland, Berte aus grans piés* (waarin de lotgevallen van Karels moeder verhaald worden) en het *Chanson d'Aspremont* in het Middelnederlands vertaald. Mogelijk gaat ook *Gwidekijn van Sassen* terug op een chanson uit deze cyclus, maar een Oudfranse bron is niet bekend. In het bewaard gebleven fragment strijdt Karel tegen de Saksen. De cyclus ‘Geste de Garin de Monglane’ is in de Lage Landen vertegenwoordigd geweest met *Willem van Oringen, Garijn van Monglavie* en *Gheraert van Viane*. Deze laatste tekst is naar de inhoud verwant met de verhalen die tot de derde cyclus, de ‘Geste de Doon de Mayence’, behoren. De Middelnederlandse representanten van deze cyclus over de opstandige baronnen zijn *Ogier van Denemarken*, *Renout van Montalbaen* en *Madelgijs*. Buiten deze grote cycli valt de

Lorreinen, waarvan het eerste deel een vertaling is (van *Garin le Loherain* en *Gerbert de Mez*) en het tweede deel vermoedelijk een oorspronkelijk Middelnederlands vervolg daarop. Hetzelfde geldt voor *Flovent*, waarin over de Merovingen (de voorgangers van het geslacht van Karel de Grote) wordt verteld, en voor de beide vertalingen van het *Chanson d'Aiol* (zie hierna). Van *Karel ende Elegast* en *Fierabras* is geen Franse bron bekend; van het eerstgenoemde werk wordt vaak aangenomen dat het oorspronkelijk Middelnederlands is.

Deze romans zijn alle ontstaan voor 1300, zo mag worden aangenomen op grond van vermelding in dertiende-eeuwse werken, zoals Maerlants *Spiegel historiael* en *Van den levene ons Heren*, of op grond van tekstinhoudelijke en/of verstechnische argumenten, zoals in het geval van de *Lorreinen*. Na 1300 zijn eveneens Karelromans geschreven. Het betreft teksten als *Loyhier ende Malaert, Hughe van Bourdeus* en wellicht ook *Madelgijs*. Vooral de laatste twee werken ademen duidelijk een andere sfeer dan de overige Karelromans. *Hughe van Bourdeus* is eerder een als Karelroman vermomd sprookje; zo treden de elfenkoning Obroen (Oberon) en zijn dienaar Maleproen, een watergeest, erin op. In *Madelgijs* is de hoofdpersoon, de listige oom van de vier Heemskinderen, een tovenaar die meer komisch dan heldhaftig is. Ook in enkele andere veertiende-eeuwse romans die traditioneel niet tot de Karelepiek gerekend worden, onder meer omdat zij niet op een chanson de geste teruggaan, treedt een Karolingische vorst op. Dat is het geval met *Die borchgrave van Couchi*, een verhaal dat zich heet af te spelen in de tijd van Karels zoon Lodewijk en diens zoon Karel de Kale. Naar de inhoud is het echter een hoofs verhaal over de liefde tussen de titelheld en Beatrijs, de vrouw van de heer van Faiuweel, die hem tot heldhaftige daden inspireert. Een ander verhaal uit dezelfde eeuw is *Valentijn en Nameloos*, waarin van twee broers de een, Valentijn, als ridder wordt opgevoed, terwijl de ander door een wolvin gezoogd wordt en opgroeit tot een ruige bosman. De gebeurtenissen zouden zich in de tijd van Pepijn afgespeeld hebben. Vermoedelijk dienden de tijdsbepalingen ter vergroting van de geloofwaardigheid van deze romans, die karakteristiek zijn voor de zogenoemde late epiek. Deze wordt onder meer gekenmerkt door een vermenging van motieven uit Karelromans, hoofse romans en avonturenromans.

Zoals gezegd zijn de meeste Karelromans voor 1300 ontstaan. Voor de overlevering ervan zijn we echter meestal aangewezen op latere afschriften. De oudste Karelfragmenten die bewaard zijn gebleven, zijn de resten van een handschrift dat geschreven werd in de jaren 1220-1240. Dit boek bevatte een Middelnederlandse vertaling van het *Chanson d'Aiol*, die naar de streek van herkomst vaak de Limburgse *Aiol* wordt genoemd. (De tweede vertaling van hetzelfde chanson de geste, de zogenoemde Vlaamse *Aiol*, is vermoedelijk iets later ontstaan; deze tekst is overgeleverd in veertiende-eeuwse fragmenten). Ook van de *Renout van Montalbaen* bezitten we een fragment dat nog uit de dertiende eeuw dateert; verder moeten we het doen

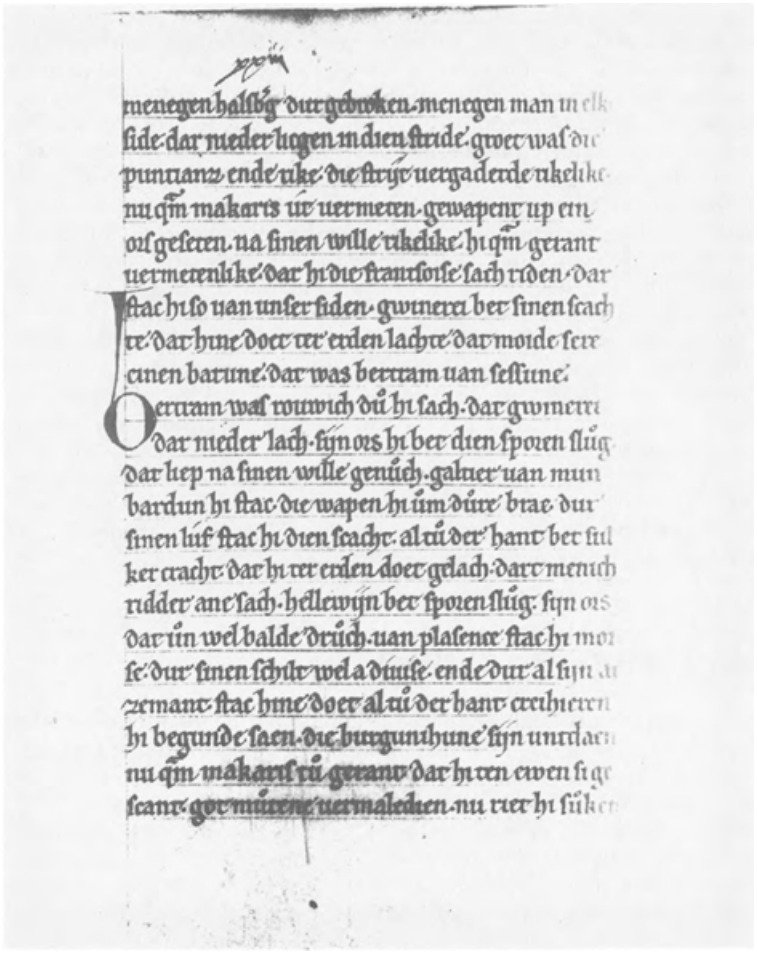

menegen halſbg̃ dur gebroken menegen man in elk
ſide dar nieder lagen in dien ſtride groet was dic
puntanz ende ſike die ſtrijt uergaderde ſikelike
nu q̃m makarijs ũr uermeten gewapent up ein
ors geſeten na ſinen wille ſikelike hi q̃m gerant
uermetenlike dar hi die ſtantſorſe ſach riden dar
ſtac hi ſo uan unſer ſiden gwinnen ber ſinen ſach
te dar hine doet ter erden lachte dar moide ſeer
einen barune dar was bertram uan ſeſſine
Oertram was rouwich dũ hi ſach dar gwinnen
dar nieder lach ſijn ors hi ber dien ſpoien ſlũg
dar hep na ſinen wille genũch galoer uan mun
bardun hi ſtac die wapen hi ũm dũre brac dur
ſinen liif ſtac hi dien ſachr al cũ der hant ber ſtil
ker crachr dar hi ter erden doet gelach dare menich
ridder ane ſach helliewijn ber ſpoien ſlũg ſijn ors
dar ũn wel balde drũch uan plaſence ſtac hi mor
ſe dur ſinen ſchilt wel a duuſe ende dur al ſijn a
zemant ſtac hine doet al cũ der hant ter ihieren
hi begunde ſaen die burgunhune ſijn unrlac
nu q̃m makarijs rũ gerant dar hi een ewen ſi ge
ſcant gor mũrene uermaledien nu riet hi ſũker

De Limburgse Aiol *in een handschrift uit 1220-1240 (Leiden, Universiteitsbibliotheek)*

met resten van vooral veertiende-eeuwse handschriften.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw, als de techniek van het drukken van boeken in onze gewesten op steeds grotere schaal wordt toegepast, verschijnen al snel ook Karelromans in druk. De eerste zijn *Karel ende Elegast* (ca. 1486), *De vier Heemskinderen* (een bewerking van *Renout van Montalbaen*, ca. 1490) en *Den droefliken strijt van Roncevale* (een bewerking van het *Roelantslied*, ca. 1500). De reden dat juist deze verhalen gedrukt werden, is vermoedelijk dat het publiek in die tijd een voorkeur had voor verhalen met een historisch karakter.

Vandaar ook dat in een aantal drukken van *Karel ende Elegast* de oude rijmtekst gevolgd wordt door een biografie van Karel de Grote (zie het begin van dit hoofdstuk). Na 1510 verschuift de voorkeur van het publiek naar wonderbaarlijke verhalen waarin de liefde een grote rol speelt; dan verschijnen Karelromans als *Hughe van Bourdeus* (ca. 1540) en *Madelgijs* (1556) ook in druk. Een bijzondere vermelding verdient *Sibilla*, omdat van deze prozaroman over een ten onrechte van overspel verdachte echtgenote van Karel de Grote geen Middelnederlandse rijmversie bekend is. Het werk, waarvan één druk uit ca. 1538 overgeleverd is, gaat terug op een Spaanse tekst.

Wat de vorm van de gedrukte Karelromans betreft, zijn er drie mogelijkheden. Sommige rijmteksten zijn geheel tot prozaroman omgewerkt, zoals *Hughe van Bourdeus*. In één geval, dat van *Karel ende Elegast*, is de oude rijmtekst integraal afgedrukt. Tenslotte kennen we ook gemengde teksten, waar het kaderverhaal in proza is gesteld en voor de hoogtepunten een rijmtekst gebruikt is, zoals in *Den droefliken strijt*. Uiteraard was de omwerking van verzen tot proza niet alleen een formeel procédé, zij ging gepaard met inhoudelijke moderniseringen, die nader onderzoek verdienen.

De culturele context

In het voorgaande is al ter sprake gekomen dat de chansons de geste twaalfde-eeuwse en latere verhalen zijn over gebeurtenissen die zich in de achtste en negende eeuw heten af te spelen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in die teksten vele elementen terug te vinden zijn die eerder aan 1100 en 1200 dan aan 800 doen denken. In de eerste plaats betreft dat de ontwikkeling van de feodale maatschappij. Tegen het einde van de twaalfde eeuw voerde de machtige Franse koning een sterke centralisatiepolitiek, waartegen zijn grote vazallen zich verzetten. Met name in de ‘Cycle des barons révoltés’ vinden we daarvan de echo's. Daarentegen verbeeldt bijvoorbeeld het *Chanson de Roland* het ideale koningschap zoals de zwakke Franse koningen van omstreeks 1100 dat zagen. In de tweede plaats moet gewezen worden op de kruistochtgedachte: in vele chansons de geste neemt de strijd van Karel tegen de heidenen een prominente plaats in. Dat valt uitstekend te verklaren vanuit de twaalfde-eeuwse situa-

tie. Voor een juist begrip van de chansons de geste is het dus nodig inzicht te hebben in tijd en plaats van ontstaan.

Hetzelfde geldt uiteraard voor de Middelnederlandse Karelromans. Het is daarom interessant te weten uit welke gewesten de teksten afkomstig zijn. Daarbij moet worden aangetekend dat de politieke en culturele situatie in Vlaanderen heel anders was dan in Brabant en Holland. De Vlaamse graaf was voor het grootste gedeelte van zijn gebied leenman van de Franse koning, die probeerde zijn macht te vergroten ten koste van zijn vazallen, terwijl de graven van Brabant en Holland, delen van het Duitse rijk (dat nauwelijks een centraal gezag kende), een veel vrijblijvender relatie met het keizerlijke hof onderhielden. Op de neerslag van de Vlaamse politieke constellatie in de Karelromans komen we verderop terug.

Een belangrijke vraag in dit verband is die naar het mecenaat.

Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat literaire werken (zoals ridderromans) in de dertiende en veertiende eeuw gewoonlijk in opdracht werden vervaardigd. De opdrachtgever betaalde de dichter en zorgde onder meer voor het benodigde perkament. Nu kan men in een aantal gevallen een verband leggen tussen zo'n mecenas en de inhoud van een werk dat in zijn opdracht werd gedicht. Weliswaar is dat verband in algemene zin in die tijd steeds aanwezig, omdat de adel in de ridderromans een spiegel voorgehouden werd, maar soms valt er meer over te zeggen, zoals bij de *Lorreinen*. Dat deze tekst in Brabant ontstaan is, valt niet alleen op te maken uit het taalgebruik, ook de inhoud wijst in die richting. Het werk verhaalt van de strijd tussen de Lorreinen (Lotharingers) en de Fromondijnen, die voornamelijk in Vlaanderen en Bordeaux thuishoren, waarbij de sympathie van de dichter aan de kant van de Lorreinen ligt. Welnu, de Brabantse hertogen pretendeerden de rechtmatige opvolgers te zijn van de hertogen van Lotharingen, wat een Brabantse opdrachtgever aannemelijk maakt voor dit immense werk, dat de tijd van Karel Martel (de grootvader van Karel de Grote) tot Frederik Barbarossa (ca. 1180) of Frederik II (1250) moest omvatten. De tekst is te beschouwen als een vorm van hertogelijke geschiedschrijving. Bovendien past deze voorstelling van zaken in het beeld van de cultuurpolitiek van Jan I (1268-1294), die de Nederlandstalige literatuur als eenheidsbevorderende faktor in zijn hertogdom gestimuleerd lijkt te hebben. In de veertiende eeuw zijn in Brabant ook handschriften vervaardigd met elders ontstane Karelromans (zie hierna), waaronder *Karel ende Elegast*, het *Roelantslied* en *Willem van Oringen*. In deze werken wordt de positie van Karel de Grote als leenheer nadrukkelijk bevestigd. Dat doet een verband van deze codices met de hertogelijke omgeving vermoeden, omdat de hertogen pretendeerden van Karel de Grote af te stammen. Dat de meerderheid van de drukken van *Karel ende Elegast* eveneens in Brabant ontstaan is, kan in verband gebracht worden met de aspiraties van de dan aan de macht zijnde Bourgondiërs om even machtige heersers te zijn als Karel de Grote.

Ook in Holland is de Karelepiek bekend geweest. Bij wijze van uit-

zondering weten we hier zelfs de naam van een dichter. Maerlant vermeldt namelijk in zijn *Spiegel historiael*, een wereldgeschiedenis op rijm die hij tussen 1284 en 1288 voor graaf Floris V van Holland schreef, als auteur van een werk over Willem van Oringen 'van (H)aerlem Clays, ver (d.i. "vrouw") Brechten sone'. In dezelfde passage verwijst hij naar verhalen over Fierabras, de vier Heemskinderen (Renout van Montalbaen), Roelant, Olivier en Ogier van Denemarken. Voor de teksten over Willem van Oringen, Fierabras en Renout heeft hij vanwege hun historische onbetrouwbaarheid weinig waardering. Zijn verontwaardiging betreft weliswaar 'die scone Walsche (d.i. "Franse") valsche poeten / die meer rimen dan si weten', maar omdat de desbetreffende Middelnederlandse werken op Oudfranse bronnen teruggaan, is er weinig reden aan te nemen dat hij over de dichters daarvan anders gedacht heeft. Tegenover de Franse dichters stelt hij de wel betrouwbaar geachte schrijvers van Latijnse kronieken als Eynaerde (Einhard) en Segebrechte van Gembloys (ca. 1030-1112).

Dat de genoemde Middelnederlandse werken bij het beoogde publiek van de *Spiegel historiael* bekend geweest zullen zijn - anders zou vermelding weinig zin gehad hebben - betekent overigens niet dat zij ook in Holland moeten zijn ontstaan. Dat is wel aannemelijk voor *Willem van Oringen*, waarvan de dichter uit Haarlem afkomstig is, en voor *Fierabras*, waarin in de beschrijving van Roelants schild het wapen van de Hollandse graaf te herkennen valt; daarmee wordt de graaf impliciet tot evenknie van Roelant verheven. De inhoud van *Renout van Montalbaen*, het *Roelantslied* en *Ogier van Denemarken* geeft geen directe aanwijzingen aangaande de herkomst; het taalgebruik van de dichters ervan wijst evenwel naar Vlaanderen. Het is echter mogelijk dat Maerlant, die onder andere voor het Hollandse hof schreef, niet de enige Vlaamse dichter in Holland is geweest. Of deze werken inhoudelijk Hollandse sporen bevat hebben, zoals het wapenteken in *Fierabras*, is een vraag die mede door de gebrekkige overlevering niet valt te beantwoorden, zodat (nog) onduidelijk is of we hier van specifiek Hollandse literatuur mogen spreken of dat we met elders ontstane werken te maken hebben.

De meeste Karelromans lijken in ieder geval uit Vlaanderen afkomstig te zijn, als we althans op het dialect van de dichters af mogen gaan, want duidelijke inhoudelijke aanwijzingen ontbreken. Zoals hiervoor al vermeld is, stond dit gewest onder sterke Franse invloed; de Franse koning was voor de graaf een factor om rekening mee te houden. Voor zover we kunnen nagaan, waren de Vlaamse graven in de dertiende en veertiende eeuw Franstalig. Daarnaast is bekend dat verscheidene Oudfranse werken aan het grafelijk hof ontstaan zijn, waaronder twee chansons de geste van Adenet le Roi (*Berte aus grans piés* en *Les enfances Ogier*, waarin de jeugd van Ogier van Denemarken behandeld wordt). Dit zou kunnen betekenen dat de opdrachtgevers van de Middelnederlandse Karelromans anderen geweest moeten zijn. Dat kunnen dan in de eerste plaats leden van

de hofadel zijn, die wellicht tweetalig waren. Maar het is ook denkbaar dat we hen een niveau lager moeten zoeken, namelijk bij de kleinere hoven op het platteland, waarvan de adellijke bewoners vaak aan het (rijkere) stadspatriciaat gelieerd waren.

Het onderzoek wordt ook hier bemoeilijkt door de fragmentarische overlevering, waardoor we ons slechts in beperkte mate een beeld kunnen vormen van de desbetreffende werken. Dat is vooral het geval bij de Middelnederlandse teksten die geen getrouw beeld geven van een Oudfranse bron, maar die slechts in de verte volgen, en bij teksten waarvan de bron ontbreekt. Wel is opmerkelijk dat de 'Geste du Roi' in Vlaanderen voor zover bekend alleen door het *Roelantslied* vertegenwoordigd is; over de plaats van herkomst van *Beerte metten breden voeten* en van de vertaling van het *Chanson d'Aspremont* valt door de in dit geval wel zeer gebrekkige overlevering weinig zinnigs te zeggen. *Karel ende Elegast*, mogelijk oorspronkelijk Middelnederlands, lijkt zich bij de 'Geste du Roi' aan te sluiten: de schijnwerper is gericht op de koning, die door God beschermd wordt. De ridder uit de periferie kan zich echter ook in het verhaal herkend hebben, en wel in Elegast, zonder wie de koning het leven verloren zou hebben. De andere ridderromans die door Vlaamse dichters geschreven zijn, gaan veelal over ridders die buiten de sfeer van het hof opereren en niet zelden daarmee op gespannen voet staan: *Renout van Montalbaen, Ogier van Denemarken, Gheraert van Viane* (moet de opdrachtgever van dit werk, dat teruggaat op *Girart de Vienne*, in het Oostvlaamse stadje Viane gezocht worden?), *Aiol, Madelgijs*, etc. Dit kan op een ontstaan buiten de hofkringen wijzen als men aanneemt dat opdrachtgevers zich bij voorkeur op een of andere wijze in de hoofdpersoon herkend moeten hebben. Het is echter niet ondenkbaar, dat juist de Vlaamse hofkringen hun verzet tegen het centraliserende bewind van de Franse koningen in de betrokken verhalen geprojecteerd zagen. Daar komt bij, dat over mecenassen buiten de hoge adel weinig met zekerheid bekend is. De vraag naar het Vlaamse mecenaat blijft dus (nog) onbeantwoord, waardoor we geen duidelijk beeld hebben van de wijze waarop de betrokken Karelromans functioneerden.

Karelromans die door Vlamingen gedicht zijn, zijn niet alleen in Brabant terecht gekomen. We kennen namelijk ook resten van handschriften (van *Karel ende Elegast* en het *Roelantslied*) die in Limburg zijn vervaardigd. Wie de opdrachtgevers voor deze handschriften waren, is een intrigerend probleem waarvoor de oplossing nog niet in zicht is. Wellicht is er sprake van uitstraling vanuit Aken, een oude hofstad van Karel de Grote.

Ook buiten de Lage Landen heeft men belangstelling getoond voor de Middelnederlandse Karelromans. Dat blijkt uit de zogenoemde Umschreibungen die ten oosten van het Middelnederlandse taalgebied ontstaan zijn. Het betreft zeer getrouwe omzettingen in een oostelijk dialect van teksten als *Renout van Montalbaen, Madelgijs, Ogier van Denemarken* en *Karel ende Elegast*.

Tot slot van dit beknopte overzicht van de Middelnederlandse Karel-

romans dient vermeld te worden dat de interesse in deze teksten zich niet beperkt heeft tot de middeleeuwen en de zestiende eeuw. Gedrukte versies van sommige werken zijn nog eeuwenlang geproduceerd. Het snelst verdwijnt *Den droefliken strijt* uit het zicht (1576), daarna *Karel ende Elegast* (ca. 1600), vervolgens *Hughe van Bourdeus* (ca. 1660). Het langst hebben *Madelgijs* en *De vier Heemskinderen* het volgehouden, tot ca. 1800 respectievelijk ca. 1885. Rond die tijd verschijnen de teksten in onooglijke, zeer goedkope boekjes. In dezelfde periode is uit de volksmond een lied over de vier Heemskinderen opgetekend:

> 't Ros Beiaard doet zijn ronde
> In de stad van Dendermonde.
> Die van Aalst die zijn zo kwaad,
> Omdat hier 't ros Beiaard gaat.

Het is wellicht verleidelijk om deze verzen op te vatten als een laat argument voor een situering van de Karelromans *Madelgijs* en *Renout van Montalbaen* in de kringen van de plattelandsadel uit de Denderstreek, op de grens van Vlaanderen en Brabant. Maar ook in dit geval is uiterste voorzichtigheid geboden. Per slot van rekening, zo moge duidelijk geworden zijn, is over de Middelnederlandse Karelromans betreurenswaardig weinig met zekerheid bekend. Hoewel dat zeker een nadeel is, haasten wij ons hieraan toe te voegen dat de Karelromans juist door het grote aantal vragen dat zij oproepen, een fascinerend terrein van onderzoek vormen.

Evert van den Berg en Bart Besamusca

Literatuuropgave

Paragraaf 1 De biografie van Karel de Grote is uitgegeven in Duinhoven 1969 (dl. 2, p. 60-61). De levensbeschrijving van Einhard is onder meer beschikbaar in een Engelse vertaling in de reeks Penguin Classics: Thorpe 1969. De historische gegevens berusten op Jansen 1978 (p. 73-77). Gegevens en verdere literatuur over de *chansons de geste*, die in de tweede paragraaf ter sprake zijn gekomen, kan men vinden in Stuip 1988. Zie ook de inleiding in Hindley en Levy 1983.

Paragraaf 3. Informatie over de vorm van de Middelnederlandse Karelromans treft men aan in Van den Berg 1983 (hoofdstuk 6) en 1985 en Van der Have 1990 (p. 153). Het gedeelte over de bronnen berust op Van den Berg en Besamusca z.j. (ter perse). Zie voor de *Renout* Spijker 1990. Dat er een Middelnederlandse vertaling van het *Chanson d'Aspremont* bestaan heeft, ontlenen wij aan Kienhorst en Mulder z.j. (ter perse). Een overzicht van de overlevering bieden Besamusca 1983 en Kienhorst 1988. Hieraan dienen Klein 1989, Van Dijk en Kienhorst 1990 en Duinhoven en Van Thienen 1990 te worden toegevoegd. De epithetische persoonsaanduidingen worden besproken in Van den Berg 1988. Over de oorpronkelijkheid van sommige Middelnederlandse Karelromans handelen Van der Have 1990 (*Lorreinen*), Duinhoven 1982 en Janssens 1988 (*Karel ende Elegast*). Zie voor de dateringen van romans Van

den Berg 1985 en 1987. De drukken worden besproken in Debaene 1951.

Paragraaf 4. Deze berust voor een belangrijk deel op Van den Berg 1985 en 1987. Zie voor de verbeelding van het koningschap en de feodale maatschappij in de chansons de geste Bender 1967 en Köhler 1968. De gegevens over de *Lorreinen* vindt men in Van der Have 1990 en Van den Berg 1983 (p. 204-205). Zie voor de pretenties van de Bourgondiërs Van Dijk 1987. De passage uit Maerlants *Spiegel historiael* is uitgegeven in De Vries en Verwijs 1863 (4e Partie, Boek I, hoofdstuk 29). Zie voor het wapenteken in *Fierabras* Knuttel 1937 (p. 204-205). Informatie over het Vlaamse mecenaat vindt men in Stanger 1957 (voor het Middelnederlands helaas onbetrouwbaar) en Besamusca 1991.

Koning Karel 2
Edele vorst of halsstarrige dwingeland?
[Irene Spijker]

De edele vorst uit de 'Roelantslied'-traditie

Het beroemdste chanson de geste is wel het *Chanson de Roland*. Hierin wordt verteld hoe Karel, na zeven jaar met succes in Spanje tegen de heidenen te hebben gevochten, zijn leger terugtrekt nadat hij van Marsilie, de heidense koning van Saragossa, de loze belofte heeft ontvangen dat deze hem zal volgen, zich aan hem zal onderwerpen en zich tot het christelijk geloof zal bekeren. Tijdens de terugtocht naar Frankrijk wordt de hele achterhoede van Karels leger, die onder bevel staat van zijn neef Roland, bij Roncevaux door de heidenen in de pan gehakt ten gevolge van verraad van Ganelon. Karel vergeldt de dood van de gevallen christenen door het leger van Marsilie volledig te verslaan en behaalt daarna een eclatante overwinning op de enorme heidense legermacht waarmee de emir Baligant Marsilie te hulp is gekomen. Ganelon wordt berecht.

In dit chanson de geste wordt Karel voorgesteld als een respect afdwingende, eerbiedwaardige vorst. Niet alleen zijn eigen ridders, ook de Saracenen, die zijn vijanden zijn, noemen hem 'de machtige koning' (vs. 2133) en 'de onversaagde' (vs. 2149). Zijn uiterlijk is imponerend: hij bezit een mooi lichaam, een witte baard en een fier voorkomen. Bovendien wekt hij de indruk van een eerbiedwaardige ouderdom te zijn: 'Naar ik meen, is hij de tweehonderd gepasseerd', zegt koning Marsilie (vs. 524). Karels indrukwekkende uiterlijk maakt dat men hem niet hoeft aan te wijzen aan boden die naar hem toe zijn gestuurd: zij kunnen zó wel zien wie de koning is. Zijn daden zijn in overeenstemming met zijn respect afdwingende verschijning. Zodra hem bijvoorbeeld namens Baligant de strijd is aangezegd, beveelt hij zijn ridders zich klaar te maken en zelf is hij de eerste die zich gereedmaakt voor de slag.

De relatie tussen de koning en zijn vazallen is over het geheel genomen voorbeeldig. Karels vazallen houden van hem, zij gehoorzamen hem en als de mannen van de achterhoede verraderlijk door de Saracenen zijn overvallen, vertrouwen zij erop dat hij hun te hulp zal komen. Zij zijn bereid hun leven voor hem te verliezen. Treffend wordt dit door Roland uitgedrukt: 'Voor zijn heer moet men zwaar lijden, bittere kou en hevige hitte verduren en bloed en vlees verliezen' (vs. 1117-1119). Op zijn beurt zou Karel liever sterven dan zijn vazallen in de steek laten. Hij koestert een warme genegenheid voor hen. De 15000 jonge Franken in zijn leger noemt hij zijn kin-

deren. Bij de aanblik van de gesneuvelde christenen te Roncevaux rukt hij zich ontsteld de baardharen uit en kan hij zijn tranen niet bedwingen. Als hij geconfronteerd wordt met het ontzielde lichaam van zijn neef Roland, huilt hij, valt hij flauw en rukt hij zich met beide handen de haren uit het hoofd.

Dat hij een goede leenheer en koning is, blijkt niet alleen uit deze wederzijdse gevoelens van genegenheid: het blijkt ook hieruit dat hij, ondanks het feit dat hij machtig is, niet *eigen*machtig te werk gaat. Op beslissende momenten raadpleegt hij zijn baronnen. Dat zien wij al meteen aan het begin van de tekst, waar Marsilies boden hem de schoon klinkende beloften tot onderwerping en bekering van hun heer overbrengen. Karel vraagt zijn heren wat zij van Marsilies voorstel denken. Roland vertrouwt de koning van Saragossa voor geen cent: in het verleden heeft deze dezelfde beloften gedaan en vervolgens de door Karel gezonden boden vermoord. Daarom wil Roland de oorlog voortzetten. Hij krijgt echter geen bijval: er wordt besloten op Marsilies voorstellen in te gaan. Eén van Karels ridders zal met de Saraceense boden naar Marsilie rijden om Karels antwoord over te brengen. De vraag is nu: wie? Karel laat de keuze van een gezant over aan zijn heren. Daarbij stuurt hij het besluitvormingsproces overigens wel: bijtijds geeft hij met betrekking tot een aantal vooraanstaande getrouwen die hij per se niet wil missen, expliciet te kennen dat hij hen voor deze hachelijke taak niet in aanmerking wil laten komen. Hij vraagt de keuze te laten vallen op iemand uit de mark, uit de grensgewesten. Zo wordt, op voordracht van Roland, Ganelon aangewezen en met de riskante missie belast. Gezegd moet worden dat Karels houding jegens Ganelon, een vooraanstaand leenman die vrouw en kind heeft, in deze passage niet onberispelijk kan worden genoemd (Köhler 1968). Als het christenleger op de terugtocht naar Frankrijk de nauwe bergpassen nadert, vraagt de koning zijn heren wie het bevel moet voeren over de achterhoede. Voor Ganelon, die zich hevig gekrenkt voelt doordat Roland hem heeft voorgedragen voor het gevaarlijke gezantschap naar Marsilie, is dit het moment om zich op Roland te wreken: hij draagt hem voor. ‘Als de koning dat hoort, werpt hij hem een woedende blik toe en voegt hij hem toe: “U bent de duivel in levenden lijve!”’ (vs. 745-746). Hij beseft immers duidelijk dat zijn geliefde neef hier een levensgevaarlijke taak krijgt toegewezen. Toch legt hij zich neer bij deze toewijzing, die met de voordracht blijkbaar een feit is. Dit keer heeft hij niet bijtijds ingegrepen om te voorkomen dat de keuze op Roland zou vallen. Daarvan draagt hij de consequenties: hij respecteert de regels die gelden bij een besluitvormingsprocedure, ook als het resultaat van die procedure hem geenszins bevalt (zie Köhler 1968).

Karels uiterlijke verschijning, zijn krachtdadige optreden en zijn voorbeeldigheid als feodaal heerser - het zijn allemaal facetten die de toehoorder of lezer met respect en sympathie voor de koning vervullen. Van nog groter belang echter voor het beeld dat het *Chanson*

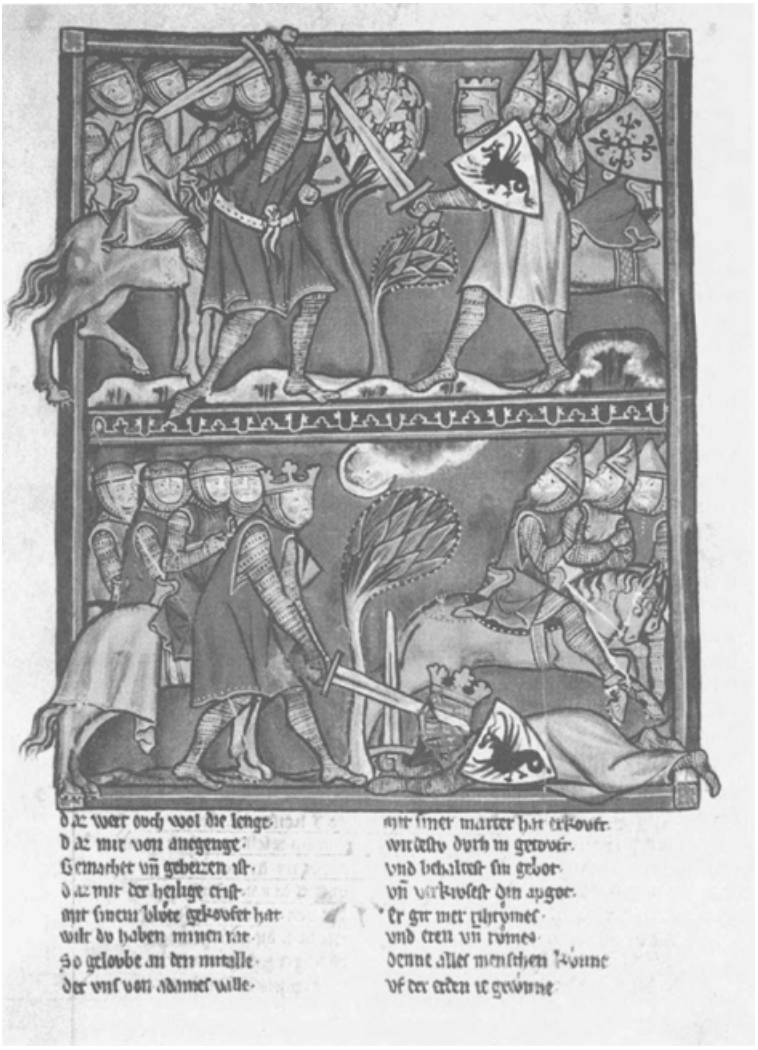

Aangespoord door een engel verslaat Karel Baligant; miniatuur in een handschrift van omstreeks 1290 (Sankt Gallen, Stadtbibliothek)

de Roland ons van Karel geeft, is zijn relatie met God. Karel is een vrome koning, die zijn leven voor God en het christelijk geloof in de waagschaal stelt. Hij bidt God dan ook herhaaldelijk hem in de strijd terzijde te staan. En dat doet God. Heel duidelijk manifesteert Zijn hulp zich als Karel het leger van Marsilie achternazet om wraak te nemen voor de vernietiging van de achterhoede. De avond valt, zodat de achtervolging zinloos lijkt. Dan stapt Karel van zijn paard en smeekt hij God de dag te verlengen. En God verhoort zijn gebed: Hij laat de zon stilstaan. Het wonder dat Hij eens had verricht voor Jozua, toen deze tegen de heidense Amorieten streed, herhaalt Hij hier voor de grote christenkoning (laisses 179-180. Vgl. *Jozua* 10:12-14). En nadat het leger van Marsilie is verslagen, zorgt God ervoor dat de koning, die zich op het veld te slapen heeft gelegd, niets overkomt: Hij beveelt de engel Gabriël over Karel te waken.

Gabriël beschermt de koning opnieuw als deze kort daarna een tweegevecht levert tegen de emir Baligant. Het hoofd van de christenwereld staat hier tegenover het hoofd van de heidenwereld. Geen van beiden is bereid zich aan de ander over te geven; één van hen zal het leven moeten laten. Een geweldige zwaardslag van de emir doet Karel wankelen. Bijna valt hij. Maar dan klinkt de stem van de engel: ‘Grote koning, wat doe je?’ (vs. 3611). Daardoor herkrijgt Karel kracht en bewustzijn en is hij in staat de emir het hoofd te klieven. Ook krijgt Karel visioenen, voorspellende dromen en andere goddelijke boodschappen. Het lijdt geen twijfel: Karel staat onder de persoonlijke bescherming van God, hij is een door God uitverkoren vorst.

Dat hij in het *Chanson de Roland* op deze wijze wordt gepresenteerd, kan worden verklaard vanuit de tijd waarin de oudst bekende versie, de ‘Version d'Oxford’, is ontstaan. Deze versie, die is overgeleverd in het twaalfde-eeuwse handschrift Digby 23 van de Bodleian Library te Oxford, dateert naar wij mogen aannemen uit de laatste decennia van de elfde eeuw. Het *Chanson de Roland* nu reflecteert de ideeën en idealen die aan het einde van de elfde eeuw in Frankrijk leefden. In deze tijd werden de kruistochten en de strijd tegen de heidenen gepropageerd. Wonderen die geschiedden in de strijd tegen de vijanden van het christelijk geloof beschouwde men als bewijzen van heiligheid. Onder invloed van deze denkbeelden en idealen ontstond het Karelbeeld dat het *Chanson de Roland* biedt: het beeld van een door God uitverkoren voorvechter van het christendom, voor wie God wonderen verricht.

De Capetingische koning die eind elfde eeuw over Frankrijk regeerde, Filips I, nam nimmer de wapens op tegen de heidenen. Hij was zelfs in de kerkelijke ban gedaan. Ook was de relatie tussen de koning en zijn vazallen in de historische werkelijkheid allerminst zo voorbeeldig als zij in het *Chanson de Roland* is: de Franse koning stond in deze tijd zwak tegenover zijn machtigste leenmannen, zij kwamen hun feodale verplichtingen jegens hem niet na. Die machteloosheid van de elfde-eeuwse koning tegenover zijn hoge vazallen

heeft ook in het epos haar neerslag gevonden. Heel duidelijk blijkt dat in het laatste gedeelte van het chanson de geste, waarin het proces tegen Ganelon wordt beschreven. Karel beschuldigt Ganelon van verraad, Ganelon ontkent: hij zou zich slechts hebben gewroken en dat had hij van tevoren aangekondigd. Ganelons verwant Pinabel geeft te kennen dat hij, indien iemand het lef heeft Ganelon te veroordelen, in een tweegevecht zal bewijzen dat de beschuldiging ongegrond is. Nu wordt de situatie voor Karel precair: het ziet ernaar uit dat niemand bereid is zijn recht te verdedigen in een gerechtelijk tweegevecht tegen Pinabel. Roland, zo redeneert men, kan men daarmee toch niet tot leven wekken en als Karel Ganelon vergiffenis schenkt, kan deze hoge baron hem voortaan trouw dienen. Het gebrek aan bereidheid in het krijt te treden komt echter vooral voort uit angst voor Pinabel. Aan deze hachelijke situatie wordt een einde gemaakt door het kloeke optreden van Thierry, die zich onverschrokken bereid toont tot een tweegevecht. Met Gods hulp verslaat hij Pinabel, waarna Ganelon en zijn verwanten ter dood worden gebracht. De harmonieuze verhoudingen zijn hersteld. In de epische wereld van het *Chanson de Roland* zegevieren uiteindelijk de feodale trouw van de vazal en de macht van de koning. De vorst in het *Chanson de Roland* representeert een ideaal; het koningschap in dit chanson de geste is een ideaal koningschap: zoals het in het *Chanson de Roland* is, zo zou het in de werkelijkheid *moeten* zijn (Bender 1967; zie ook Köhler 1968).

Het *Chanson de Roland* werd in verschillende talen overgebracht. Vermoedelijk aan het begin van de dertiende eeuw ontstond een vrije vertaling in Middelnederlandse verzen: het *Roelantslied*. Zoals praktisch alle Middelnederlandse Karelromans in verzen is deze vertaling van het *Chanson de Roland* slechts fragmentarisch bewaard gebleven. De overgeleverde fragmenten behoren alle tot de zogenoemde Roncevaux-episode: het verhaalgedeelte waarin de slag bij Roncevaux en Karels wraak op het leger van Marsilie worden beschreven. Er is echter reden om te veronderstellen dat de Middelnederlandse dichter niet alleen deze episode maar het hele chanson de geste heeft vertaald (Van Dijk 1981, p. 179-186). Rond 1500 kwam *Den droefliken strijt van Roncevale* van de pers - een tekst die deels in proza, deels in verzen is vervat. De oudste druk waarvan een exemplaar bewaard is gebleven, verscheen omstreeks 1520 bij Willem Vorsterman te Antwerpen. De tekstgedeelten in versvorm zijn ontleend aan het *Roelantslied*, de prozagedeelten zijn gebaseerd op zowel het *Roelantslied* als een aantal andere teksten, zoals de *Roman der Lorreinen* (Van Dijk 1981, p. 59-99).

Het beeld dat de *Roelantslied*-fragmenten en *Den droefliken strijt* ons van Karel geven, vertoont niet dezelfde mate van uitwerking als het beeld dat het *Chanson de Roland* van de grote koning biedt. Wat betreft de verstekst moet de oorzaak hiervan uiteraard voor een belangrijk deel worden gezocht in de fragmentarische overlevering. De wijze waarop Karel in de twee Middelnederlandse teksten wordt af-

geschilderd wijkt echter niet af van die waarop hij in het Franse chanson de geste wordt gepresenteerd. Hij wordt 'die edel coninc' en 'gheweldich ["soeverein"] coninck van Vranckrijc (...) ende heere van geheel kerstenrijck' genoemd (*Den droefliken strijt*, reg. 18 en 82-84). Hij is bereid zich in de strijd te storten zodra het nodig is: zo wil hij Roelant onverwijld te hulp snellen als hij hoort dat deze de hoorn blaast. Evenmin als in het *Chanson de Roland* maakt hij zich schuldig aan eigenmachtig optreden: hij raadpleegt zijn baronnen. Het zijn vooral Roelant en de andere pairs (d.i. de elite onder Karels ridders) die, in aanwezigheid van alle andere hoge heren, Guwelloen (d.i. Ganelon) als gezant aanwijzen. De koning toont menselijke gevoelens. Als hem bijvoorbeeld duidelijk is geworden dat Guwelloen verraad heeft gepleegd en dat allen over wie Roelant het bevel voerde, zijn omgekomen, rukt hij zich de haren van 'sinen grisen baert' uit (reg. 951-952) en wringt hij zijn handen van verdriet. Zeer groot is zijn smart als hij Roelants ontzielde lichaam op het slagveld aantreft (reg. 1048-1065):

> Doen viel Kaerle op hem ende began droeflijc te suchten ende te screyen, slaende sijn handen, seggende met luder stemmen: 'O rechten arm mijns lichaems, (...) lacen ["helaas"], waerom heb ic u in dit lant brocht? Hoe sie ick u nu doot! Och, waerom en sterve ic niet met u! O Rolant, ghi triumpheert met die engelsche scaren hierboven inden hemel, ghi verhoghet ["verheugt u"] metten choren der martelaren ende ghi verblijt u met alle heyligen. Nochtans staet mi altijt over u te weenen (...).'

In *Den droefliken strijt* wordt hij later zelfs ziek van droefheid over de dood van zijn pairs. Evenals in het *Chanson de Roland* vertrouwen zijn ridders erop dat hij hun te hulp zal komen of dat hij hun dood zal wreken. God dient hij toegewijd: hij versterkt voortdurend het christelijk geloof, levert strijd tegen de heidenen en sticht kerken. En net als in het *Chanson de Roland* staat hij in een bijzondere relatie tot God. Op zijn gebed laat God de zon stilstaan, een engel beschermt hem terwijl hij op het veld slaapt en hij krijgt voorspellende dromen. Bovendien zorgt God ervoor dat Guwelloens plan om niet alleen Roelant maar ook Karel in handen van de heidenen te laten vallen, niet slaagt. *Den droefliken strijt*, reg. 17-19:

> Mer God die Heere versacht ['verhoedde het'] ende benam hem sijn propoest ['verijdelde zijn voornemen'] als dat die edel coninc Karel sijn verraetscap vernam, alst God hebben woude.

Het is duidelijk: ook in de Nederlandse traditie van het verhaal is Karel een in alle opzichten 'edel coninc', die zijn leven in dienst van God stelt en door God persoonlijk wordt beschermd. Het beeld dat het Middelnederlandse *Roelantslied* en *Den droefliken strijt van Roncevale* van hem geven, is in feite gelijk aan het beeld dat uit het *Chanson de Roland* naar voren komt. Het draagt dus het stempel van de

denkbeelden en idealen die aan het eind van de elfde eeuw in Frankrijk leefden. Wel krijgen in de druk de feodale aspecten minder aandacht dan in het *Chanson de Roland* (en waarschijnlijk ook minder dan in het *Roelantslied*). De ridders strijden hier niet in de eerste plaats voor hun leenheer maar voor God en voor zichzelf - met het doel een plaatsje in de hemel te verwerven. Een feodaal motief om de wapens tegen de heidenen op te nemen heeft plaats gemaakt voor puur christelijke motieven. Deze verandering kan worden verklaard als een aanpassing aan de situatie rond 1500: het publiek van *Den droefliken strijt* (waarbij gedacht moet worden aan rijke burgers, stadsadel en vermoedelijk geestelijken) behoefde niet te streven naar ideale feodale betrekkingen. De gedrukte tekst heeft een sterk christelijk karakter; in vergelijking met het *Chanson de Roland* is het verhaal in verscheidene opzichten 'gechristianiseerd'. De samensteller wilde dat het publiek een morele les uit het verhaal zou trekken. Deze les wordt in de proloog gepresenteerd en komt hierop neer: zoals in dit verhaal concreet gevochten wordt tegen de heidenen, zo moet ieder van ons geestelijk, in zichzelf, tegen het ongeloof strijden (vgl. Van Dijk 1981, p. 116-120 en p. 144-147). De samensteller van de Nederlandse gedrukte tekst heeft andere accenten gelegd dan degene aan wie wij het *Chanson de Roland* danken. Ook in zijn tekst echter is Karel een edele vorst, die door zijn vazallen gerespecteerd en geliefd wordt en die een door God uitverkorene is.

De halsstarrige dwingeland uit de 'Renout van Montalbaen'-traditie

Niet in alle Karelromans echter wordt een zo positief beeld van de koning gegeven. Eén van de bekendste en populairste, *Renout van Montalbaen*, toont ons een Karel die diametraal tegenover de koning uit de *Roelantslied*-traditie staat. Evenals het *Roelantslied* is de Middelnederlandse verstekst *Renout van Montalbaen*, die wellicht nog in het eerste kwart van de dertiende eeuw is ontstaan, slechts fragmentarisch overgeleverd: van de circa 15000 verzen die de tekst waarschijnlijk ooit heeft geteld, rest ons nog geen 15 procent. Nog in de vijftiende eeuw echter werd de verstekst bewerkt tot een prozaroman, *De historie vanden vier Heemskinderen*. Van een druk van circa 1490 is slechts één blad bewaard gebleven. De oudste druk waarvan wij een volledig exemplaar kennen, verscheen in 1508 bij Jan Seversoen te Leiden. Vergelijking van de prozatekst met de bewaard gebleven versfragmenten leert dat de prozabewerker de *Renout* trouw heeft gevolgd. Hierdoor kunnen wij ons op grond van de prozatekst een goed beeld vormen van de inhoud van die gedeelten van de verstekst die verloren zijn gegaan. Bovendien beschikken wij over een vijftiende-eeuwse Duitse vertaling in verzen, *Reinolt von Montelban*,

waarvan de auteur de *Renout* op de voet heeft gevolgd.

Op basis van al deze bronnen kan het verhaal als volgt kort worden samengevat. Jarenlang voert Aymijn van Dordonne een guerrillaoorlog tegen Karel, nadat de koning een neef van Aymijn heeft gedood. Karels baronnen weten de koning er uiteindelijk toe te bewegen zich met Aymijn te verzoenen. Ter bezegeling van de verzoening schenkt Karel zijn zus Aye aan Aymijn. Uit dit huwelijk worden vier zonen geboren: Ritsaert, Adelaert, Writsaert en Reinout, ofwel de vier Aymijnskinderen, de vier Heemskinderen (*De historie vanden vier Heemskinderen*, p. 10-20). Op een dag begeven zij zich met hun vader naar Parijs om de kroning van Karels zoon Lodewijc bij te wonen. Zodra deze laatste met hen wordt geconfronteerd, voelt hij een hevige jaloezie in zich opwellen jegens Reinout, die door alle aanwezigen wordt geprezen om zijn schoonheid en zijn kloeke voorkomen. Lodewijcs afgunst brengt hem ertoe zich zeer lomp tegenover de vier broers te gedragen en hen op allerlei manieren dwars te zitten. Na de kroning komt het zelfs zo ver dat hij, opgestookt door zijn raadsheren, Adelaert ertoe dwingt tegen hem te schaken en daarbij evenals hijzelf zijn hoofd op het spel te zetten. Adelaert wint maar spaart het leven van de jonge koning. Hij merkt op dat degene die Lodewijc dit plan aan de hand heeft gedaan, niet veel om hem moet geven. Woedend geeft Lodewijc Adelaert een dreun met het schaakbord. Dit komt hem duur te staan: voor de ogen van Karel slaat Reinout hem het hoofd af (p. 32-50). Een zeer langdurige oorlog tussen Karel en de Heemskinderen is het gevolg. In deze oorlog worden de vier broers bijgestaan door hun verwant Madelgijs, die bedreven is in de toverkunst, en door het vliegensvlugge wonderpaard Beyaert, dat hen allen tegelijk kan dragen (p. 50-182). Mede door toedoen van Aye komt het na vele jaren strijd dan toch tot een verzoening. Hierna leidt Reinout een godgewijd leven.

Om een indruk te geven van de wijze waarop Karel in dit verhaal wordt getekend, volgt hier een fragment uit *De historie vanden vier Heemskinderen* (p. 104-105). Op een moment waarop zij vreesden niet aan de koning te kunnen ontsnappen, hebben Reinouts broers zich blootsvoets en in een boetekleed naar Karel begeven en hebben zij hem om genade gesmeekt. De koning betoonde zich echter onverbiddelijk: hij liet hen in de kerker gooien, vastbesloten hen te zijner tijd op te hangen. Op een dag

> ontboet de coninc alle zijn baroenen bi hem ende seide: ‘Edele heren, ic sal mi wreken over diegene die mijnen sone so moerdelic versloegen. Aldus swere ic bi mynre cronen dat ic mi over de moerdenaers wreken sal.’ Ende als de coninc aldus sijn eet gedaen had, dat menich edel man leet was diet hoerden, liet hi Reinouts broders uut de vangenis halen ende voir hem brenghen. Als si voer hem quamen, liet hi hair handen ende ogen verbinden als oft dieven geweest hadden. Als dit die bisscop Tulpijn sach, had hijs medeliden ende seide: ‘Heer coninc, doet doch wel ende laet ons onse neven totten scepen [“schepen”, “rechter”] doen brengen want, edel heer coninc, het

> is ymmer u vleisch ende u bloet. Gi weet doch wel dat wette [“wet”, “rechtspraak”] elcken man te swair [“moeilijk”] is?’ Doe seide coninc Karel weder: ‘Heer bisscop Tulpijn, des en doe ic niet want ic sel noch huden wraec ontfangen over myn soen ende doen mine neven hangen.’ Die bisscop antwoerde: ‘Here, de heren hebben hier so menigen maech [“bloedverwant”] dies niet gaern sien en souden dat mense voir hair ogen hangen soude, ende ramp moeten si alle hebben of [“mogen zij allen doodvallen als”] sij er een hangen.’ Doen seide de coninc: ‘Soutstu di dan tegen mi setten [“verzetten”]?’ ‘Neen ic, heer coninc,’ seide de bisscop. Coninc Karel seide weder: ‘Ic salse doen hangen.’ Doe seide de bisscop: ‘Here, des en henge ic niet [“dat sta ik niet toe”] ende si hebbender te veel goeder magen toe, ende ramp moeten si hebben, of sijer consent [“toestemming”] toe geven.’ Coninc Karel riep tot hem Fouken van Parijs ende seide: ‘Wat radi mi, wil ic mine neven doen hangen of wil icse laten leven om die soene [“verzoeningsprijs”] die si mi bieden?’ Doe seide Fouken totten coninc ende louch [‘lachte’]: ‘Heer coninc, daer toe sidi selver vroet genoech want ghi siet doch wel dat bisscop Tulpijn met macht tegen u wesen wil ende ist dat ghijt doet, so salmen seggen dattet bedwanc [“dwang”] dede: gi en dorstes niet laten.’ Als die coninc dese woerden van Fouken hoirde, wert hi toernich ende swoer bi zijn coninclike croen dat hi zijn neven nemmermeer tegen hem en soude laten verdingen [‘dat hij zijn neven nooit zou toestaan zich vrij te kopen’] ende soudese te hants [‘onmiddellijk’] te Montefaucoen doen hangen. Desen selven eet beroude hem na seer en was hem leet. Ende als die bisscop den coninc desen eet hoerde doen, balchs hem seer [‘werd hij daarover heel kwaad’] ende seide: ‘Here coninc, ghi sult u neven tegen u laten verdingen, ist u lief of leet.’ Doe seide de coninc tot bisscop Tulpijn: ‘Wilstu di tegen mi setten?’ ende mettien dat hi dit seide, sloech hi den bisscop. Doe nam die bisscop den coninc bijder kelen ende soude hem gedoot hebben mer die heren schoten dair tusschen ende trocken bisscop Tulpijn vanden coninc.

Turpin vraagt op wiens hulp hij kan rekenen, waarna de bloem van Karels hoge edelen zich aan zijn zijde schaart - ook 's konings neef Roelant, tot Karels grote verdriet. Weer vraagt de koning Fouke om raad en weer zegt Fouke dat als Karel akkoord zal gaan met een verzoening, men dit zal interpreteren als een teken van zwakte.

Ogier stevent hierop woedend op Fouke af en slaat hem bewusteloos (in de *Reinolt*, vs. 5802-5811 slaat hij hem het hoofd af). Karel volhardt in zijn voornemen en zegt dat hij ook zonder de hulp van zijn hoge baronnen de broers wel kan doen ophangen: dienaren genoeg! Onmiddellijk slaat Roelant één van Karels dienaren het hoofd af. Karel kan niets beginnen. Uiteindelijk volgt hij Roelants advies maar op, de drie broers weer in de gevangenis te zetten en nog eens te beraadslagen (p. 105-107).

De Karel die uit deze episode naar voren komt, is wraakzuchtig en halsstarrig. Die wraakzucht en halsstarrigheid manifesteren zich telkens opnieuw, vanaf het moment waarop het bloed van de vermoorde Lodewijc hem in het gezicht spat tot en met het moment, vele jaren later, waarop hij zich met de Heemskinderen verzoent. Karel

dwingt Aye en Aymijn ertoe hun kinderen af te zweren; hij weet de vorst bij wie de Heemskinderen hun toevlucht hebben gezocht ertoe

te bewegen zijn protégés te verraden; diegenen van hen die hem in handen vallen, wil hij tot elke prijs ophangen; voor hun herhaalde smeekbeden om genade is hij doof; hij belegert hun kasteel Montalbaen, probeert hen uit te hongeren en achtervolgt hen zodra zij Montalbaen vanwege de honger ontvluchten. En zelfs als hij dan eindelijk bereid is vrede te sluiten, viert hij zijn wraakzucht toch nog bot door de uitlevering van Beyaert te eisen en het trouwe dier te verdrinken.

In zijn wraakzucht en halsstarrigheid wordt hij gesterkt door een aantal boosaardige raadslieden. In het aangehaalde fragment is het Fouke van Parijs, die Karel stijft in zijn voornemen Reinouts broers op te hangen, hem wijzend op de schande die het voor de koning zou betekenen te worden aangezien voor een slappeling. Als Reinout de koning jaren later vraagt zich met hem te verzoenen, raadpleegt deze juist diegenen die 'valsch van gronde' zijn en die volgens *De historie vanden vier Heemskinderen* later zouden bewerken 'dat die genoten ["pairs"] tot Ronsevale bleven ["omkwamen"]' (p. 173). Door Karel te herinneren aan de dood van Lodewijc doen zij elke gedachte aan verzoening volledig bij hem verdwijnen. Ook nadat hij zich eindelijk met Reinout heeft verzoend, leent de koning deze schurken nog het oor. Terwijl Reinout ver weg zijn leven in dienst van God stelt, beticht Guwelloen Reinouts zoon Aymerijn ervan dat deze zich wil wreken voor wat Karel Reinout heeft aangedaan. De andere snode

De dood van Beyaert; houtsnede in de Leidse druk uit 1508 van Jan Seversoen (München, Universitätsbibliothek)

heren bevestigen Guwelloens woorden en het gevolg is dat Aymerijn een gerechtelijk tweegevecht moet leveren tegen Galeram, een zoon van de uit het *Chanson de Roland* bekende Pinabel. Uiteraard wint de onschuldige Aymerijn. Pas dan zuivert Karel zijn raad eindelijk van alle leden van het verradersgeslacht.

In het laatstgenoemde geval is er niemand die protest aantekent tegen de door de verraders geuite beschuldiging. Op andere plaatsen zien wij hoe de pairs er bij de koning op aandringen toch vooral niet naar deze perfide lieden te luisteren en hoe zij deze schurken met geweld te lijf gaan. Zij wijzen er Karel herhaaldelijk op dat hij verkeerd handelt, maar hij lapt hun kritiek aan zijn laars. Keer op keer slaat hij hun goede raadgevingen in de wind: zijn wraakzucht maakt dat hij niet voor rede vatbaar is en slechts ontvankelijk is voor de adviezen van degenen die de strijd tegen de Heemskinderen willen laten voortduren. De pairs zijn ervan doordrongen dat zij trouw verschuldigd zijn aan ‘die grote keiser van Romen ende coninc van Vrancrijc’ (p. 9), die hier evenals in de *Roelantslied*-traditie wordt voorgesteld als heerser over de gehele christelijke wereld. Hun trouw kent echter grenzen: zij gedogen niet dat de Heemskinderen (die als hun verwanten worden voorgesteld) worden gedood. Vooral Ogier verkeert ten gevolge hiervan in hevige tweestrijd. Als de Heemskinderen op een kwade dag in een val zijn gelokt en zich met zijn drieën (één van hen is zwaargewond) te weer moeten stellen tegen een enorme overmacht, besluit hij tot een compromis: hij zal de wapens noch tegen hen noch tegen de mannen van de koning voeren. De pairs trekken weliswaar mee in Karels leger maar dit betekent niet dat zij de koning werkelijk steunen. Soms weigeren zij hem ronduit hun medewerking. Zo onthouden zij hem in de geciteerde passage hun steun als hij Reinouts broers wil ophangen. Later zullen zij één voor één weigeren Ritsaert op te hangen. Zelfs bieden zij de Heemskinderen enkele malen de helpende hand. Als de hongersnood op het belegerde Montalbaen nijpend is geworden, schieten zij met hun belegeringswerktuigen levensmiddelen over de muren! (In de Franse *Renaut de Montauban* wordt deze slim bedachte vorm van hulp niet door de pairs maar door vader Aymon verleend.) Ook beschermen zij de Heemskinderen door Karel te beliegen of in onwetendheid te laten. Zo houden zij de identiteit van twee pelgrims van wie zij weten dat het Reinout en Madelgijs zijn, zorgvuldig voor hem verborgen en wendt Roelant voor een schildknaap gedood te hebben die in werkelijkheid door Reinout een kopje kleiner is gemaakt. En uit de aangehaalde passage blijkt dat bisschop Turpin er zelfs niet voor terugdeinst de koning naar de keel te vliegen... De pairs erkennen Karel wel als hun koning en hun heer en zij zijn ook bereid hem met al hun krachten te dienen, maar alleen dan wanneer hij een doel nastreeft waarmee zij zich kunnen verenigen. Dat wordt in *De historie vanden vier Heemskinderen* verscheidene malen duidelijk gesteld. Als Karel ziet dat de pairs zich fel blijven verzetten tegen ophanging van Reinouts broers, beklaagt hij zich (p. 106):

> ‘Ay lacen, wats is mi geschiet, dat mi de lief[s]t daer ic mijn betrouwen op stel, mi begeeft?’ Doe seide de stoute [‘dappere’] Roelant: ‘Voerwaer heer coninc, ic en doe niet; mer ic seg u wilt ghi vechten op de Sarasinen ende heyden, ic en begeve u doer geen anxt of vrese vander doot ende altijt wil [ic] gaerne int vreselicste wesen ende den meesten arbeit [“inspanning”] doen ende u getrouwelic dienen.’

Ook bisschop Turpin spoort Karel ertoe aan de wapens op te nemen tegen de heidenen in plaats van tegen de Heemskinderen (p. 174):

> laet Reinout ter soene [‘verzoening’] comen ende sine broeders, so moghen wi mit u varen op [‘optrekken tegen’] dye Sarasinen ende winnen haer lant, want daer en soude dan wesen geen Sarasijn of heiden, si en [‘of zij’] souden moeten haer lant van u te leen houden, want men soude tot genen tiden tegen Reinout of sine broeders striden mogen [‘kunnen’].

In wezen wordt Karel hier met de neus op een zeer ernstige fout gedrukt. Wanneer een christen de wapens opneemt tegen een medechristen, wendt hij zijn energie aan voor een verkeerd doel: hij zou er beter aan doen tegen de heidenen te vechten, Gods vijanden. Dit wordt in het chanson de geste *Girart de Vienne* van Bertrand de Barsur-Aube door een engel met zoveel woorden gezegd tegen Roland en Olivier, als dezen een verwoed tweegevecht leveren - de eerste als vertegenwoordiger van Karel, de tweede als kampioen voor zijn oom Girard. God, zo zegt de engel, verbiedt hun het gevecht voort te zetten. Zij moeten niet hier maar in Spanje laten zien wat zij waard zijn, in de strijd tegen de heidenen. Zij moeten hun krachten aanwenden om het christelijk geloof te verbreiden en Gods naam te verheerlijken. Daarmee zullen zij een rijke beloning verwerven: hun zielen zullen erdoor in de hemel komen (laisses 168-169). Zij sluiten vriendschap en aan het eind van *Girart de Vienne* begeven zij zich inderdaad, mèt Karels leger, naar Spanje.

De verplichtingen die Karel tegenover God heeft en die hij in de *Roelantslied*-traditie zo trouw nakomt, verwaarloost hij in *Renout van Montalbaen* doordat hij jarenlang niets anders najaagt dan wraak op de Heemskinderen. Van vrome gedachten of vroom gedrag blijkt nauwelijks iets in het hele verhaalstuk waarin hij de Heemskinderen beoorloogt. Hij handelt vroom door een bedevaart naar Santiago de Compostela te maken. Op de terugweg echter ontdekt hij Montalbaen en komt hij erachter dat Reinout deze burcht heeft gebouwd en zich daarop verschanst heeft. Hij laat Reinout vragen zich gevangen te geven, hetgeen Reinout weigert. Dan weet de koning niet hoe snel hij een leger op de been moet brengen om Montalbaen te belegeren. De vrome indruk die hij door het doen van een bedevaart kort daarvoor maakte, wordt hiermee op slag tenietgedaan. Deze bedevaart heeft slechts een verhaaltechnische functie: de dichter heeft Karel naar Santiago laten reizen opdat deze Montalbaen kon ontdekken en de actie voortgang kon vinden. De enige maal in het hele verhaal-

gedeelte over de oorlog dat Karel zich werkelijk gedraagt zoals dat van de ‘heer over al [“geheel”] Kerstenrijc’ (*De historie vanden vier Heemskinderen*, p. 37) mag worden verwacht, is wanneer de koning van Keulen hem om hulp vraagt. Deze wordt belegerd door heidenen. Karel stuurt Roelant er meteen op af en deze maakt in de strijd voor Keulen zijn hierboven geciteerde woorden waar. Toch moet zelfs bij deze goede daad van Karel een kritische kanttekening worden geplaatst: hijzelf trekt niet mee ten strijde tegen de belegeraars van Keulen. Hij blijft in Parijs. Met Karels inzet voor God en het christelijk geloof is het in deze tekst dus niet best gesteld. De koning steekt zijn energie niet in de gerechtvaardigde strijd tegen de heidenen maar in een onredelijk lang voortgezette oorlog tegen medechristenen, die bovendien zijn eigen neven zijn. God laat in deze oorlog dan ook geen wonderen voor hem geschieden.

Voor wat zijn relatie tot God betreft, steekt Karel schril af bij Reinout. Nadat deze zich eindelijk met Karel heeft verzoend, leidt hij eerst drie jaren lang een kluizenaarsbestaan vol ontbering. Daarna begeeft hij zich op bevel van God naar het Heilige Land. Dank zij zijn inspanningen en die van Madelgijs worden Jeruzalem en het hele Heilige Land door de christenen heroverd. Met de bevrijding van het Heilige Graf verricht de vazal hier een daad die in de twaalfde eeuw als een koningsplicht gold. Reinout slaagt erin datgene te volbrengen wat in de realiteit, tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192), de grote Frederik Barbarossa, Richard Leeuwenhart en de Franse koning Filips II (Philippe Auguste) vergeefs hadden geprobeerd (Bender 1967). In de levensbeschrijving van Karel de Grote die in een aantal *Karel ende Elegast*-drukken op de rijmtekst volgt, wordt deze daad (historisch gezien ten onrechte) aan Karel toegeschreven... Aan het eind van de *Renout* helpt Reinout deemoedig, anoniem, uitsluitend tot eer van God, bij de bouw van de Sint-Pieter te Keulen. Door zijn collega-bouwvakkers wordt hij vermoord. Na zijn dood laat God om zijnentwil wonderen plaatsvinden; blijkbaar verdient hij het als heilige te worden vereerd. Te Dortmund bouwt men een kerk voor hem. Hij en niet Karel wordt een ‘vrient Gods’ genoemd (*De historie vanden vier Heemskinderen*, p. 203).

Hoe komt het dat Karel, die in de *Roelantslied*-traditie wordt afgeschilderd als zo'n edele, eerbiedwaardige vorst, die door zijn ridders gerespecteerd wordt en een uitverkorene Gods is, in *Renout van Montalbaen* wordt voorgesteld als zo'n onsympathieke, onrechtvaardige dwingeland, die zijn christenplichten verwaarloost en niet kan rekenen op de onvoorwaardelijke steun van zijn baronnen maar door hen wordt bekritiseerd, bedrogen en zelfs gemolesteerd? De oorzaak hiervan moeten wij zoeken in de historische situatie die de voedingsbodem heeft gevormd voor de Oudfranse bron van de *Renout*, *Renaut de Montauban*. Dit chanson de geste behoort tot de zogenoemde ‘Cycle des barons révoltés’, waarvan ook *Girart de Roussillon* en de *Chevalerie Ogier* deel uitmaken. Naar wij mogen aannemen weerspiegelen deze chansons de geste de historische werkelijkheid van het einde van de

twaalfde eeuw. In deze tijd was de Franse koning, Filips II, zeer machtig. Hij voerde een krachtige centralisatiepolitiek. Dat wekte het ongenoegen van zijn grote vazallen: zij wensten niet dat hij zich te veel met hun zaken zou bemoeien. In de chansons de geste nu die gerekend worden tot de 'Cycle des barons révoltés' wordt als het ware op literaire wijze wraak genomen voor deze onaangename politieke situatie en wordt het verzet tegen de koning door middel van fictie zogezegd gelegitimeerd. De koning wordt in deze teksten voorgesteld als een onrechtvaardige, onsympathieke vorst, als een tiran, die zijn plichten als leenheer niet nakomt. De vazal, die in principe loyaal is, voert terecht en min of meer zijns ondanks strijd tegen hem. De gespannen verhouding tussen de koning en zijn vazallen vormt het hoofdthema van deze chansons de geste (Bender 1967). Belangrijk is dat er in *Renaut de Montauban* telkens op wordt gehamerd dat niet Karel het recht aan zijn zijde heeft maar dat de Heemskinderen het gelijk aan hun kant hebben. Het recht van de Heemskinderen wordt tegenover het onrecht van de koning gesteld. Daarbij wordt gebruikgemaakt van de woorden 'droit' en 'tort'. In de chansons de geste die van vóór de *Renaut* dateren, komt men de oppositie tussen 'le droit' en 'le tort' uitsluitend tegen in de context van de strijd tussen christenen en heidenen, bijvoorbeeld in het *Chanson de Roland*. Als Roland en Olivier krijgstrompetten horen en daaruit opmaken dat zij strijd zullen moeten leveren tegen de Saracenen, zegt Roland vastberaden dat hij dat met alle plezier zal doen. Zij kunnen dan tonen wat zij voor hun heer overhebben, en bovendien: 'Paien unt tort e chrestïens unt dreit' ('De heidenen hebben ongelijk, de christenen hebben gelijk', *Chanson de Roland*, vs. 1015). Niet de heidenen met hun afgoderij hebben het recht aan hun kant maar de christenen, doordat zij strijden voor God en het christelijk geloof. *Renaut de Montauban* is het eerste chanson de geste waarin de tegenstelling 'droit'-'tort', 'recht'-'onrecht', 'gelijk'-'ongelijk' wordt gebruikt ter karakterisering van de verhouding tussen de koning en een vazal, en wel zodanig dat Karel 'le tort' vertegenwoordigt (Bender 1967).

Het besef dat Karel niet in zijn recht staat, stelt de pairs voor fikse problemen: zij steken niet onder stoelen of banken dat zij zijn gedrag ten sterkste afkeuren en zij weigeren de hand aan de Heemskinderen te slaan, maar tegelijkertijd zijn zij ervan doordrongen dat hij ondanks alles hun koning en leenheer is en dat zij hem daarom toch respect verschuldigd zijn. Ook Renaud zelf kampt met deze problematiek: hij is ervan overtuigd dat hij in zijn recht staat, maar gaat niet zo ver Karel lichamelijk letsel toe te brengen, laat staan hem te doden, wanneer hij daartoe de gelegenheid heeft. Zijn respect voor de koning toont hij op indrukwekkende wijze in een episode waarin Karel door Maugis (Madelgijs) betoverd en naar Montauban ontvoerd is. Verzonken in een diepe toverslaap ligt de koning in een bed. Hij bevindt zich volledig in de macht van de Heemskinderen. Renauds broer Richard wil hem terstond het leven benemen. Re-

naud echter voelt daar niet voor. Van de bezwaren die hij tegen Richards voorstel heeft, is dit het eerste: 'Karel is mijn heer' (*Renaut de Montauban*, vs. 12640). En als Karel even later uit zijn slaap ontwaakt is en hij ondanks de penibele situatie waarin hij verkeert niet genegen is op Renauds verzoeningsvoorstel in te gaan, laat Renaud hem ongedeerd terugkeren naar de legerplaats. Ook elders schrikt Renaud ervoor terug de koning lichamelijk te deren. Als hij op een keer in een algemeen gevecht iemand uit het zadel heeft geworpen en tot de ontdekking komt dat het Karel is, staakt hij het gevecht onmiddellijk en smeekt hij om genade.

De politieke werkelijkheid van eind twaalfde eeuw, waarin de spanningen tussen de Capetingische Franse koning en diens grote leenmannen hoog opliepen, leidde dus tot het ontstaan van een (wellicht op een oudere versie gebaseerd) chanson de geste waarin de strijd tussen Karel en de Heemskinderen het hoofdthema vormde en waarin Karel werd afgeschilderd als een halsstarrige, onverzoenlijke vorst, die niet volgens zijn feodale verplichtingen handelde en er verkeerd aan deed de Heemskinderen te beoorlogen. Dit negatieve Karelbeeld kwam vanuit de Oudfranse *Renaut de Montauban* terecht in de Middelnederlandse *Renout van Montalbaen*. De Middelnederlandse dichter legde echter eigen accenten, hij vertelde het verhaal op zíjn manier. Het dilemma waarvoor de pairs zich in de Franse tekst gesteld zien (de wil van de koning respecteren en daarmee zwichten voor het onrecht of zich verzetten tegen het onrecht en daarmee de feodale trouw verzaken) en de soortgelijke problematiek waarmee Renaud worstelt, zijn in de Middelnederlandse *Renout* niet afwezig. Voor wat de netelige positie van de pairs betreft, behoeft men maar te denken aan Ogier. En Reinout weerhoudt ook hier zijn broer Ritsaert ervan Karel te doden als deze door Madelgijs in hun macht is gebracht (*Historie vanden vier Heemskinderen*, p. 177):

> Doe trat Ridsaert na den coninc ende verhief zijn swaert, mer Reinout bescutte den coninc ende werp sijn broeder tegen die aerde ende seide: 'Wat wilstu doen, quaet scalck ["gewetenloze misdadiger"]? Wilstu den coninc doden? Hy is onse here ende bliven sal sijn leven.'

Deze problematiek wordt echter veel minder sterk benadrukt dan in de Franse tekst, evenals de tegenstelling 'recht'-'onrecht', 'gelijk'-'ongelijk'. Zowel de Heemskinderen als de pairs ervaren hun relatie met de koning als minder problematisch, als minder gecompliceerd dan in de *Renaut*. Hij boezemt hun minder schrik en ontzag in en zij staan vrij 'makkelijk' tegenover hem: Reinout werpt hem zonder scrupules uit het zadel, de pairs liegen hem voor, steken de draak met hem en helpen de Heemskinderen stiekem een handje en bisschop Turpin vliegt Karel zelfs naar de keel. In *Renaut de Montauban* is Karel een machtige vorst die zijn macht misbruikt. Evenzeer als de koning in het *Chanson de Roland* is hij echter afhankelijk van de steun van zijn ridders: wanneer de pairs hem uit protest tegen zijn redeloze koppigheid in de steek laten, staat hij volstrekt machteloos.

Terwijl deze afhankelijkheid in het *Chanson de Roland* kan worden verklaard vanuit de reële machteloosheid van de elfde-eeuwse Franse koning, kan zij in *Renaut de Montauban* worden beschouwd als de literaire verwezenlijking van een door de grote vazallen *gewenste* situatie (vgl. Bender 1967). De machteloosheid waarvan Karel zich in de Franse *Renaut* nu en dan pijnlijk bewust wordt, is in de Middelnederlandse *Renout* aangedikt en meer in de sfeer van het (soms grof-)komische en het ruw-lichamelijke getrokken. Hier wordt soms regelrecht met Karel gesold. Herhaaldelijk is hij het slachtoffer van Madelgijs' toverkunst, van leugens, spot en ironie, telkens weer tast men hem psychisch en fysiek in zijn koninklijke waardigheid aan. De toenaam ‘die Grote’, die de Karel uit het *Roelantslied* eer aandoet, is op de Karel uit *Renout van Montalbaen* weinig toepasselijk.

Ter afsluiting

Het beeld dat de diverse Karelromans ons van Karel geven, is niet constant. Dat is in deze bijdrage gedemonstreerd aan twee teksttradities: de traditie van het *Roelantslied* en die van *Renout van Montalbaen*. Wat de presentatie van Karel betreft, kunnen deze twee teksttradities worden beschouwd als uitersten op de lijn positief-negatief, uitersten waartussen verscheidene tussenvormen liggen, die in andere Karelromans gerealiseerd zijn. In het *Roelantslied* is Karel een ideale feodale vorst, die door zijn vazallen wordt gerespecteerd en een uitverkorene Gods is. In *Renout van Montalbaen* is hij een koning die ernstig tekortschiet in zijn feodale verplichtingen, voor wie de vazallen dikwijls bitter weinig ontzag tonen, die het weinige respect dat hij nog afdwingt, louter dankt aan zijn positie en niet aan eervolle daden of een verheven mentaliteit en die geen bijzondere relatie met God heeft. In het *Roelantslied* zet hij zich in voor de door God gewilde strijd tegen de heidenen, in *Renout van Montalbaen* verspilt hij zijn energie in een onredelijke oorlog tegen medechristenen. Deze opmerkelijke verschillen kunnen voor een belangrijk deel worden verklaard uit ontwikkelingen die zich in het middeleeuwse Frankrijk voltrokken: op de Karel uit het *Chanson de Roland*, de bron van het *Roelantslied*, werden de ideeën en idealen geprojecteerd die aan het eind van de elfde eeuw in Frankrijk leefden; op de Karel van *Renaut de Montauban*, de bron van *Renout van Montalbaen*, werd het ongenoegen afgereageerd waarvan de grote Franse vazallen aan het eind van de twaalfde eeuw vervuld waren. Hierbij moet worden bedacht dat de Middelnederlandse dichters het Karelbeeld dat hun bron bood, niet steeds exact kopieerden: bij het beschrijven van Karel en van de houding van zijn vazallen jegens hem legden zij soms eigen accenten. In hoeverre zij hierbij werden geïnspireerd door de historische werkelijkheid waarin zijzelf leefden, verdient nader onderzocht te worden.

Irene Spijker

Literatuuropgave

Bender 1967 laat zien op welke wijze de koning en de feodale maatschappij worden getekend in de twaalfde-eeuwse chansons de geste en hoe de ontwikkelingen in deze tekening in verband kunnen worden gebracht met veranderingen die zich in de Franse politieke werkelijkheid voltrokken. Voor deze bijdrage zijn in het bijzonder p. 9-42 en p. 138-175 van belang. Over de raadsvergaderingen in het *Chanson de Roland* en de relatie waarin deze tot de historische werkelijkheid staan, handelt Köhler 1968. Voor het *Chanson de Roland* is in deze bijdrage gebruikgemaakt van Moignet 1972, die een editie van de Oudfranse tekst en een vertaling in hedendaags Frans biedt. De Oudfranse tekst en een berijmde vertaling in hedendaags Nederlands geven Fieuws 1977 en Posthuma 1990. Voor de Middelnederlandse *Roelantslied*-traditie en de verhouding tot het *Chanson de Roland* zie men Van Dijk 1981. De citaten uit *Den droefliken strijt van Roncevale* zijn gebaseerd op de editie in dl. 2. Het grootste deel van de fragmenten die van *Renout van Montalbaen* bewaard zijn gebleven, is (onzorgvuldig) uitgegeven in Van Maelsaeke 1966. Een zeer nauwkeurige editie geeft Diermanse 1939. In geen van deze beide edities komen de fragmenten voor die zijn uitgegeven in Duinhoven 1973 en in Muusses 1940. *De historie vanden vier Heemskinderen* is uitgegeven in Overdiep 1931. In deze bijdrage is geciteerd naar deze uitgave, waarbij lichte aanpassingen zijn aangebracht. De paginanummers verwijzen telkens naar de pagina's van Overdieps publikatie; zij corresponderen niet met de door hem in de marge vermelde nummers ter paginering van de zestiende-eeuwse druk. *Reinolt von Montelban* werd uitgegeven in Pfaff 1885. De verwijzing naar *Renaut de Montauban* betreft de editie in Castets 1909. Een editie op basis van een andere versie biedt Thomas 1989. Een (incomplete) vertaling in hedendaags Frans die gebaseerd is op Castets 1909 vindt men in De Combarieu du Grès en Subrenat 1983. Over de houding van Reinout, Madelgijs en de pairs jegens Karel in de Middelnederlandse *Renout van Montalbaen*-traditie en in de Franse *Renaut de Montauban* handelt Spijker 1987. Zie voor de Middelnederlandse *Renout van Montalbaen*-traditie en de verhouding daarvan tot de Franse *Renaut de Montauban*-traditie voorts Spijker 1990. Een editie van *Girart de Vienne* biedt Van Emden 1977. De levensbeschrijving van Karel de Grote die in een aantal *Karel ende Elegast*-drukken op de rijmtekst volgt, is uitgegeven in Duinhoven 1969, dl. 2, p. 60-61.

‘Wi hebben onse gheslachte lief!’ 3
De trouw aan de familie en de eer van het geslacht
[Irene Spijker]

Gheraert van Viane

In de Staatsbibliothek der Stiftung Preussischer Kulturbesitz te Berlijn worden de schamele resten bewaard van de Karelroman *Gheraert van Viane*: vier bladen, afkomstig uit een eenvoudig perkamenten handschriftje ter grootte van een pocketboek. Ze bevatten twee fragmentjes van het gedicht. Samen tellen deze fragmentjes slechts 192 verzen.

Het eerste fragment verplaatst ons naar de stad waarover Gheraert heer en meester is: Viane, oftewel Vienne aan de Rhône. Al jarenlang ligt koning Karel met een groot leger voor de stad. De levensmiddelen in Viane raken op. Gheraert beraadt zich met zijn familieleden over de vraag wat hun te doen staat. Sommigen zijn tot overgave bereid. Neef Aymerijn echter wil van een overgave niets weten (vs. 7-78):

Nu hort wat seide Aymerijn	
tote sinen oem Gheraert:	
‘Hier nu menech sere vervaert.*	
Qualike ghedinct ons das,*	*is bang
dat onse gheslachte oint was	*nauwelijks heugt het ons
seere gheducht ende ontsien!	
Mi dinke hier soude menech vlien*	
gherne, wisti waerwaert.*	*vluchten
Bi mire wet,* lieve oem Gheraert,	*als hij wist waarheen
ic segghe wat mi dinket goet	*bij al wat mij heilig is
ende wat ic rade* dat men doet:	
dat wi alle sterven	*aanraad
eer wi ons laten ontherven*	
no oec den coninc comen te ghenaden*	*liever dan dat wij ons van alles laten beroven
up aventure of hijt dade.*	*om genade smeken
Wine moghen niet verdinghen*	*hopend op de kleine kans dat hij ons die zou schenken
in ghere* wijs no daertoe bringhen*	*tot een vergelijk komen
dat wijs bliven in die ere,*	*geen; noch voor elkaar krijgen
hen si dat hem elc kere*	*geen; noch voor elkaar krijgen
ter were* ende bliven doet*	*wij onze eer behouden
of wreken onsen wederstoet.*	*tenzij elk zich toelegt
Het gaet met ons al uten spele:*	*op de verdediging; sterft
wine ebben spisen binnen niet vele.	*op de verdediging; sterft
	*rampspoed
	*het ziet er heel lelijk voor ons uit

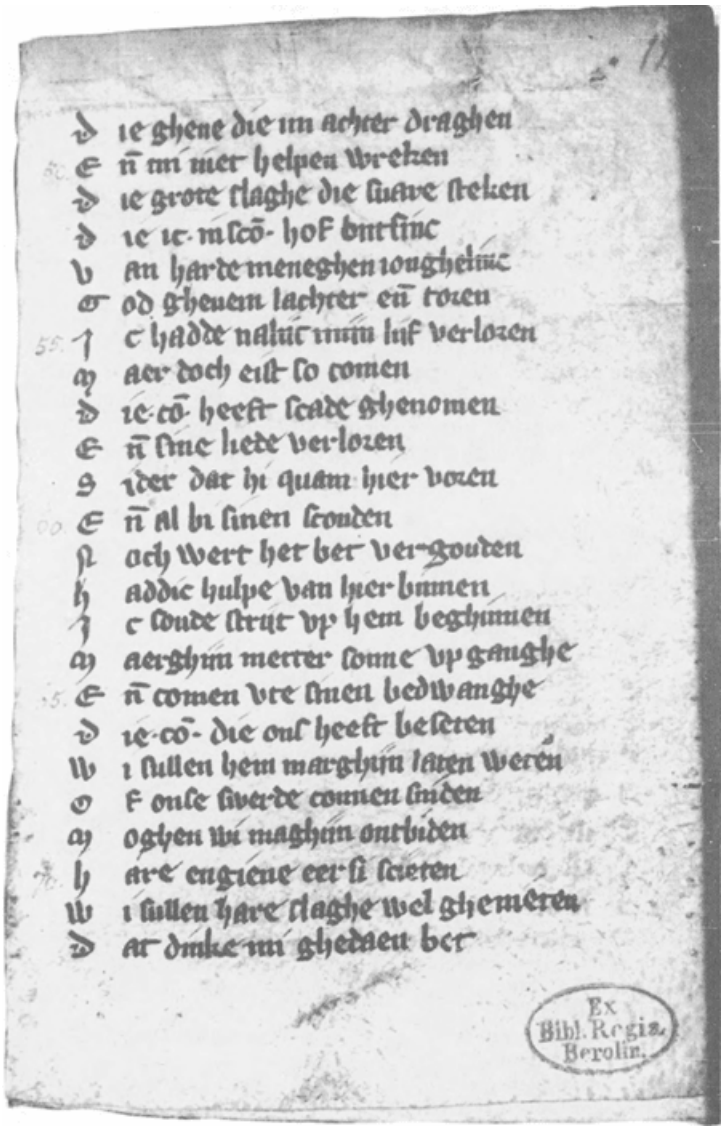

Fragment van Gheraert van Viane *uit de eerste helft van de veertiende eeuw (Berlijn, Staatsbibliothek)*

Die wile dat* wi ebben onse macht,*
eer ons die hongher neemt de cracht
ende ons hier binnen verqueelt,*
ic rade wel* dat elc speelt
“al ghewonnen of verloren”.*
Jane weten wi wel tevoren*
wi moeten alle sterven
ende ons lives* derven
alst God ghebiet, onse Heere?
Niemen vervarem* te sere
dor* hare ghesciet, dor* hare cracht.*
Jane heeft God die meeste macht,
die ons wel mach beraden*
dor Sine doecht* ende staen in staden?*
Trecht* es onse ende tonrecht hare.*
Ic was ghetrocken biden hare
jammerlike ende sere teblouwen.*
Dies clagic* Gode ende Onser Vrouwen
ende u, oem, ende minen maghen*
dieghene die mi achterdraghen*
ende mi niet helpen wreken
die grote slaghe, die sware steken*
die ic in sconincs hof ontfinc
van harde* meneghen jonghelinc.
God ghevem lachter ende toren!*
Ic hadde nalijc* mijn lijf* verloren.
Maer doch eist* so comen,
die coninc heeft scade ghenomen
ende sine liede verloren
sider dat hi quam hier voren*
ende al bi sinen scouden.*
Noch wert het bet vergouden!*
Haddic hulpe van hier binnen,
ic soude strijt up hem beghinnen
maerghijn* metter sonne upganghe
ende comen ute sinen bedwanghe.*
Die coninc, die ons heeft beseten,*
wi sullen hem marghijn laten weten
of onse swerde connen sniden.
Moghen* wi marghijn ontbiden*
hare engiene* eer si scieten,
wi sullen hare slaghe wel ghenieten!*
Dat dinke mi ghedaen bet*

*zolang als; lichaamskracht
*zolang als; lichaamskracht
*doet wegkwijnen
*raad ten zeerste aan
*erop of eronder
*weten wij immers niet bij voorbaat heel goed
*leven

*moet bang zijn
*ondanks... ondanks; grote aantal
*ondanks... ondanks; grote aantal
*ondanks... ondanks; grote aantal
*die ons zeker zal bijstaan
*goedheid; te hulp komen
*goedheid; te hulp komen
*het gelijk; aan hun zijde
*het gelijk; aan hun zijde
*afgeranseld
*daarom doe ik mijn beklag bij
*bloedverwanten
*over hen die mij in de steek laten
*stompen, stoten
*zeer
*geve hun schande en smart
*bijna; leven
*bijna; leven
*is het
*nl. voor de stad
*helemaal door zijn eigen schuld
*nog beter zal het vergolden worden
*morgen
*mij ontworstelen aan zijn heerschappij
*belegert
*kunnen; ons meester maken van(?), onklaar maken (?)
*kunnen; ons meester maken van(?), onklaar maken (?)
*belegeringswerktuigen
*doorstaan, bestand zijn tegen
*beter

dan wi quamen in sconincs net*
ende wi ghinghen in sconincs ghenaden.*
Die* wille, volghen minen rade.
Ic blive* mi vele liever doot*

*dan dat wij ons door de koning lieten vangen
*wij ons aan de genade van de koning zouden overgeven
*wie
*sterf
*sterf

dan ic ghescouden ware bloet*
ende ic mijn gheslachte onteerde.’

*dan dat ik voor laf uitgemaakt zou worden

Aymerijns strijdlust staat oom Gheraert wel aan. Een andere neef echter, Olivier, voelt meer voor onderhandelen dan voor vechten; aan beide kanten zijn al genoeg verliezen geleden. Zijn advies wordt opgevolgd: in het tweede tekstfragment lezen we hoe deze met diplomatieke gaven gezegende jongeman als bode Karels legerplaats betreedt. Beleefd groet hij de koning en de hoge edelen. Niemand zegt ook maar een woord terug. Grimmig kijken allen Olivier aan. Deze laat zich hierdoor niet uit het veld slaan: hij groet de koning en diens heren nogmaals en verzoekt om gehoor. Nu barst Karel los: hij zou die Olivier, die hem in de oorlog zoveel leed heeft berokkend en hem zoveel schade heeft toegebracht, het liefst laten ophangen! De wijze hertog van Beieren weet Karel te kalmeren. Olivier krijgt de gelegenheid zijn boodschap over te brengen, maar de koning verzekert hem dat hij zich weldra zal wreken op allen die zich in Viane bevinden. Op dit dreigement reageert Olivier als volgt (vs. 163-192):

Olivier sprac: ‘Coninc, heere,
ghi sijt algader fijn uten keere.*
Wildi u bepeinsen wel*
van saken die hiertevoren gevel,*
ghi sout hebben betren raet*
eer ghi daet zulke overdaet.*
Al sidi coninc ende draegt croene
ende wert* coninc van groeten loene,*
wi hebben onse gheslachte lief!
Dat was een swaer wederbrief,*
dat Arnouts kindere van Beaulande
moesten ontfaen die groete scande.
Dat* hem* die conincinne beriet,*
wine moghes vergeten niet
als wi Aymerin sien.
Heere coninc, boven al dien,
dinct het u gedaen goet
dat de coninginne haren voet
cussen dede minen oem
Gheraerde? Heere, nu nemet goem,*
na dien dat wi sijn gheboren*
ende onse gheslachte hiertevoren,
hoe wij vergheten mochten* die sake
sonder ander wederwrake
weder* te doene up die uwe.
Dus es die orloghe emmer nuwe*
ende hiers wonders vele ghewrocht.*
Hoert, heere, wat ic hebbe brocht
ende bidde dat ghijt verstaet:

*u bent volkomen van streek
*indien u zich goed te binnen zoudt willen brengen
*een gebeurtenis die vroeger plaatsvond
*dan zoudt u zich beter beraden
*wandaad
*aanzienlijk; roem
*aanzienlijk; roem
*onaangename behandeling
*dat wat; hun; berokkende
*dat wat; hun; berokkende
*dat wat; hun; berokkende
*ga na
*overeenkomstig de stand waartoe wij door geboorte behoren
*zouden kunnen
*op onze beurt
*daarom laait de strijd telkens op
*hier zijn veel wonderen van dapperheid verricht

mijn oem onbiet* u ende sijn raet'

*bericht

Hier eindigt het tweede, en tevens laatste, fragment van *Gheraert van Viane*. Uit andere bronnen weten we dat Oliviers diplomatieke missie niet leidt tot het tekenen van de vrede. Wèl leidt ze tot een tweegevecht tussen Olivier en Roelant. Door Gods ingrijpen eindigt dit gevecht onbeslist en resulteert het in de bekende wapenbroederschap tussen deze twee eminente ridders. Pas later zal Gheraert zich met Karel verzoenen.

Maar wat was eigenlijk de oorzaak van die jarenlange verbeten strijd? Aymerijn wijst zijn familieleden er in vs. 44-55 op dat zij het recht aan hun kant hebben: aan het koninklijk hof is hij afgetuigd en aan zijn haren getrokken. Slechts ternauwernood is hij aan de dood ontsnapt. Uit Oliviers woorden valt op te maken dat de koningin iets met deze gebeurtenissen te maken heeft gehad (vs. 175-177). Bovendien heeft zij haar voet doen kussen door Gheraert (vs. 178-182) en ook dat hebben Gheraert en de zijnen blijkbaar hoog opgenomen. Wat er precies is voorgevallen, valt uit de Middelnederlandse fragmentjes niet op te maken.

Gelukkig echter is het verhaal over Gheraert in andere, niet-Nederlandse bronnen in zijn geheel bewaard gebleven. We kennen er verschillende versies van. De bekendste is die van de Franse dichter Bertrand de Bar-sur-Aube. Aan het eind van de twaalfde eeuw dichtte hij zijn *Girart de Vienne*. In dit chanson de geste wordt verteld hoe de jonge Girard door Karel in dienst wordt genomen (*Girart de Vienne*, laisses 18-19). Op een dag bereikt Karel het bericht dat de hertog van Bourgondië is overleden. De weduwe wil de koning naar aanleiding hiervan spreken. Karel begrijpt dat Bourgondië zo spoedig mogelijk een andere heer nodig heeft. Zijn oog valt op Girard. Hem belooft hij de hand van de hertogin. Nauwelijks echter heeft hij de hertogin meegedeeld dat hij haar de jonge, dappere Girard heeft toegedacht of hij wordt getroffen door haar schoonheid. Zozeer is hij onder de indruk van de knappe weduwe dat hij zich bedenkt en haar vraagt met hemzelf te trouwen. Wie denkt dat de hertogin gelukkig is met dit aanzoek vergist zich: het vooruitzicht de echtgenote te worden van de knappe jeugdige Girard vindt zij aanlokkelijker dan de hoge status die zij door een huwelijk met de koning-keizer zou verwerven. Zij verzoekt de teleurgestelde koning dan ook om bedenktijd, laat Girard bij zich komen en vraagt hem op de man af met haar te trouwen. Een vrouw die een man ten huwelijk vraagt - dat is voor Girard de omgekeerde wereld! Hij voegt haar toe dat hij voorlopig niet van zins is te trouwen en dat zij maar een andere eega moet zien te vinden. En zonder verdere plichtplegingen vertrekt hij. Diep gekrenkt blijft de hertogin achter. Toch geeft zij de moed nog niet op: de volgende dag laat zij Girard ten tweeden male vragen bij haar te komen. Trots vraagt hij veertien dagen uitstel. Dan neemt de hertogin een kloek besluit: zij trouwt met de koning. Niet alleen de knappe weduwe, ook Bourgondië gaat nu Girards neus voorbij. Op

aanraden van zijn heren geeft de koning Girard compensatie voor dit laatste verlies: hij schenkt hem Vienne, een sterke en welvarende stad aan de Rhône. Voor een dergelijk royaal geschenk behoort men op gepaste wijze zijn dank te betuigen: Girard knielt om 's konings voet te kussen. Karel ligt echter al in bed, mèt zijn vrouw. Deze ziet nu haar kans schoon om zich te wreken op de trotse man die de euvele moed had haar af te wijzen: zij steekt haar voet onder het laken uit en Girard, zich van niets bewust, kust deze in plaats van die van haar echtgenoot. De volgende dag vertrekt hij naar Vienne (laisses 34-41).

Daar zou hij verder misschien een gelukkig leven hebben geleid, ware het niet dat Aymeri, de onstuimige zoon van zijn broer Hernaud de Beaulande, zich op een dag naar Karel zou hebben begeven met het doel hem om een wapenrusting te vragen. De koning ontvangt hem hartelijk. De koningin echter wordt door Aymeri's komst pijnlijk herinnerd aan de smadelijke afwijzing door zijn oom Girard. Tijdens de avondmaaltijd, waarbij haar echtgenoot niet aanwezig is, grijpt zij de kans om Aymeri te beledigen: triomfantelijk vertelt zij de aanwezigen hoe zij zich indertijd op zijn oom heeft gewroken. Aymeri stuift op. Hij zou haar zonder pardon hebben vermoord als de aanwezige ridders dat niet hadden verhinderd. Zij tuigen Aymeri af en trappen hem de zaal uit. Ziedend van woede rijdt hij spoorslags naar Vienne. Zodra Girard heeft gehoord wat er is voorgevallen, besluit hij tot een oorlog (laisses 46-51).

De verbondenheid met het geslacht

In het verhaal over Girard zijn twee motieven aan te wijzen die we in de Karelepiek herhaaldelijk tegenkomen: de eer van het geslacht en de trouw aan het geslacht. Deze twee motieven hangen nauw met elkaar samen. Men voelt zich geen eenling, geen individu, maar ervaart zichzelf als deel van een groter geheel, als lid van een geslacht, van een familie. En ook door anderen wordt men als deel van zo'n groter geheel gezien. Op zijn geslacht is men trots, aan de goede naam van zijn familie hecht men veel waarde: ‘wi hebben onse gheslachte lief!’ (*Gheraert van Viane*, vs. 171). Wordt één lid van een familie beledigd, dan voelen ook alle andere leden zich in hun eer aangetast. Idealiter zullen allen het beledigde familielid dan ook helpen de geschonden eer te wreken.

Het enige dat de koningin in *Girart de Vienne* ertoe brengt Aymeri te grieven, is dat hij tot hetzelfde geslacht behoort als de door haar zo hartgrondig gehate Girard. Zij kan Aymeri niet zien als een individu, zij ziet hem als een lid van het geslacht waartoe Girard behoort. En dat Aymeri zo furieus reageert wanneer zij *en plein public* smakelijk verslag doet van haar list, is eveneens verklaarbaar vanuit dat gevoel van sterke verbondenheid met het geslacht. Het is in de we-

reld van het chanson de geste zo goed als ondenkbaar dat hij haar verhaal slechts schouderophalend zou aanhoren. Wie aan één van zijn familieleden komt, komt aan hem. De vernedering van Girard ervaart hij als een vernedering van de hele familie (*Girart de Vienne*, vs. 1916-1917). Het is daarom begrijpelijk dat hij de schande die zijn oom is aangedaan, onmiddellijk wil wreken. Wanneer de ridders aan Karels hof hem dit beletten en hij klappen krijgt, krijgt het hele geslacht als het ware een klap in het gezicht. Een geslacht dat zichzelf respecteert, dat zich bewust is van zijn hoge afkomst, kan deze dubbele belediging niet over zijn kant laten gaan, zoals Olivier in vs. 182-187 van het tweede Middelnederlandse fragment opmerkt. In *Girart de Vienne* kunnen we lezen dat Girard dan ook niet tevergeefs een beroep op zijn familieleden doet: zijn broers Hernaud de Beaulande, Renier de Genvres en Milon de Puille komen met een leger naar hem toe. Ook Girards oude vader Garin de Monglane is van de partij. Dat hij op Aymeri kan rekenen, spreekt vanzelf (laisses 51-55).

Reniers zoon Olivier speelt eveneens een belangrijke rol in het verhaal.

Comment rolant et oliuier ſentreconguneu
rent et acomterent premierement enſemble
Et comment annerr de beaulande ioufta contre
rolant et fu abatu deuant la belle ande

Het beleg van Vienne. Olivier staat met zijn zuster Aude op de tinnen; confrontatie tussen Roland en Aymeri. Grisaille in een handschrift van omstreeks 1460 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek)

Tot slot mag Reniers knappe dochter Aude niet onvermeld blijven. Binnen de mogelijkheden die zij hiertoe als meisje heeft, draagt zij haar steentje bij aan de strijd die haar familie voert - soms letterlijk, door vanaf de muren van de belegerde stad een steen op het hoofd van een belegeraar te gooien... (vs. 4625-4634). Aan het eind van het verhaal, wanneer Girard zich met Karel heeft verzoend, wordt zij als verloofde aan Roland gegeven (laisse 188).

De trouw aan het geslacht verzaakt door liefdesverdwazing

Beledigt men één lid van een geslacht, dan beledigt men in hem het hele geslacht. Vanuit de gedachte dat de mens geen op zichzelf staand individu is maar deel uitmaakt van een hechte groep, wordt ook het gedrag van de leden van het geslacht zelf beoordeeld: verricht één lid roemrijke daden, dan straalt de eer daarvan af op zijn hele geslacht; gedraagt één lid zich niet zoals van hem mag worden verwacht, dan werpt hij daardoor een smet op zijn gehele geslacht. Duidelijk wordt dit onder woorden gebracht door Aymerijn in vs. 76-78 van *Gheraert van Viane*: liever sneuvelen in de strijd dan voor laf worden uitgemaakt en afbreuk doen aan de eer van zijn geslacht! Wie zijn familieleden niet bijstaat in hun strijd, wordt daarop aangekeken.

Een mooi voorbeeld van een personage dat zich tot verontwaardiging en teleurstelling van zijn familieleden aan de strijd onttrekt, levert de *Lorreinen*. Deze dertiende-eeuwse Karelroman beschrijft de vete tussen twee geslachten: de Lorreinen en de Bordelosen. Van de Middelnederlandse tekst zijn ruim 11000 verzen bewaard gebleven - waarschijnlijk nog geen tiende deel(!) van het aantal verzen dat de *Lorreinen* heeft geteld. De vete ontstaat tijdens de regering van koning Pepijn, de vader van Karel de Grote. Het verhaalgedeelte van de Middelnederlandse tekst waarin de aanleiding werd beschreven, is verloren gegaan. We weten echter wel wat daarin gebeurde. Het eerste deel van de *Lorreinen* is namelijk een vertaling van (onder meer) het Franse chanson de geste *Garin le Loherain*, dat wèl volledig bewaard is gebleven. In de *Garin* lezen we hoe Garin le Loherain koning Thierry van Maurienne bijstaat in diens strijd tegen de Saracenen. Vlak voor zijn dood schenkt deze koning zijn dochter, en daarmee zijn land, aan Garin. Pepin gaat ermee akkoord dat de laatste wens van Thierry wordt gerealiseerd en geeft toestemming voor het huwelijk. Dit wekt de woede van Fromont de Lenz, aan wie Pepin het eerstvolgende openvallende leen had beloofd. Hij zweert wraak, Garin slaat hem in het gezicht, en dat is het begin van een vete die de Loherains en de Bordelais generatie na generatie vijandig tegenover elkaar zal doen staan. Eén van de fragmenten van de *Lorreinen* bevat

een overzicht van de inhoud van het Middelnederlandse verhaal. Hierin lijkt te worden gesuggereerd dat de vete zelfs voortwoekerde tot in een tijd die niet ver achter de *Lorreinen*-dichter lag.

Niet alle personages nu zetten deze vete even fanatiek voort. Merkwaardig (gemeten naar Karelepiek-maatstaven) gedraagt zich in de Middelnederlandse *Lorreinen* koning Yoen. Deze Lorrein, een kleinzoon van Garijn, betoont zich aanvankelijk een uitnemend strijder. Ongelukkig genoeg echter vat hij (een platonische) liefde op voor koningin Helene, die getrouwd is met zijn verwant Otte. De liefde is wederzijds. Dit brengt Otte ertoe Helene op te sluiten in een toren in Noorwegen. Yoen kan nu aan niets anders meer denken dan aan zijn onbereikbare geliefde (vs. 1775-1778, 1784-1786):

Yoen die coninc die gewesen
Heeft oyt van ridderscape ute gelesen,
Die es nu in sinen sinne
Al versoft ane* die minne
(...)
Hi en pensde om veede* noch om ere
Dan hoe hi hebben mochte allene
Die scone coninginne Helene.

*helemaal verdwaasd van

*vete

Zo sterk is zijn verlangen naar Helene dat hij haar schaakt. Eenmaal met zijn geliefde verenigd (in een niet langer platonische liefde) bekommert hij zich niet meer om de vete (vs. 2115-2119):

- Nu vaert Yoen die coninc wert
Die vort nemmermeer en gert*
Te wrekene sijns vader doet.
Hi laet sine veede groet
Houden diese houden wille.

*begeert

Yoens gedrag schokt zijn familieleden hevig. Zijn broer Garijn acht de eer van het geslacht voorgoed aangetast (vs. 2398-2402):

Ende hoe heeft hem* die broeder mijn
Geproeft* aldus scandelike!
Hulpe God van hemelrike
Ende hoe selen wi in enegen lande
Verwinnen nemmermeer* die scande?

*zich

*gedragen

*ooit te boven komen

En Yoens zoon Ritsart reageert teleurgesteld (vs. 2335-2341):

Hoe hebdi ons aldus gelaten
Ende sijt gevaren ure straten
Ende hebt oec om een wijf
Verdorven u wel stoute* lijf!
Gi hebt uwe veede laten bliven:

*dappere

Die wille, machse nu bedriven!
Gi laetse nu te nieten gaen

Maar, zo voegt hij er in vs. 2343 aan toe, ‘In [= “Ic en”] laetse al dus bliven niet.’ Nu zijn vader het laat afweten, zet Ritsart de vete voort. Hij wordt bijgestaan door vele verwanten. Eén van hen is Olivier, die tegen Karel zegt (vs. 4632-4634, 4639-4646):

Hoe salic den neve mijn
Ave gaen* in sirer noet?
Ic bleve mi eer* met hem doet:
(...)
Want onse lijf* ende onse goet
Dat weet wel, her keyser vroet,
Dans onse niet,* maer het si
Onser mage,* geloves mi.
Ic mochte gerusten qualike
Daer ic wiste, sekerlike,
Dat mijn maech in tweste* lage:
So souden andre onse mage.*

*in de steek laten
*liever
*leven
*dat is niet van ons
*verwanten
*oorlog
*andere verwanten van ons zouden precies zo handelen

Dit is de houding die in een Karelroman van een ridder verwacht mag worden: voert iemand oorlog, dan dienen zijn verwanten hem materiële hulp te bieden en hun leven voor hem in te zetten. Velen in de *Lorreinen* leven naar dit principe. De liefde voor een vrouw brengt Yoen ertoe dit principe een tijdlang te laten voor wat het is - een tijdlang, niet voorgoed: nadat Helene hem heeft verlaten, gordt Yoen de wapens weer aan en herenigt hij zich met zijn verwanten.

Tussen familie en leenheer

Yoen, die ‘versoft ane die minne’ de vete de vete liet omwille van een vrouw, is in de Karelepiek een buitenbeentje. Een factor die het de ridders in dit genre vaker moeilijk maakt zich volledig in te zetten voor de strijd die hun familie voert, is de trouw aan de leenheer. Wat moet een ridder doen wanneer er een conflict ontstaat tussen zijn familie en zijn leenheer? Kiest hij partij voor zijn familie en tegen zijn leenheer, dan pleegt hij als het ware contractbreuk: hij komt zijn feodale verplichtingen niet na. Strijdt hij daarentegen samen met zijn leenheer tegen zijn familieleden, dan is hij zijn eigen geslacht ontrouw. Deze problematiek kan tot hevige innerlijke tweestrijd leiden. Daarvan getuigt bijvoorbeeld *De historie vanden vier Heemskinderen*, de prozabewerking van *Renout van Montalbaen*. De Heemskinderen zijn in oorlog met koning Karel. Zij hebben hun toevlucht gezocht bij koning Yewijn van Gascogne. Op een kwaad moment worden zij

door Yewijn verraden en in een val gelokt: op muildieren begeven zij zich naar Vaucoloen, waar Karel - zo spiegelt Yewijn hun voor - zich met hen zal verzoenen. De harde werkelijkheid is dat zij in Vaucoloen worden opgewacht door Karels mannen, die opdracht hebben gekregen hen gevangen te nemen of te doden. Onder deze mannen bevindt zich Ogier. Hij is één van Karels pairs (de elite onder Karels ridders) en tevens een verwant van de Heemskinderen. Wanneer de broers zich op een rots hebben verschanst en zich heldhaftig tegen de overmacht verdedigen, gaat dit Ogier zeer aan het hart. In zichzelf zegt hij (*Historie vanden vier Heemskinderen*, p. 135):

> Ay soete neven, gi moecht wel clagen vriendeloes. want si begeven u ende dat doer bedwanc van coninck Karel, die hem onderdanich zijn; ic soude u gaerne helpen mer ic dar [‘durf’] niet doer ontsicht [‘vrees’] vanden coninck, twelc mi seer deert ende na dat ic u niet helpen en der [‘durf’], so en wil ic u niet deren, mi comer of dat mach.

In het Franse chanson de geste *Renaut de Montauban*, dat aan de *Renout* ten grondslag ligt, formuleert Ogier het dilemma als volgt: ‘pres nos apartenon, Mes trop sui redevant l'empereor Kallon’ (vs. 7390-7391, ‘wij zijn nauw verwant, maar ik ben keizer Karel teveel verschuldigd’). Hij besluit tot een compromis: hij zal zijn familieleden niet helpen maar zal hen evenmin schaden, want (p. 136)

> het ware mesdaen dat ic soude vangen mijn magen datse die coninc hangen soude, so waer ic arger dan een dief

Zijn opstelling leidt ertoe dat hij door zowel Karels mannen als Reinout van verraad wordt beschuldigd (p. 135-136):

> O edele grave Ogier, gi sijt een verrader. (...) Gi hebt den coninc tot menigen stat getrouwelic gedient ende nu falgierdi [‘blijft u in gebreke’]. (...) Verrader, hoe moechdi u magen begeven?

Uiteindelijk besluit hij tot een list. Hij deelt de graaf van Calon mee dat hij post zal vatten op een berg, terwijl de graaf een aanval doet op de rots waarop de Heemskinderen zich hebben verschanst. Mocht er hulp voor zijn neven opdagen, dan zullen Ogier en zijn mannen de helpers in de pan hakken of gevangen nemen. Ogiers werkelijke intentie is vanaf die berg de aandacht te trekken van Reinouts in toveren bedreven familielid Madelgijs. Helaas worden zijn goede bedoelingen door Reinout niet begrepen (p. 137-139). In *De historie vanden vier Heemskinderen* wordt trouwens niet vermeld wat Ogier feitelijk voorhad met het beklimmen van de berg. Dat hij het enkel deed om tegenover Karels mannen de schijn van trouw aan de koning op te houden en tegelijkertijd zijn neven te helpen zonder daarvoor tegen Karels mannen het zwaard te hoeven trekken, blijkt echter duidelijk uit de Franse *Renaut* (laisse 164).

In de *Renaut* wordt ook duidelijk beschreven in welke moeilijke positie een ander personage verkeert: Aymon, de vader van de vier Heemskinderen en een vazal van Karel. Nadat Renaud een familielid van Karel heeft vermoord, wat de aanleiding is tot de vijandschap tussen de Heemskinderen en de keizer, wordt Aymon ertoe gedwongen zijn zonen af te zweren. Hij doet krampachtig zijn best de eed aan zijn heer gestand te doen: wanneer Karel met zijn mannen tegen de Heemskinderen oprukt, bevindt Aymon zich in 's keizers leger. Zelfs wanneer hij, nadat Karel het leger ontbonden heeft, in de Ardennen met een groepje mannen tegenover zijn zonen komt te staan, voelt hij zich verplicht strijd tegen hen te leveren, hoeveel verdriet dit zijn vaderhart ook doet (laisses 64-85). Lange tijd later, wanneer Montauban wordt belegerd, bevindt Aymon zich opnieuw in Karels leger. Evenals alle anderen krijgt hij bevel aan de bestorming van de burcht deel te nemen. Er worden blijden opgesteld. Aymon kan het echter niet over zijn hart verkrijgen zijn hongerende zonen, kleinzonen en schoondochter met stenen te bekogelen. In plaats van stenen schiet hij hammen, broden en wijn over de muren van de burcht. Verklikkers zijn echter overal: Aymons subversieve daad wordt aan Karel overgebriefd en de dissident wordt op het matje geroepen. Dank zij de bemiddeling van de wijze hertog van Beieren (die we ook in *Gheraert van Viane* al sussend hebben zien optreden) behoeft Aymon zijn vaderliefde niet met de dood te bekopen. Hij verlaat het leger (laisses 287-306). De verbondenheid met zijn zonen blijkt bij Aymon uiteindelijk sterker te zijn dan de trouw die hij de keizer verschuldigd is.

Besluit

Bij het lezen van Karelromans worden we telkens weer geconfronteerd met de sterke verbondenheid die de personages voelen met hun geslacht, met de familie waartoe zij behoren. Dit gevoel van verbondenheid leidt ertoe dat hele families de wapens opnemen om het onrecht te wreken dat één van de familieleden is aangedaan. Zo kunnen vetes generaties lang voortwoekeren. De middeleeuwse teksten laten tevens zien dat er verscheidene factoren zijn die een ridder ervan kunnen weerhouden zich volledig in te zetten voor de strijd die zijn familie voert. Het individualistisch opgaan in een liefdesrelatie is zo'n factor. Dit komt echter slechts bij uitzondering voor. Veel vaker zijn we getuigen van een conflict tussen de trouw aan de familie en de trouw aan de leenheer. In dergelijke gevallen blijkt de trouw aan de leenheer meestal minder sterk te zijn dan de trouw aan het geslacht.

Irene Spijker

Literatuuropgave

Over het belang van de familieband en de onderlinge solidariteit van verwanten handelen bijvoorbeeld Bloch 1939 (p. 191-207; Engelse vertaling p. 123-133) en De Combarieu du Grès 1979 (bd. 1, p. 101-112). Met betrekking tot de voetkus zie men Van Winter 1967 (p. 122-124) en, in verband met het verhaal over Girard de Vienne, Van Emden 1987. Over de rol van de vrouw en de liefde in de Karelepiek zie men de bijdrage van Van der Have in deze bundel. Aan het dilemma tussen trouw aan de familie en trouw aan de leenheer wordt aandacht geschonken in bijvoorbeeld De Combarieu du Grès 1979 (bd. 1, p. 178-179). Over dit dilemma in het verhaal over de vier Heemskinderen zie men Bender 1967 (p. 149-150) en Spijker 1990 (p. 177-181). De fragmenten van *Gheraert van Viane* zijn uitgegeven in Kalff 1886. In deze bijdrage is gekozen voor een nieuwe editie op basis van het handschrift. Een editie van de door Bertrand de Bar-sur-Aube gegeven versie van *Girart de Vienne* biedt Van Emden 1977. De bewaard gebleven *Lorreinen*-fragmenten zijn verspreid over verscheidene publikaties uitgegeven. De citaten in deze bijdrage zijn alle ontleend aan een fragment dat is uitgegeven in Overdiep 1939 (de tekstpresentatie is enigszins aangepast). Een overzicht van de inhoud van de gehele *Lorreinen*, dat grotendeels op reconstructie berust, is te vinden in Van der Have 1990. *Garin le Loherain* werd uitgegeven in Vallerie 1947. De tekst werd in hedendaags Frans vertaald door Guidot (1986). Een uitgave van *De historie vanden vier Heemskinderen* biedt Overdiep 1931. *Renaut de Montauban* wordt in deze bijdrage geciteerd naar de meest recente editie van de zogenoemde ‘traditionele’ versie: Thomas 1989.

Guwelloen en Macharijs 4
Verraders voor eens en altijd
[Bart Besamusca]

Het geslacht der verraders

Vermoedelijk omstreeks 1538 verscheen bij de Antwerpse drukker Willem Vorsterman een Middelnederlandse Karelroman in proza, *Sibilla*. De tekst is een versie van het in de middeleeuwen bijzonder populaire verhaal over de echtgenote van Karel de Grote, koningin Sibilla, die ten onrechte van overspel wordt verdacht. Haar moeilijkheden beginnen op het moment dat een uiterst lelijke dwerg aan het hof van Karel arriveert en daar mag blijven. De dwerg wordt dolverliefd op de koningin. Als Karel op een ochtend op jacht gaat, ziet de dwerg zijn kans schoon. Hij dringt Sibilla's slaapkamer binnen en kruipt bij haar in bed. Voordat de dwerg haar echter kan kussen, ontwaakt zij. Woedend slaat de koningin hem enkele tanden uit zijn mond, waarna hij afdruipt. Dezelfde avond nog waagt de dwerg een tweede poging. Hij verstopt zich achter het koninklijke bed, om daar te wachten tot Karel in alle vroegte ter kerke gaat. Als Karel vertrokken is, nestelt de dwerg zich geheel ontkleed naast Sibilla, maar tot daden komt hij niet. Het lange wachten heeft hem zo vermoeid dat hij in slaap valt. Als Karel na de mis de echtelijke slaapkamer weer betreedt, ontdekt hij de dwerg. Haastig roept hij zijn edelen op om getuige te zijn van Sibilla's overspel. De scène die dan volgt (r. 93-113), is van belang voor het onderwerp van deze bijdrage. Karel spreekt zijn edelen toe:

‘Ghy heeren, siet wat schanden ende oneeren! Wie soude ghelooft hebben dat mijn wijf sodanich gheweest hadde, want noyt creatuere en scheen ghetrouwer te sine. Vermaledijt [“vervloekt”] si die ure dat ick noyt [“ooit”] gheboren en was!’ Metdien track hi sijn sweert, terstont ten bedde loopende, tot sijn heeren segghende: ‘Oordeelt dese vrouwe, opdat si loon van haerder misdaet ontfanghe!’

Hier was teghenwoordich dat gheslechte der verraders, te weten: Galaon, Alorones, Favones, Robert van Breedensteene, Sampson de Magre, Macharis, de schoone van spraken, quaet van wercken [‘van de mooie woorden en de slechte daden’]. Dese stichtende verraderie op dat alderbedecste dat si mochten [‘konden’], ende Macharis tert [‘trad’] voort voere al d'andre, opslaende dat rijckelijc beddecleet, siende den naen naect neven die coninghinne ligghen, seghende hem [‘maakte een kruisteken’], seer verwondert sijnde, ende bestont bitterlijcke te screyen, omdat [‘opdat’] dye coninck meenen soude dat hy hertelijc droevich ware. Ende als die verrader Macharis sach dat de coninck heel toornich was, bestont [‘begon’] hi seer luyde te roepen,

Karel toont zijn edelen de dwerg in Sibilla's bed; houtsnede in de Antwerpse druk van Willem Vorsterman van omstreeks 1538 (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek)

segghende dat die coninghinne behoorde ghebrant [‘verbrand’] te sine, ghelijck een vrouwe in overspele bevonden, dwelc de verraders alle so in die teghenwoordicheit des conincx accordeerden [‘bevestigden’].

Deze scène moet haast wel verwondering wekken bij iemand die niet vertrouwd is met de epische wereld van de Karelteksten. Is het niet uiterst merkwaardig dat Karel wordt omringd door een groep schurken, die bovendien allen tot één geslacht behoren? En wat te denken van dit geslacht der verraders? Verder is het optreden van Macharis, die met gespeelde verontwaardiging de koning een rad voor de ogen draait, volstrekt ongemotiveerd. Wat drijft hem er eigenlijk toe zo te handelen? Op deze vragen hoefden de zestiende-eeuwse lezers van *Sibilla* geen antwoorden te zoeken. Het was hun bekend dat de Karelromans niet alleen bevolkt worden door helden (die zich zonder aarzelen opofferen voor hun koning, land en geloof), door trouwe echtgenotes en angstaanjagende heidenen, maar ook door verraders. Tot deze categorie schurken behoren allereerst personages die gedwongen door de omstandigheden of gedreven door welomschreven eigenbelang verraad plegen, zoals Eggeric in de *Karel ende Elegast*. Naast deze boeven, die we met Verelst (1990) gelegenheidsverraders zouden kunnen noemen, treden personages op die *van nature* geneigd zijn tot het bedenken en uitvoeren van schurkenstreken. Deze verraders, die als machtige leenmannen vaak in Karels omgeving verkeren, zijn leden van één geslacht, hetgeen hun aangeboren schurkachtigheid verklaart. Zij zijn er gewoonlijk op uit Karels ondergang te bewerkstelligen. De bekendste verrader uit dit geslacht is Ganelon, die een cruciale rol speelt in het *Chanson de Roland*. In de zojuist geciteerde scène uit *Sibilla* wordt hij dan ook als eerste vermeld. Hij draagt er de naam Galaon. Een andere verrader die grote bekendheid geniet, is Makaire, die we hierboven onder de naam Macharis aan het werk zien. Deze bijdrage over de verraders in de Karelromans concentreert zich op de twee genoemde schurken, die het verradersgeslacht als het ware aanvoeren. In hetgeen volgt, zal hun rol in het *Chanson de Roland*, het *Roelantslied, Den droefliken strijt van Roncevale*, de *Aiol* en de *Sibilla* worden besproken.

Guwelloen

Voor zover wij nu weten, ontstond het eerste chanson de geste, het beroemde *Chanson de Roland*, tegen het einde van de elfde eeuw. De oudste versie van dit verhaal is de zogenoemde Version d'Oxford, die haar naam ontleent aan de bewaarplaats van het handschrift waarin de tekst is overgeleverd (de Bodleian Library te Oxford). In deze versie van het *Chanson de Roland* is Ganelon, wiens verraad ertoe leidt dat de achterhoede van Karels leger op de terugtocht uit Spanje bij Roncevaux door de Saracenen in de pan wordt gehakt, een bui-

tengewoon gecompliceerd personage. Terwijl Ganelon in de latere, dertiende-eeuwse versies van het verhaal ontegenzeggelijk wordt voorgesteld als een verrader van meet af aan (zie Brook 1987 en Mickel 1988), is zijn gedrag in de Version d'Oxford voor meer dan een interpretatie vatbaar. Volgens sommige wetenschappers is Ganelon ook in deze versie van het verhaal een verrader van nature (vgl. Thomas 1976), maar andere onderzoekers van de tekst menen aannemelijk te kunnen maken dat hij een tragische gelegenheidsverrader is (vgl. Stranges 1975). Aan deze tweede visie op Ganelon geef ik hier de voorkeur. Er is namelijk alle reden te veronderstellen dat hij niet al van het begin af aan van plan was verraad te plegen. Men kan zelfs betogen dat hij in sommige opzichten handelt volgens normen die door de andere personages worden onderschreven. Dit licht ik hieronder toe.

Tijdens een vergadering van Karels voornaamste edelen, die bijeengeroepen zijn om te overleggen over een vredesvoorstel van Marsilie, de Saraceense koning van Spanje, komt het tot een botsing tussen Roland en Ganelon. Terwijl Roland de strijd wil voortzetten, pleit Ganelon voor vredesonderhandelingen. De wijze Naimes steunt Ganelons standpunt, dat door de raad wordt overgenomen. Dan moet worden besloten wie als onderhandelaar zal optreden. Als op voorstel van Roland zijn stiefvader Ganelon met deze taak wordt belast, is deze daarover uiterst verbolgen (*Chanson de Roland*, laisses 20-24). Ganelons woede is zeer begrijpelijk: de opdracht is levensgevaarlijk (eerdere afgezanten zijn vermoord), Roland heeft met zijn voorstel het principe van de familiesolidariteit aan zijn laars gelapt, en Karel heeft de suggestie gewekt dat het leven van Ganelon hem minder waard is dan dat van andere edelen (die hij verboden heeft als afgezanten op te treden). Als Ganelon verklaart zich op Roland te zullen wreken, barst Roland in lachen uit. Ganelon verliest zijn zelfbeheersing en deelt mee alle betrokkenen te haten.

Het is duidelijk dat in de ogen van Ganelon zijn eer op het spel staat. Gedreven door zijn verlangen de vernedering tijdens de vergadering te vergelden, sluit hij met Marsilie een akkoord: hij zal ervoor zorgen dat Karels leger zich terugtrekt en dat de zwakke achterhoede door Roland zal worden aangevoerd. Als de heidenen deze achterhoede verslaan, zal Ganelon wraak hebben genomen, zoals hij heeft aangekondigd. Bij zijn terugkeer in Karels kamp pleegt Ganelon verraad door Karel voor te spiegelen dat Marsilie tot overgave bereid is (laisse 54). Tijdens het overleg over de vraag wie de achterhoede door de Pyreneeën moet leiden, betaalt Ganelon Roland terug met gelijke munt. Zoals eerder op voorstel van Roland zijn stiefvader met een levensgevaarlijke opdracht werd belast, zo zorgt Ganelon er nu voor dat Roland hetzelfde overkomt: hij moet de achterhoede aanvoeren (laisses 58-61).

Als de achterhoede wordt overvallen, bedriegt Ganelon zijn koning voor de tweede maal. Karel hoort dat Roland op zijn hoorn blaast en maakt daaruit op dat hij in nood verkeert. Maar Ganelon verze-

kert hem dat er niets aan de hand is (laisse 133). Zodra echter Karel Ganelons bedrog doorziet, zet hij hem gevangen (laisse 136).

Als Ganelon aan het einde van het verhaal terecht staat wegens verraad (laisses 270-289), ontkent hij de beschuldiging. Hij erkent dat hij de dood van Roland heeft veroorzaakt, maar, zo zegt hij, daarmee heeft hij geen verraad gepleegd. Naar zijn inzicht betreft het een geval van vooraf aangekondigde wraakneming. Even ziet het ernaar uit dat Ganelon zal worden vrijgesproken, maar in een gerechtelijk tweegevecht delft zijn kampvechter, Pinabel, het onderspit. Gods oordeel staat daarmee vast en Ganelon ontloopt zijn straf niet: hij wordt gevierendeeld. (Hoe dat in zijn werk ging, is op de voorkant van dit boek te zien.)

Deze analyse van Ganelons rol in het *Chanson de Roland* wil aannemelijk maken dat hij zeker niet getypeerd kan worden als een verrader van nature. Hij is veeleer een indrukwekkende, tragische persoon, die een pijnlijke vernedering wenst te vergelden tegen elke prijs. Hij is gekrenkt in zijn eer en hij weet dat er slechts één manier is daarvoor genoegdoening te krijgen: wraak.

Van het *Chanson de Roland* is een Middelnederlandse vertaling bewaard gebleven, die vermoedelijk dateert uit het begin van de dertiende eeuw. Spijtig genoeg moet hier echter onmiddellijk aan worden toegevoegd dat de overgeleverde fragmenten van deze tekst, het *Roelantslied*, slechts een zeer onvolledig beeld geven van het verhaal (zie Van Dijk 1981). De rol van de Middelnederlandse Ganelon, die de naam Guwelloen draagt, kan als gevolg hiervan nauwelijks bestudeerd worden. Slechts twee passages komen voor bespreking in aanmerking. In de eerste plaats is de gevangenneming van Guwelloen bewaard gebleven (vs. 1104-8). Karel berooft hem van zijn vrijheid en stelt hem, net als in het *Chanson de Roland* (laisse 136), onder bewaking van zijn keukenbedienden, die zich de gelegenheid om Guwelloen te vernederen niet laten ontgaan. De baardharen van de gevangene worden uit zijn gezicht gerukt: ‘men trac sinen baert’ (vs. 1108).

De tweede passage die bespreking verdient, is afkomstig uit het tekstgedeelte waarin Karel op de terugweg is naar Roncevaux. De verrader is zojuist gevangen genomen en de verteller meldt dat het gedrag van Guwelloen allerminst verbazing hoeft te wekken. Immers (vs. 1149-1152):

> Die scriftuere* vertellet ons wel
> dat sine vorders waren fel.*
> Sie sloeghene den keyser Juliene,
> dat groet moert was te siene.
>
> *de (onbekende) bron
> *voorouders wreed waren

Deze opmerking over de voorouders van Guwelloen, die de moordenaars van Julius Caesar worden genoemd, vindt men ook in andere versies van het *Chanson de Roland*, maar zij ontbreekt in de Version d'Oxford. Dit gegeven is begrijpelijk als we ervan uitgaan dat de

Version d'Oxford Ganelon niet presenteert als een verrader van nature, zoals hiervoor is betoogd. Immers, als Ganelon een tragische gelegenheidsverrader is, hoort een verwijzing naar de erfelijke bepaaldheid van zijn handelen niet thuis in het verhaal. Als we het *Roelantslied* in deze redenering betrekken, ligt de veronderstelling voor de hand dat Guwelloen in de Middelnederlandse tekst, net als in andere dertiende-eeuwse versies van het *Chanson de Roland*, van meet af aan een verrader is. Dat maakt het namelijk zinvol hem te presenteren als een nazaat van de moordenaars van Julius Caesar. Hoe aantrekkelijk deze hypothese ook mag zijn, een voorbehoud is op zijn plaats. De gebrekkige overlevering van het *Roelantslied* maakt het helaas onmogelijk het gedrag van Guwelloen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Dit probleem speelt geen rol bij *Den droefliken strijt van Roncevale*, een gedrukte tekst waarin het *Roelantslied* gedeeltelijk is overgeleverd. In dit werk vinden we stukken van de Middelnederlandse verstekst terug, omringd door verhaalgedeelten in proza. De oudst bekende druk verscheen omstreeks 1520 bij Willem Vorsterman te Antwerpen. De drukker Jan van Ghelen, die eveneens in Antwerpen werkzaam was, liet het werk in 1576 nogmaals van de persen komen. Van deze drukken zijn twee exemplaren in volledige vorm bewaard gebleven, waardoor de kans wordt geboden Guwelloen door het gehele verhaal te volgen.

De auteur van *Den droefliken strijt* maakt vanaf het allereerste begin van zijn tekst duidelijk hoe hij over Guwelloen denkt. Zo opent de proloog met de volgende regels (p. 2):

> Hier beghint die waerachtighe historie vanden strijde van Roncevale daer Rolandt ende Olivier met alle der edelder vangaerden [‘voorhoede’] verslagen bleven bi Guwelloens valschen bedrive diese alle verraden hadde.

Roelant en de zijnen vormen in deze tekst verrassenderwijs de voorhoede van Karels leger, dat vanuit Frankrijk over de Pyreneeën op weg is naar Spanje (in plaats van uit Spanje op de terugtocht naar Frankrijk). Enkele regels verder wordt verteld welke reden Guwelloen had om de voorhoede van Karels leger de ondergang in te drijven. Hij deed het ‘om selve keyser te sijn ende heere van alle kerstenrijck, want hi meynde coninc Kaerle sinen swager oeck te leveren in der heydenen handen als Rolants gheselscap van Marcelijs den wreeden tyran als verslagen soude gheweest hebben’ (p. 2). Guwelloen is daarmee niet langer een man op zoek naar wraak, zoals in het *Chanson de Roland* het geval is, maar de personificatie van de hoogmoed. En hoogmoed komt voor de val (p. 2):

> Ende Guwelloen creech loon na wercken. Ghelijc God seyt in die evangelie, met alsulcker maten als ghi meet daer sal u wedere in ghemeten worden. Guwelloen woude hemselven verheffen in hooverdien maer hi wert vernedert ende wt sijn hoocheyt selve gheworpen. Daer staet noch int evangelie ghe-

> screven, wie hem hier verheft sal vernedert worden, ende wie hem hier inder werelt verootmoedicht sal namaels inden hemel verheven worden.

Als een tweede Lucifer verheft Guwelloen zich tegen het wettelijke gezag van Karel, die zijn macht door God beschermd weet. De afloop staat op voorhand vast: de verrader zal zijn straf niet ontlopen. De auteur van *Den droefliken strijt* kleurt zijn buitengewoon negatieve beeld van Guwelloen in door de aandacht te vestigen op diens familierelaties. De gegevens die hij daarover verstrekt, zijn ontleend aan een andere Karelroman, de *Lorreinen* (vgl. Van Dijk 1981, p. 80-85). Allereerst blijkt Guwelloen verrassenderwijs de vader te zijn van de Saraceense aanvoerders Marcelijs en Baligant. Hun moeder is de schoonzuster van Synagoen, de derde leidinggevende Saraceen. Toen de jeugdige Guwelloen bij Synagoen op bezoek was, verleidde hij diens schoonzuster tijdens een partijtje schaak, een spel waar zij dol op was. Als Marcelijs en Baligant later te horen krijgen wie hun vader is, betreuren zij dat zeer. Zij beschouwen hem als een ‘quaden verrader’ en zij zweren zelfs hem te zullen doden als zij daartoe in de gelegenheid zijn (p. 6).

Guwelloen heeft nog een derde kind, zo wordt in *Den droefliken strijt* vermeld. Het betreft een dochter, Erena, die als keizerin over Griekenland regeert. Zo vader, zo dochter, dat is al snel duidelijk. Als Erena's echtgenoot de door haar gehate Karel wil bijstaan, doodt zij hem. Om te voorkomen dat haar twee jonge kinderen haar later in de weg zouden kunnen staan, als zij onverhoopt op hun vader zouden lijken, laat zij bij hen de ogen uitsteken. Samen met Guwelloen heeft zij een laaghartig plan bedacht (p. 9):

> Sij hadde met Guwelloen haren vader een verbont ende compact ghemaect als dat si hem te hulpen soude comen in alle sijn opsetten om den coninc Kaerle te leveren in die handen der heydenen. Si quam wt Griecken na Vranckerijc toe met .xx. duysent gheredender mannen van wapenen inden schijne [‘zogenaamd’] om den coninck Kaerle te dienen. Maer si dede dat wt valscher meyningen om Kaerle met alle sijn hulpers van achtere te verslaen als hi op [‘tegen’] die heydenen vechten soude om die edele vangaerde te verlossen, ende dat si dan van achter wt slaen soude met alle haerder machte ende met Guwelloens volc in des keysers heyr [‘leger’].

Het valse plan om Karel in de rug aan te vallen mislukt doordat soldaten van Erena het aan het licht brengen. Guwelloen wordt gevangen genomen, waarna Erena haar toevlucht zoekt in een burcht. Op last van Karel wordt het kasteel daarna belegerd.

Den droefliken strijt eindigt met de dood van Guwelloen en zijn dochter. Over Guwelloens schuld bestaat in deze tekst geen enkele twijfel. Terwijl de verrader in het *Chanson de Roland* zijn handelwijze met krachtige argumenten verdedigt, kan Guwelloen in *Den droefliken strijt* niets inbrengen tegen de aanklacht (p. 77). Karel besluit dan om Guwelloen samen met zijn veertien handlangers op te hangen. Erena doet nog wel een poging om haar straf te ontlopen, maar vergeefs.

Haar blinde kinderen worden als levende bewijzen van haar schuld ten tonele gevoerd. Ook tegen de beschuldiging dat zij haar man heeft vermoord, is geen kruid gewassen. Karel geeft opdracht Guwelloens dochter te vierendelen, de straf die Ganelon in het *Chanson de Roland* krijgt opgelegd. Erena's helpers worden opgehangen.

In de eeuwen die het *Chanson de Roland* scheiden van *Den droefliken strijt* die in 1576 bij Jan van Ghelen verscheen, maakte het personage Ganelon/Guwelloen een ontwikkeling door, zo is in het voorgaande gebleken. Terwijl er alle reden is te veronderstellen dat Ganelon in het Oudfranse chanson de geste optreedt als een gelegenheidsverrader, die uit wraakzucht de achterhoede van Karels leger aan de Saracenen overlevert, is hij in latere versies een verrader van nature. De rol die Guwelloen in *Den droefliken strijt* speelt, kan als representatief gelden voor het eindpunt van deze ontwikkeling. De auteur van dit werk doet geen enkele poging begrip of sympathie te wekken voor Guwelloen. Zijn visie op dit personage is niet aan twijfel onderhevig: Guwelloen treedt van meet af aan op als een verrader.

Macharijs

Als tweede vertegenwoordiger van het geslacht der verraders bespreek ik een personage dat nogal eens als een literaire navolging van Ganelon wordt gezien. Het betreft Makaire, die in het bedenken en uitvoeren van schurkenstreken zeker niet de mindere is van de verrader uit het *Chanson de Roland*. Zijn eerste grote optreden in de Oudfranse literatuur vindt plaats in het *Chanson d'Aiol*. Deze tekst, die vermoedelijk tegen het einde van de twaalfde eeuw ontstaan is, behandelt de lotgevallen van Aiol, de zoon van de edelman Elie. De gebeurtenissen spelen zich af ten tijde van het koningschap van Karel de Grote's zoon Lodewijc. Aan het begin van het verhaal, dat hier uiterst beknopt wordt samengevat, komen we te weten dat Elie getrouwd is met Avisse, die een zuster is van koning Lodewijc. Hoewel Elie de koning vele diensten heeft bewezen, verjaagt Lodewijc hem uit Frankrijk. De koning begaat deze vergissing onder invloed van zijn valse raadgever Makaire de Lausanne. Avisse bevalt van een zoon, Aiol, die onder armoedige omstandigheden wordt grootgebracht. Zodra Elie de opvoeding van zijn zoon voltooid heeft, zendt hij hem naar het hof van Lodewijc. Onderweg beleeft Aiol enige avonturen en wordt hij bespot om zijn miserabele wapenrusting. Zijn kansen keren ten goede als hij in Orléans de oorlog van Lodewijc tegen de graaf van Bourges, die tegen de koning strijdt om zijn neef Elie te wreken, beslist in het voordeel van de koning. Als Aiol beseft dat de graaf zijn neef is, vraagt en verkrijgt hij voor hem genade bij de koning, in wiens gunst Aiol zich voortaan mag verheugen.

Enige tijd later gaat Aiol als afgezant van de koning op weg naar Pamplona. Hij dient de reactie van Lodewijc over te brengen aan de

heidense koning Mibrien, die eist dat Lodewijc zich aan hem onderwerpt. Aiol wordt verliefd op Mirabel, de dochter van Mibrien, en weet haar, ondanks de tegenwerking van Makaire en zijn verwanten, naar het hof van Lodewijc te brengen. Daar maakt hij zijn afkomst bekend en trouwt hij met Mirabel, nadat zij gedoopt is. Zijn vader krijgt volledig eerherstel. Aiol is echter nog niet verlost van Makaire, die hem na zijn huwelijk gevangen neemt en in Lausanne opsluit. Daar bevalt Mirabel van een tweeling. Makaire wil de kinderen door verdrinking om het leven brengen, maar de visser Tieri redt hen uit het water. Makaire levert Aiol en Mirabel uit aan Mibrien. Ook deze moeilijkheden komt Aiol evenwel te boven. Hij vindt zijn zonen terug en slaagt erin samen met hen zijn vrouw te bevrijden uit de gevangenis van haar vader. Als zij Makaire in handen krijgen, staat diens lot vast: hij wordt gevierendeeld.

Het Oudfranse *Chanson d'Aiol* is twee maal in het Middelnederlands vertaald. De vroegste vertaling, die van omstreeks 1200 dateert, kwam tot stand in Limburg (in de buurt van Venlo, zo is gesuggereerd) en wordt om die reden de Limburgse *Aiol* genoemd. De tekst is zeer fragmentarisch bewaard gebleven, waardoor hij uitermate ongeschikt is om de rol van de verrader in het verhaal te bestuderen. Gelukkig verkeren we bij de tweede Middelnederlandse vertaling van het *Chanson d'Aiol*, die de Vlaamse *Aiol* wordt genoemd, in betere omstandigheden. Het werk dateert uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Weliswaar is ook deze tekst onvolledig overgeleverd, maar de bewaard gebleven fragmenten bevatten twee lange, aaneengesloten tekstgedeelten van respectievelijk 800 en 400 verzen. Het omvangrijkste deel blijkt voor dit artikel bruikbaar te zijn, omdat de verrader Macharijs erin optreedt.

In de eerste passage waarin Macharijs een rol speelt, maakt Ayoel, zoals hij in de Vlaamse tekst wordt genoemd, bekend dat hij de zoon van (H)ellijn (Elie) is. De koning is daarover zeer verheugd, omdat hij zich realiseert dat deze dappere ridder de zoon van zijn zuster is en dus tot zijn familie behoort. De reactie van Macharijs staat hiermee in sterk contrast (vs. 406-419):

Alse Macharijs heeft vernomen	
Dat Hellijns sone es datter es comen,*	*dat degene die gekomen is, de zoon van H. is
Doet hem utermaten wee.*	*was hem dat zeer onaangenaam
Hine seide min no mee.*	*helemaal niets
Alsi eerst mochte, ruumdi tstede*	*zodra hij kon, verliet hij de stad
Ende vele sire hogher maghe* mede.	*verwanten
De duvel woude dies geslachte!	*kunnen
Hoe groet was hare machte!	*daarvandaan
Soe vele warenre graven ende hertogen,	
Die Ayoel niet minnen en mogen.*	
Ter Lozanen voer Macharijs van dan*	
Om raet te nemene, of hi can,	

Hoe hi mach onneren den jonchere:*
God gheve hem groete onnere.

*d.i. Ayoel

De rol van de verteller in dit citaat is interessant. Tot twee maal toe laat hij zich hoogst negatief uit over Macharijs en diens verwanten. Eerst verklaart hij in vs. 412 dat het verradersgeslacht een prooi voor de duivel zou moeten zijn. Enkele verzen later spreekt hij de hoop uit dat God Macharijs met schande zal overladen (vs. 419). Zo is duidelijk hoe het optreden van Macharijs en de zijnen moet worden beoordeeld: in de ogen van de verteller zijn zij geboren schurken, die het Ayoel vanwege hun machtige posities nog erg lastig kunnen maken.

Inderdaad slaagt Macharijs erin Ayoel schade te berokkenen, zo valt even later te lezen. Nadat Ayoel zich als de zoon van Hellijn bekend heeft gemaakt, krijgt zijn vader van koning Lodewijc volledig eerherstel. Daarna wordt Mirabele gedoopt. Volgens de Vlaamse *Aiol* neemt zij daarbij de naam Johane aan (vs. 509), hetgeen mogelijk opgevat moet worden als een knipoog naar Johanna van Constantinopel, die van 1205 tot 1244 gravin van Vlaanderen was. Als Ayoel zich 's nachts in een tent verenigt met zijn nu gedoopte geliefde, ziet Macharijs zijn kans schoon (vs. 518-535):

Scoenre tente men noyt sach
Dan daer Ayoel snachs in lach
Verweendelike* bi siere joffrouwen.
Wel waendi liggen sonder rouwe;
Lase! dat was jammer, neen hi niet:
Macharijs haddene bespiet.
Voer mettentijt* quam de felle
Met meneghen quaden gheselle,
Die van sinen geslechte waren.
Wel ghewapent, sonder sparen*
Sijn si stille ten tenten comen
Ende hebben Ayoele genomen
Aldereerst sijn swaert.
Si scoten an hem ongespaert*
Ende vingen den edelen man.
Cortelike* voeren si dan.
Si namen de joffrouwe mede,
Dat was groete jammerhede!

*genotvol

*voor het krieken van de dag

*doelbewust

*zij grepen hem snel

*in een oogwenk

Ook in dit citaat blijkt al uit de woordkeuze van de verteller dat Macharijs en de zijnen een lage streek uithalen. Die mening is ook koning Lodewijc toegedaan. Met een groot leger achtervolgt hij Macharijs, maar hij kan niet voorkomen dat de verrader Lozanen bereikt. Lodewijc besluit de stad te belegeren. Macharijs raakt daarvan echter niet onder de indruk, want de voedselvoorraad is voor zeven jaar toereikend. Ayoel en Mirabele verblijven intussen onder treurige omstandigheden in de kerker. Na enige tijd blijkt tot overmaat van ramp dat Mirabele zwanger is geraakt in de nacht die zij met Ayoel

in de tent doorbracht. Als haar zwangerschap voldragen is, bereikt het verhaal een dramatisch hoogtepunt. Op een avond bevalt zij van twee zonen. De knecht die de wacht houdt bij de kerker, hoort de kinderen huilen en waarschuwt Macharijs. De verrader stelt de informatie op prijs (vs. 623-650):

Hi seide: 'Cnape, ic hebbe di lief,	
Soe sal sijn verdrinct de drachte;	
Nemmermeer* en comt geslachte	
Van hem, die mi onteren sal.	*nooit
Ic mach prisen mijn geval.*	
Sijt meysken ofte cnapelijn,	*het geluk is met mij
Bi Gode, het sal verdronken sijn.'	
Mettesen quam hi ten kerkersteene.*	
Ayoel nam tkint tusschen sijn beene	*kerker
Ende decket tusschen sine hame.*	
Het was hem herde onbequame*	*verborg het tussen zijn
Dat hi sijn ander kint sach dragen	knieën (d.i. op schoot)
Uten kerker; dat sware claghen	*hij vond het vreselijk
En gescreve gheen man.*	
Macharijs dedem dan.*	*is niet te beschrijven
Doe hi clam* uten kerkersteene	*M. deed hem dit aan
Hoerde hi dander kint weenen.	*klom
Doe keerdi ende halet mede:	
Doe hadse de verrader bede.	
Hi toeget* Hermengerde, sinen wive.	
De kinder waren de scoenste van live	*toonde het (d.i. de kinderen)
Die ieman met oegen sach	
Daer te voren op genen dach.	
Si hadden de figure algader*	
Achter* Ayoele haren vader.	*leken sprekend
De vrouwe hads jammer groet.*	*op
Haer ontfermde selker noet*	*was er zeer bedroefd over
Datmen de kinder sal verdrinken.	*zij werd geroerd door het trieste gegeven

Deze passage behoort zonder twijfel tot het indrukwekkendste dat het verhaal over Aiol te bieden heeft. In een goed opgebouwde scène krijgt het moment waarop Ayoel zijn beide kinderen verliest de volle aandacht. In eerste instantie acht Ayoel het in al zijn wanhoop mogelijk dat hij één zoon kan behouden. Macharijs zal er immers heel voor de hand liggend niet vanuit gaan dat Mirabele van een tweeling is bevallen. Ayoel verbergt zijn tweede zoon en zijn opzet lijkt te slagen: Macharijs verlaat de kerker met één kind. Ayoels verdriet is met geen pen te beschrijven, zo deelt de verteller mee. En toch is daarmee Ayoels leed nog niet volledig. Hij kan het onvermijdelijke niet verhinderen: de tweede baby begint te huilen. Macharijs bemerkt zijn vergissing, daalt weer af in de kerker en ontneemt Ayoel ook zijn tweede zoon. Om Ayoels verdriet nu te beschrijven is zelfs de opmerking dat woorden tekort schieten ontoereikend. De dichter

kan niet anders dan erover zwijgen. Het is dan ook veelbetekenend dat hij de aandacht in de verzen 641-642 op de verrader richt.

Hoe onmenselijk het gedrag van Macharijs is, blijkt nog eens overduidelijk uit de reactie van zijn vrouw. Hoewel toch verwacht mag worden dat zij, als zijn 'natuurlijke' bondgenoot, op zijn minst begrip kan opbrengen voor zijn daden, is dat niet het geval. De vrouw van Macharijs betreurt het lot van de jongetjes. Enige verzen verder vertelt hij dat zij er bij hem ten sterkste op aan heeft gedrongen de kinderen in leven te laten (vs. 686-688). Maar Macharijs is een misdadiger die geen genade kent. Hij werpt Ayoels zonen in de rivier. Gelukkig worden zij, zoals we hiervoor gezien hebben, door de visser Tieri gered.

De bewaard gebleven tekstgedeelten van de Vlaamse *Aiol* bieden geen verdere gelegenheid om het optreden van Macharijs van nabij te volgen. Zo komen we als gevolg van de gebrekkige overlevering niet te weten of Macharijs aan het einde van het verhaal ter dood wordt gebracht, zoals in het *Chanson d'Aiol* het geval is. Het lijkt evenwel uitgesloten dat hij in tegenstelling tot de Oudfranse tekst in het Middelnederlands zijn straf zou ontlopen. De hiervoor besproken passages maken immers duidelijk dat Macharijs een schurk is van het zuiverste water. Hij deinst allerminst terug voor allerlei vormen van verraad, zoals het bedriegen van zijn vorst, het schenden van de vrede en het beramen van een moord. Een duidelijk motief voor deze schurkenstreken heeft hij niet: hij is een verrader van nature. Met dit type personage loopt het, zo staat vast, verkeerd af. In de Vlaamse *Aiol* zal de terechtstelling van Macharijs dan ook zeker niet ontbroken hebben.

Een beschrijving van de dood van deze verrader is wel bewaard gebleven in *Sibilla*, de tekst waarmee deze bijdrage opent. In deze Karelroman heeft Macharis het zonder duidelijke reden voorzien op de eer van de koning. Allereerst probeert hij Karel te schande te maken door zijn echtgenote valselijk van overspel te beschuldigen in de scène die aan het begin van dit artikel besproken is. De opzet van Macharis lijkt te slagen. De dwerg bekent op ingeven van de verraders dat hij heeft gehandeld volgens de wens van de koningin. Sibilla eindigt haar leven echter niet op de brandstapel, zoals de verraders hoopten. Zij ontsnapt aan de dood door mee te delen dat zij zwanger is, waardoor Karel haar niet terecht kan stellen: omwille van de vrucht moet een zwangere vrouw uitstel van executie worden verleend. De koning besluit zijn vrouw te verbannen. Dan ziet Macharis zijn kans schoon om Karel een tweede schurkenstreek te leveren. Hij achtervolgt Sibilla met de bedoeling haar te verkrachten. Zijn gedrag is geen gevolg van een sexuele afwijking, maar van de wens om Karel te schande te maken. Dat blijkt uit de reactie van Sibilla's begeleider Auberijn: 'ghi sout den coninck daermet groote oneere doen, mer ic sal u ende haer (d.i. Sibilla) daervoer beschermen, wilt God, al sout mi dleven costen' (r. 209-211).

Macharis en Auberijn, die geen beschermende wapenrusting draagt,

Macharis in gevecht met de hond van Auberijn; houtsnede in de Antwerpse druk van Willem Vorsterman van omstreeks 1538 (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek)

leveren een tweegevecht, hetgeen Sibilla in staat stelt te vluchten. De verrader slaagt er uiteraard in Auberijn te doden, maar deze misdaad brengt hem geen voordeel. Integendeel, zijn ondergang wordt erdoor ingeleid. Tegenover de trouweloosheid van Macharis wordt de trouw van Auberijns hazewindhond gesteld, die het lijk van zijn baas enkele dagen tegen roofdieren beschermt. De honger drijft het beest naar Karels hof, waar hij tot twee maal toe Macharis aanvalt. Zijn gedrag wekt verwondering bij Karel. Als de hond de gelegenheid krijgt de koning naar Auberijns lijk te leiden, is Macharis in grote moeilijkheden. Men verdenkt hem van moord. Op advies van zijn voornaamste raadsheer besluit Karel tot een zeer bijzonder gerechtelijk tweegevecht: Macharis, die zich mag verweren met een knuppel en een schild, zal het moeten opnemen tegen de hond. De verrader krijgt weer hoop, want hij meent zonder moeite te kunnen winnen. Het loopt echter anders. De hond laat zich dit buitenkansje niet ontgaan. Hij weet de slagen van Macharis handig te ontwijken, brengt de verrader zware verwondingen toe en grijpt hem uiteindelijk ‘bi der kelen, hem ghelijc een vercken ter aerden sleypende, sonder hem eenichsins los te laten’ (r. 499-501). Macharis verklaart zich overwonnen. Hij bekent zijn misdaad en wordt ter dood veroordeeld. ‘Doen gheboot de coninck dat men hem (d.i. Macharis) achter een peert sleypen soude doer alle de straten van Parijs, ende daerna aen een ghalghe hanghen, dwelcke alsoe ghedaen wort’ (r. 522-524). Het thema van de verrader wordt in *Sibilla* op fraaie wijze afgerond. De onvrijwillige dood van Macharis als gevolg van zijn trouweloosheid staat in sterk contrast met de dood van Auberijns hond. Het trouwe beest sterft uit vrije wil, want zonder zijn baas heeft het leven geen zin: ‘de hont ghinc op sijns heeren graf ligghen sonder te willen eten oft drincken, daer hi van grooten drucke [“verdriet”] sterf’ (r. 526-528). Met deze tegenstelling tussen het karakter van de hond (trouw tot in de dood) en dat van de schurk (verraderlijk van nature) wordt het verhaal over Macharis afgesloten.

Tot besluit

Een korte uiteenzetting over de verteltechnische functie van de verraders mag in deze bijdrage niet ontbreken. Alles wijst erop dat de epische wereld van de Karelteksten voor het geïntendeerde publiek niet compleet was zonder de aanwezigheid van (vertegenwoordigers van) het geslacht der verraders. De rol van deze verraders was zo stereotiep dat ook auteurs van teksten die niet tot de chansons de geste behoren, er zonder nadere toelichting naar konden verwijzen. Zo beweert Chrétien de Troyes, de beroemde Oudfranse dichter van Arturromans, in zijn *Cligès* (vs. 1068) dat de verrader Engrés een grotere schurk is dan Ganelon. Ook de Oudfranse dichter Gerbert vergelijkt in zijn *Perceval*-continuatie een verraderlijk personage met Gane-

lon (vs. 11561 e.v.). Dit stereotiepe beeld van de verraders zal de auteurs van de Karelteksten niet slecht zijn uitgekomen. Zij konden immers hun verhalen bevolken met personen die zonder duidelijke redenen schurkenstreken uithalen. Dat bood hun niet alleen de gelegenheid om zonder veel toelichting de handeling op gang te laten brengen door verraders, maar ook om die handeling op gang te houden door telkens nieuwe misdaden van het geslacht der verraders te introduceren. Voor deze verteltechnische functies waren, zo zal duidelijk zijn, personages als Guwelloen en Macharijs uitermate geschikt.

Bart Besamusca

Literatuuropgave

Terwijl aan de rol van Makaire bij mijn weten geen afzonderlijke studie gewijd is, is het optreden van Ganelon veelvuldig onderzocht. Van belang zijn de volgende (recente) studies: Stranges 1975, Thomas 1976, Brook 1987 en Mickel 1988. In Heintze 1991 wordt het gehele geslacht der verraders uitgebreid besproken (p. 413-447). De standaardeditie van het *Chanson de Roland* is Segre 1971. Een Engelse vertaling biedt Sayers 1957. Het *Roelantslied* en *Den droefliken strijt van Roncevale* zijn uitgegeven in Van Dijk 1981. In dit artikel wordt *Den droefliken strijt* geciteerd naar de editie Boekenoogen 1902. Voor het *Chanson d'Aiol* heb ik gebruik gemaakt van Normand en Raynaud 1877. De meest recente uitgave van de fragmenten van de Limburgse *Aiol* vindt men in Gysseling 1980 (p. 311-332). De Vlaamse *Aiol* wordt, met gewijzigde interpunctie, geciteerd naar Verdam 1883, p. 5-47. De suggestie dat de doopnaam Johane een knipoog inhoudt naar Johanna van Constantinopel, vindt men in Finet-Van der Schaaf 1987 (dl. 1, p. 311-317). De Karelroman *Sibilla* is uitgegeven in Besamusca, Kuiper en Resoort 1988.

De superioriteit van de christelijke ridder 5
Of waarom Saracenen gedoemd zijn te verliezen
[Mieke Lens]

Inleiding

Hughe, een ridder uit Bordeaux, raakt in conflict met Karel de Grote als hij diens zoon Charlot doodt. Hughe heeft de koningszoon, die op aanraden van de verrader Amorijs het gevecht uitgelokt had, niet herkend omdat deze zijn wapenschild bedekt had. Hoewel Hughe de verrader in een gerechtelijke tweekamp overwint, weigert Karel zich met de held te verzoenen. In plaats daarvan stuurt hij hem met een gevaarlijke opdracht naar emir Gaudijs in Babilonië. Hughe moet de belangrijkste man aan het hof het hoofd afslaan, de dochter van de emir, Claramonde, drie maal in het openbaar kussen, en de vier hoektanden en de baard van Gaudijs opeisen. In gezelschap van een aantal ridders reist de held naar het Oosten, waar hij een bonte reeks avonturen beleeft. Hughe wordt tijdens zijn avontuurlijke reis verschillende malen geholpen door de wonderlijke koning Abroen en diens boodschapper Maleproen. Na het voltooien van Karels opdracht keert Hughe met zijn ridders en Claramonde, die hem haar liefde geschonken heeft, naar Frankrijk terug. Wanneer de held na vele gevaren overwonnen te hebben uiteindelijk in Frankrijk arriveert, wordt hij opnieuw slachtoffer van een verraderlijk complot. Dit keer wordt hij door zijn eigen broer Gheraert en diens schoonvader Gubewaert in een hinderlaag gelokt. Hughe wordt gered door de tussenkomst van Abroen, die zijn onschuld bewijst, waarna Karel zich met de held verzoent. Bij het afscheid schenkt Abroen zijn koninkrijk aan Hughe.

Tot zover een korte samenvatting van de inhoud van de prozaroman van *Hughe van Bourdeus*, die omstreeks 1540 in druk verscheen bij Willem Vorsterman te Antwerpen. Deze Karelroman is bewerkt naar het dertiende-eeuwse chanson de geste *Huon de Bordeaux*. Hoewel de Nederlandse prozaroman een stuk korter is dan het chanson de geste, vertoont het er inhoudelijk wel grote overeenkomst mee. Ouder dan de prozatekst is het Middelnederlandse gedicht, waarvan slechts veertiende-eeuwse fragmenten over zijn. Zij zullen, vanwege hun geringe omvang, buiten beschouwing blijven. Hoewel *Hughe van Bourdeus* tot het genre van de Karelromans gerekend wordt omdat er een conflict tussen Karel de Grote en één van zijn vazallen in wordt verteld, blijkt het grootste gedeelte van dit verhaal niet in Frankrijk maar in het Oosten gesitueerd te zijn. Met deze tekst kan daarom het onderwerp van dit hoofdstuk, de ontmoeting tussen Saracenen en

christenen in de Karelepiek, goed worden geïllustreerd. Tijdens zijn avonturenreis komt Hughe onvermijdelijk in contact met de Saracenen en hun cultuur. We treffen in het verhaal thema's aan als de tweekamp tussen een christen en een Saraceen, een christelijke ridder in Saraceense gevangenschap, indiensttreding van een christelijke ridder bij een Oosterse vorst, de liefde van een Saraceense prinses voor een Frankische ridder, etc. In *Hughe van Bourdeus* worden deze traditionele thema's meermalen op humoristische en parodiërende wijze behandeld. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

Tijdens de heenreis bezoekt Hughe het kasteel van Dunalster. In dit kasteel woont de reus Agayant, die het hele gebied rond Babilonië tiranniseert. Hughe is vastbesloten de reus te verslaan. Hij treft de monsterlijke Saraceen slapend op een prachtig bed aan (hoofdstuk 15):

> Daer na quam hi in die derde camer daer hy sach een bedde staen dat seer schoon ende playsant was. Daer op lach dye groote Daygant hebbende een hol magher aensicht [‘gelaat’] met twe lippen als een osse mule [‘bek’], met eenen groten bulte op sinen rugge. Ende hi was seer afgriselic om aensien ende hi hadt een costelijc [‘kostbaar’] oorcussen onder sijn hooft.

Dit citaat behoort tot de weinige passages in de overgeleverde Middelnederlandse Karelepiek waarin het uiterlijk van een Saraceen beschreven wordt. In het algemeen wordt er weinig aandacht besteed aan het fysieke voorkomen van de Saracenen. Afgezien van de donkere huidskleur verschilt hun uiterlijk nauwelijks van de Westerse ridders. Een uitzondering hierop zijn de Saraceense reuzen, die door hun lengte een aparte groep vormen. Hun lichamen hebben bovenmenselijke proporties, die kwaadaardigheid en kracht symboliseren. In *Hughe van Bourdeus* nu wordt de reus Agayant als gevaarlijke tegenstander belachelijk gemaakt door zijn afzichtelijke uiterlijk te contrasteren met het mooie bed waarin hij ligt. Hierdoor wordt niet alleen de lelijkheid van de reus benadrukt, maar tevens een komisch effect bereikt. Toch slaagt Hughe er niet in deze reus, die hij tot een tweekamp had uitgedaagd, op eigen kracht te doden. De jonkvrouw die tegen haar wil aan de tiran is uitgehuwelijkt en in het kasteel gevangen wordt gehouden, moet hem te hulp komen. Zij laat haar echtgenoot struikelen door hem een stok tussen de benen te steken. Zelfs nu lukt het Hughe niet de reus met één zwaardslag te onthoofden: hij heeft er maar liefst vijftien slagen voor nodig. Van superioriteit van de christelijke held is in dit geval nauwelijks sprake. Hughe kan zich hier niet meten met helden als Roelant, Olivier en Fierabras die, zoals we zullen zien, in staat zijn om in hun eentje een overmacht aan Saracenen te weerstaan.

Ontmoetingen tussen christenen en Saracenen lopen meestal uit op een gewapende confrontatie. Het geloofsverschil laat geen ruimte voor een langdurige vreedzame coëxistentie. Het Saraceense geloof is voor de christelijke ridders een verwerpelijk geloof en vormt de aanleiding

Hughe verslaat de reus Agayant; houtsnede in de Antwerpse druk van Willem Vorsterman van omstreeks 1540 (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek)

tot en drijfveer voor een gewapende strijd. Ik zal mij in dit artikel beperken tot deze twee belangrijke thema's, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Allereerst zullen enkele algemene opmerkingen gemaakt worden over de Saracenen en hun cultuur. Daarna wordt, aan de hand van enkele teksten, het Saraceense geloof behandeld, om tenslotte aandacht te besteden aan de strijd tussen christenen en Saracenen in het algemeen, en de tweekamp in het bijzonder. Het Saraceense geloof neemt een belangrijke plaats in dit artikel in, omdat het bepalend is voor het beeld dat in de teksten van de Saracenen geschetst wordt. Een beeld dat voor alles gebaseerd is op een literaire conventie, die grotendeels haar vorm al had gekregen in het *Chanson de Roland*. Naast *Hughe van Bourdeus*, die als basis dient voor dit artikel, zal ik aan de hand van andere Karelteksten als het *Roelantslied, Willem van Oringen, Fierabras* en *Madelgijs* de genoemde thematiek illustreren en aangeven welke plaats de eerstgenoemde tekst in de traditie inneemt.

Saracenen en hun cultuur

De Saracenen uit de chansons de geste en de Middelnederlandse Karelromans zijn ‘fictionele’ heidenen die in de even ‘fictionele’ god Mamet geloven. De benaming ‘Saraceen’ is oorspronkelijk afkomstig uit het Arabisch; zij kwam in de late Oudheid in gebruik en betekende Arabier en/of Turk. Het Middelnederlandse ‘sarasijn’ betekent Oosterling en, meer algemeen, ongelovige. De naam verwijst in de teksten in het algemeen niet naar een specifiek volk: Perzen, Turken, Spanjaarden, etc. worden in de teksten Saracenen genoemd. Zelfs ongelovigen uit het Noorden, die hier buiten beschouwing blijven, worden wel als Saracenen aangeduid (zie bijvoorbeeld *Flovent* waar met Saracenen ook Saksen bedoeld worden). Van culturele verscheidenheid is in de Saraceense wereld geen sprake. Alle nietchristenen maken deel uit van dezelfde cultuur en belijden hetzelfde geloof. Deze Saraceense cultuur verschilt niet wezenlijk van de Westerse cultuur, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de beschrijving van Hughes aankomst in Babilonië, een stad gelegen in Egypte op de plaats waar nu Caïro ligt. In de middeleeuwse literatuur wordt Babilonië als de hoofdstad van de Saraceense wereld beschouwd, maar de activiteiten die Hughe waarneemt als hij er binnenrijdt, zouden evengoed in een stad in het Westen kunnen plaatsvinden (hoofdstuk 18):

> Als Hughe die zee ouer geset was, so was hi blide ende nam orlof aen [‘nam afscheid van’] Maleproen ende hi reet wech na Babilonien. Ende als hy ontrent [‘in de nabijheid van’] der stadt quam, so quamen hem int ghemoet wel .C. mannen met valcken ende sperweren op haer handen ende reden vliegen [‘reden uit om vogels te jagen’]. Daer na quamen noch .CC. mannen met

> bracken [‘speurhonden’], winden, haeswinden ende ander honden, ende reden iagen. Daer na quam seer veel volcx die int velt ghingen schieten ende spelen. Ende als Hughe in die stadt quam, so sach hi ooc al die stat vol volcx ende een yeghelic [‘een ieder’] maecte bliscap. Ende voor des amiraels hof [‘het hof van de emir’] wast oock vol volcx. Ende die amirael had bi hem in sijn sale .xxx.C. ridders ende veel ander heren ende princen. Ende waer om dat die edelen ende heren vergadert waren ende dattet volck al blijde was, was dese sake: het was op S. Jans dach te midde somer die de Sarasinen [‘heidenen’] vieren als wi den paesch dach doen. Soe dat op dien dach plagen [‘hadden de gewoonte’] die ghemeenten [‘de burgerij’] ende de heeren te vergaderen ende hielden feest.

Na een lange reis is Hughe in een Saraceense stad aangekomen op de dag waarop de bevolking het feest van Johannes de Doper viert, zoals de christenen het paasfeest vieren. De indruk zou gewekt kunnen worden dat het hier een typisch Saraceens feest betreft, terwijl we eigenlijk met een christelijk feest te maken hebben.

Het noemen van deze feestdag is tevens een tijdsaanduiding in het verhaal: het is 24 juni midden in de zomer. De emir houdt op deze dag hof, zoals Karel ook doet op feest- en hoogtijdagen. Hij heeft zijn heren en ridders om zich heen verzameld. Net als Karel heeft Gaudijs vazallen die hem met raad en daad bijstaan, en die hem leenhulde moeten brengen als zij in bezit van land komen. Wanneer Aliames, één van Hughes reisgenoten, het vertrouwen van Gaudijs weet te winnen, wil de emir hem heer over al zijn landen en heerlijkheden maken, ‘ende alle die edelen moesten al homagye ende manschap doen tot Alyames, ende si moesten hem alle onderdanich sijn’ (‘en alle edelen moesten Alyames leenhulde brengen en hem gehoorzaam zijn’, hoofdstuk 24). Het Saraceense gebied waar Hughe heengereisd is, blijkt op Westerse wijze feodaal georganiseerd te zijn. Deze situatie is niet uniek voor *Hughe van Bourdeus*. In het *Roelantslied* vormt het hof van koning Marselijs uit Spanje een afspiegeling van Karel de Grote's hof. De koning heeft onder andere ‘ammiraelen’, graven en hertogen als vazallen, die hij bijeenroept wanneer hij hen nodig heeft. In deze tekst kan een emir zowel een soeverein vorst als een vazal zijn; emir Baligant uit Babilonië is de heer van Marselijs, die op zijn beurt emirs als vazallen heeft. Het gebruik van de titel ‘emir’ sluit aan bij de historische realiteit. In Spanje was een emir niet vanzelfsprekend de soevereine vorst, terwijl in Afrika de titel voorbehouden was aan de machtigste vorst van het land. In de middeleeuwse epiek draagt de vorst van Babilonië altijd de titel emir of sultan. Beide titels worden door elkaar gebruikt, ook in *Hughe van Bourdeus* is dit het geval. De dichters wisten doorgaans niet wat de Arabische titels werkelijk inhielden. Zij gebruikten deze vooral om een exotisch accent aan te brengen. De dichter van het *Roelantslied* had er bovendien geen moeite mee om de Saraceense edelen de typisch Westerse titels van graaf en hertog te geven.

In werkelijkheid heeft de Arabische wereld wel een soort feodalisme gekend, dat in sommige opzichten vergelijkbaar was met het Wester-

se systeem, maar er geenszins gelijk aan was. De dichters zullen veelal niet op de hoogte geweest zijn van de organisatie van de Arabische wereld. Wij kunnen dit ook niet van hen verwachten, omdat de Westers-christelijke wereld de enige wereld was die zij kenden en het nu eenmaal moeilijk is over de grenzen van de eigen cultuur te kijken. Wat ligt meer voor de hand dan dat zij een vertrouwd en conventioneel vocabulaire kozen om de Saraceense maatschappij te beschrijven, een vocabulaire dat trouwens grotendeels bepaald werd door het genre. Het was niet de bedoeling van de dichters om de twee systemen te analyseren en te onderscheiden. Zij wilden geen nieuwe onbekende wereld scheppen, maar een vertrouwde, voor het publiek herkenbare wereld waarin de helden zichzelf konden bewijzen.

Het Saraceense geloof

In de teksten krijgen de ridders te maken met emirs, sultans, koningen, etc., kortom met Saracenen die net als zijzelf een hoge sociale status bezitten. De levenswijze van de Saraceense edelen verschilt bovendien niet of nauwelijks van die van de ridders uit het Westen. Alleen het feit dat zij geen christenen zijn, maakt de Saracenen tot vijanden. Het geloof bepaalt dus het vijandsbeeld dat van de Saracenen gecreëerd wordt. In de Karelromans zien we de intolerante houding van de christenen uit het Westen tegenover de moslims weerspiegeld. De christenheid vormde een gesloten samenleving: waarden en normen werden bepaald door de vraag of men al dan niet christen was. Vanuit deze optiek bezien konden moslims niet anders dan als vijanden beschouwd worden. Christendom en islam vertonen echter op vele punten gelijkenis en het is juist de gelijkenis tussen beide godsdiensten die aanleiding gaf tot rivalititeit. Ook dit zien we in de teksten weerspiegeld. Saracenen en christenen bestrijden elkaar vaak met dezelfde argumenten en wijzen dezelfde zwakheden in het geloof van de ander aan. Zo beschouwen de christenen de beeldenverering van de Saracenen als afgoderij. De Saraceense goden worden vereerd in de vorm van gouden beeldzuilen, die van binnen hol zijn. Zodra een christelijke held zo'n beeld aantreft, werpt hij het omver. Hughe doet dit bijvoorbeeld met de beelden in het kasteel van Dunalster (hoofdstuk 15). Op hun beurt vinden de Saracenen evengoed dat de beelden in de kerken van de christenen afgodsbeelden zijn. Dit blijkt ondermeer uit het gedrag van koning Yvorijn van Mombrant in de prozaroman van *Madelgijs*. Wanneer de heidense koning de stad Eggermont ingenomen en de edelen gevangengenomen heeft, gooit hij de beelden in de kerken kapot omdat er volgens hem afgoden in zitten (p. 103).

De beeldenverering in de Karelteksten is echter een aspect van de Saraceense godsdienst dat niet ontleend is aan de islam, maar aan

het christendom. Het is in de islam immers niet toegestaan Allah af te beelden; er mogen geen voorstellingen van mensen en dieren gemaakt worden. Het middeleeuwse christendom kende daarentegen wel een uitgebreide heiligenbeelden- en relikwieënverering. Door toevoeging van dergelijke christelijke elementen, verschilt het geloof van de Saracenen minder van het christendom dan men van een vijandige godsdienst zou verwachten.

Daarnaast werden evenwel heidens-klassieke elementen aan het Saraceense geloof toegevoegd om het van het christendom te onderscheiden. Het moest voor het publiek duidelijk zijn waarom dit geloof verwerpelijk was. Dat kon alleen bij een niet al te grote gelijkenis met het christendom. Om die reden wordt de Saraceense godsdienst als polytheïstisch voorgesteld, dat wil zeggen dat de Saracenen niet één god aanbidden maar verschillende goden. Er is een soort pantheon gecreëerd met als belangrijkste de god Mamet (Mohammed). Deze fictionele god moet niet verward worden met de historische Mohammed, die slechts een profeet van Allah was. De profeet mocht niet als een god vereerd worden omdat hij mens was. Opmerkelijk is echter dat het Saraceense pantheon meestal uit drie goden bestaat: naast Mamet worden Appollijn (waarschijnlijk de klassieke god Apollo) en Tervagant vereerd. Men zou van een heidense triniteit kunnen spreken, die tegenover de christelijke gesteld wordt. Maar in werkelijkheid is de islam, net als het christendom, een monotheïstische godsdienst; zij verwerpt zelfs de leer van de drieëenheid, omdat deze afbreuk zou doen aan de goddelijkheid van Allah. In de epiek zijn het de Saracenen die een meergodendom belijden; het monotheïsme is alleen aan het christendom voorbehouden.

De Saraceense godsdienst is dus ten dele geïnspireerd op de islam, een godsdienst die grote gelijkenis met het christendom vertoont. De middeleeuwse dichters nu blijken aan de ene kant de Saraceense godsdienst duidelijk tegen het christendom te hebben willen afzetten, en voegden om die reden heidens-klassieke elementen toe die nooit tot de islam hebben behoord. Aan de andere kant voegden zij ook christelijke elementen toe, waardoor beide godsdiensten veel parallellen vertonen. Opmerkelijk is daarbij, dat deze christelijke elementen geen parallel in het geloof van de moslims hebben en dat christelijke ridders er kritiek op uitoefenen. De fictieve Saraceense godsdienst is dus in sommige opzichten een negatieve afspiegeling van de christelijke godsdienst. Met deze spiegel voor ogen wordt het publiek duidelijk gemaakt op welke wijze men de eigen God moet vereren. De christelijke ridder geeft het voorbeeld, terwijl de Saraceense tegenstander laat zien hoe het niet moet. Het al eerder gebruikte voorbeeld van de beeldenverering kan dit verduidelijken.

In feite wordt deze verering overdreven en daardoor belachelijk gemaakt. Op deze manier wordt duidelijk wat er fout is aan de wijze waarop de Saracenen hun goden aanbidden. Zij gaan in hun verering zover dat zij de beelden voor de goden zelf aanzien en er hun emoties op uitleven. Ik geef een passage uit het *Roelantslied* ter il-

lustratie. Wanneer Marselijs gewond uit de strijd terugkomt en in onmacht valt, koelt koningin Braymonde haar woede over de nederlaag op het beeld van haar god door het te mishandelen alsof het een mens is: zij neemt het zijn kroon af en een ieder die dat wil, mag het slaan. Tenslotte wordt het in ketens opgehangen (fr. L vs. 497-516). Door hun beelden kapot te gooien, menen de Saracenen hun goden te straffen voor hun gebrek aan steun.

Uit die identificatie van de goden met hun beelden kan men zowel kritiek op de verering van de goden als de onmacht van de heidense goden zelf opmaken. De beelden staan symbool voor de Saraceense goden: van buiten lijken zij mooi, dat wil zeggen als het de Saracenen goed gaat, zijn zij machtig en worden zij aanbeden, maar van binnen blijken zij hol te zijn. In tijden van nood zijn de goden niet in staat hun volgelingen bij te staan en zij worden daarom vervloekt.

Het lijden van de christelijke ridder

Een christelijke ridder die zich voorbeeldig gedraagt, zal zijn God nimmer het falen van eigen handelen verwijten. Zelfs onder de moeilijkste omstandigheden blijft hij op God vertrouwen. De christelijke helden worden dan ook regelmatig op de proef gesteld, zodat zij kunnen bewijzen dat zij werkelijk rechtschapen en oprecht in hun geloof zijn. Zo belanden verschillende helden in Karelromans in Saraceense kerkers: Hughe wordt in Babilonië gevangengezet, Willem van Oringen belandt in een Saraceense gevangenis ergens aan zee en Madelgijs zit gevangen bij koning Putiblas, die hem met pijlen wil laten doodschieten. Het zijn meestal gruwelijke oorden waarin de held allerlei verschrikkingen ondergaat, waardoor hij als een martelaar lijdt omwille van zijn geloof. De held belandt vaak in dergelijke omstandigheden als gevolg van een misstap die hij begaan heeft. Het verblijf in de kerker is een straf voor hem; hij moet boete doen voor zijn zonde. Wanneer de zondaar echter oprecht berouw toont, zal God hem uit de kerker verlossen. In *Hughe van Bourdeus* moet de held boeten voor de leugen die hij uitspreekt als hij voor de poort van het paleis van Gaudijs staat. Abroen, die leugens haat, trekt zijn handen van zijn beschermeling af, waardoor deze gevangen raakt. Hughe kan zich zonder hulp van Abroen niet verweren tegen de overmacht aan Saracenen. In de kerker komt Hughe tot het besef dat de leugen hem in ellende gebracht heeft. Na drie dagen en nachten zonder eten en drinken richt hij een lang gebed tot God. Het gebed verzekert hem niet alleen van Gods bijstand, maar tevens van de hulp van Abroen, die hem vergeven heeft.

Aan het verblijf in de gevangenis wordt in *Hughe van Bourdeus* niet zoveel aandacht besteed als bijvoorbeeld in *Willem van Oringen*. Hughes lijden is mild vergeleken bij het lot dat Willem in gevangenschap moet ondergaan. Willem wordt maar liefst zeven jaar gevangen-

gehouden in een kerker die aan zee ligt en waar het water vrijelijk naar binnen en naar buiten stroomt, afhankelijk van het getij. De graaf lijdt veel pijn, is bleek van de honger en ziet er verwilderd uit. Een bed om te slapen heeft hij niet, daarom klimt hij 's nachts op een pilaar. Net als Hughe blijft Willem, ondanks de verschrikkelijke omstandigheden waarin hij zich bevindt, op God vertrouwen. Dit vertrouwen wordt uiteindelijk beloond als God op een nacht een engel naar Willem toestuurt om hem te troosten in zijn ellende (vs. 212-79.) Hier blijkt tevens de macht van God, die in tegenstelling tot Mamet wel in staat is om zijn volgelingen daadwerkelijk te helpen.

Duels tussen christenen en Saracenen: een strijd om het geloof

De Saracenen claimen, net als de christenen, dat zij het ware geloof bezitten en dat hun god de machtigste is. Men tracht elkaar, vooral met veel wapengekletter, te overtuigen van de suppremátie van de eigen god. Bij uitstek geschikt hiervoor is de tweekamp. In de strijd van man tegen man kan de ridder niet alleen zijn moed en kracht bewijzen, maar tevens aantonen het enige ware geloof te bezitten. Net als dit in de juridische tweekamp het geval is, moet in het gevecht bewezen worden wie de schuldige, in dit geval de ongelovige, is. De uitslag van het gevecht staat bij voorbaat vast: de Saraceen zal altijd verliezen, omdat hij het verkeerde geloof heeft. Het zal daarom geen verbazing wekken dat er in de Karelepiek frequent duels tussen christenen en Saracenen worden gehouden. Daarbij is strijd hét thema bij uitstek van dit genre en is de christelijke ridder vóór alles opgeleid de wapens te hanteren. Het maakt in wezen niet uit of hij tegen een verrader in het Westen of tegen een Saraceen in het Oosten vecht. Belangrijk is alleen dat de ridder de juiste principes verdedigt en daar trouw aan blijft. Hij moet zich tijdens het gevecht als een goed ridder gedragen door de regels te hanteren die de riddercode voorschrijft.

Eerder in dit hoofdstuk heb ik verteld dat Hughe een duel vocht met Agayant. Hoewel het de held niet aan moed ontbrak, slaagde hij er niet in om op eigen kracht de reus te verslaan. Tijdens het eerste deel van zijn reis heeft Hughe hulp van anderen nodig om zijn tegenstanders te overwinnen, maar naarmate het verhaal vordert, groeit hij als ridder en gaan zijn prestaties vooruit. In het duel dat hij met de reus Agapaert, een broer van Agayant, uitvecht, weert hij zich heel wat beter dan in het eerstgenoemde duel.

Hughe zelf vormt de aanleiding tot de tweekamp, want Agapaert is met zijn leger naar Babilonië gekomen om van Gaudijs genoegdoening te eisen, omdat de emir de christen die zijn broer gedood heeft, in zijn paleis onderdak geeft. Gaudijs bevindt zich in een moeilijke

Als die amirael dit hoorde riep hi tot hē claramonde
eñ seyde lieue dochter ghi dedet mi vñaen dat de frā
sops doot was die hier quā tis nv een iaer ghelede.
Claramonde seyde lieue vader ich meende hi hadde
doot gheweest van honger wāt in dye drie eerste da
ghen eñ nacht en adt hi noch en dranchp niet eñ als
ic sach dat hi weder bequam so was mijn herte gram
dat ich v hueghenen had doen verstaē mer anders he
uet hi water eñ broot gegeten dat ich soude weten de
waerheyt of hi te dunalster Dagopant had vslagen
Ja hi in trouwen dat is immer maer dier is nv tidin
ghe ghenoech al maer laet hē nv comē ich heb aen
genomē eenē campe teghen dē conine Agapaert eñ
wilt hi dien verheen ich sal hē al weder gheuen dat hē
hier ghenomen is. Als dit Claramonde eñ alpames
haddē gehoort vandē amirael so ghinghen si onsē hē
beyden daer si hughen vonden eñ si seydē hem vāen
campe daer hi seer willich toe was om vechten dier
Claramonde seer blijde om was eñ si ghinghē ondre
hē drien inder salen daer si den ammirael vondē. Als
nv die amirael hughen sach seyde hi. Hijr willecome
fransops moetdi den conine Agapaert verwinnē in
den campe ich sal v al u goet weder gheuen dat v hier
ghenomen is ende ich sal v mēnighe doen ghelēdē wt
minen lande ende ic sal v bisuen gheuen aen conine
Isarel daer ich hem seer in sal doen groeten ende oc
sal ic hem iaerlicx gheuen van minen hoofde .xx. M
gouden ducaten alsso langhe als ic leuen sal eñ ic salse
hem senden te parijs binnen der stadt. Doen dachte
hughe in hē selues. Dat waer quaet dat Isarel chins
out langhen soude dat soude mijn auontureen scha

den want mochte ich een hint ghewinnen aen clara
monde so seudt mi mede gaē ende dier mochte noch
in herstenheyt groot profijt af comen. Als hughe al
dus stont in ghepeise so brachtmen hē sinē halsberch
sinen cop ende sinen hoet.

Hoe hughe campte teghens den grooten rijcken
eñ machtighen conine Agapaert.

Hughe in duel met Agapaert; houtsnede in de Antwerpse druk van Willem Vorsterman van omstreeks 1540 (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek)

situatie: de reus wil een tweekamp houden maar wie komt er in aanmerking om voor de emir als kampioen op te treden? In het Franse chanson de geste *Huon de Bordeaux*, waarvan de Nederlandse prozaroman een verkorte versie is, doet Gaudisse tevergeefs een beroep op zijn heren. Niemand is bereid tegen de reus te strijden (vs. 6388-95). Nu blijkt dat Gaudijs er voordeel van heeft dat Hughe nog in leven is en niet in de gevangenis is gestorven, zoals zijn dochter beweerd had. Hij is de aangewezen persoon om als kampioen op te treden. Ten eerste is hij slechts een gevangene, hij heeft dus weinig keus; ten tweede is hij een christen en daarom gaarne bereid tegen een Saraceen te vechten. Gaudijs stelt Hughe de vrijheid in het vooruitzicht en is bereid Karel jaarlijks schatting te betalen als de reus verslagen wordt. Als Hughe wint, zal de emir zich dus aan Karel onderwerpen.

Duels worden gewoonlijk voorafgegaan door een woordenwisseling tussen de twee strijders. Ditzelfde geldt voor de duels tussen Saracenen en christenen. Doorgaans bestaat het gesprek vooral uit een religieuze discussie, waarin men elkaar van het eigen gelijk probeert te overtuigen of de ander probeert te bekeren. Dit is bijvoorbeeld het geval in het gesprek tussen de dwerg Spiet en zijn heidense vader in de prozaroman van *Madelgijs*, of in de dialoog tussen Aymijn en de reus Gallas in dezelfde tekst, die verderop besproken wordt.

In de dialoog tussen Agapaert en Hughe staat het geloof, opmerkelijk genoeg, niet ter discussie. Hij verloopt als volgt. Agapaert vraagt aan Hughe of hij door de emir gestuurd is. Hughe bevestigt dit met de woorden: ‘Ia hi dyes heb god danc’ (‘Ja dat heeft hij, God zij daarom geprezen’, hoofdstuk 28). Agapaert is terecht verbaasd als hij de kampioen van Gaudijs in christelijke bewoordingen hoort spreken. Hij vraagt daarom waar Hughe vandaan komt. De reus wordt bang als hij hoort dat Hughe zijn broer gedood heeft en probeert het op een akkoordje te gooien: wanneer Hughe zijn vriend wordt, vergeeft hij hem de moord op zijn broer. Samen kunnen zij Gaudijs wel in bedwang houden, meent hij. Verder belooft hij Hughe alle land en rijkdommen van zijn broer Agayant. Tenslotte zal hij hem ook nog zijn zuster tot vrouw geven. Natuurlijk slaat Hughe ieder aanbod van de reus af; hij is niet gekomen om over een huwelijk te praten, maar om te vechten.

Van een religeuze woordenwisseling is dus geen sprake. Noch Hughe, noch Agapaert doen een poging de ander tot het eigen geloof te bekeren. Agapaert stelt Hughe wel voor zijn vriend te worden, maar vraagt hem niet het christelijke geloof af te zweren, hoewel we dit impliciet wel uit zijn voorstel zouden kunnen opmaken. In *Huon de Bordeaux* daarentegen doet de reus dit wel, hij zegt: ‘Verlaat daarom je god en neem mijn geloof aan’ (vs. 6555-56). In de Nederlandse prozaroman staat in geen enkele dialoog, die aan een duel tussen Hughe en een Saraceen voorafgaat, het geloofsverschil ter discussie. Het gevecht tussen Hughe en Sorberijn begint vrijwel onmiddellijk nadat Hughe zich als kampioen van koning Yvorijn van Monbrant

heeft voorgesteld. En in de dialoog met Agayant wordt gesproken over een wonderlijk harnas dat een ieder past die vrij van zonden is. Een verklaring voor het ontbreken van een dergelijke discussie zou gezocht kunnen worden in het feit dat de Nederlandse prozaroman een kortere versie van het verhaal geeft dan het chanson de geste. Bevredigend is zij echter niet. Het gevecht tussen Hughe en de reus duurt in de prozaroman immers tweemaal zolang als in de Franse tekst. Het is waarschijnlijker dat de prozabewerker een duidelijk verhaal wilde maken. Voor discussie en nuance was geen plaats. In deze tekst ontbreken bijvoorbeeld ook de woorden die emir Gaudisse tegen Huon zegt voor hij naar het strijdperk rijdt. Hij zegt: 'Ga dan, zegt hij, moge Mohammed je redden! En als de God die jij aanbidt beter is dan die ik zojuist genoemd heb, moge de meest ware God je hier terugbrengen' (vs. 6540-45). Het maakt Gaudisse blijkbaar niet uit welke God Huon beschermt, als hij maar levend terugkomt.

Zoals gezegd, in de zestiende-eeuwse prozaroman van *Madelgijs* ontbreekt in het gesprek voorafgaand aan en tijdens de tweekamp de geloofskwestie niet. In deze tekst komen heel wat tweegevechten voor. Ik zal hier alleen het gevecht tussen Aymijn, de kleinzoon van Beuve van Eggermont, en de reus Gallas die als kampioen van Yvorijn van Monbrant optreedt, bespreken. Koning Yvorijn van Monbrant, die ook in *Hughe van Bourdeus* voorkomt (zie boven), heeft het kasteel van Beuve belegerd omdat diens zoon Vivien zijn dochter Benfluer geschaakt en gehuwd heeft. Uit deze verbintenis is Aymijn geboren. Wanneer de toestand in de stad slechter wordt, besluit de jongeman, die nog maar dertien jaren telt, zijn grootvader Yvorijn tot een tweekamp uit te dagen. Aymijn gaat naar zijn grootvader en maakt zich bekend, waarna hij Yvorijn vraagt zijn geloof af te zweren, 'want seker groothere ghi sijt verdoolt dat ghi gelooft aen goden die cracht noch macht en hebben' ('want grootvader u bent zeker afgedwaald dat u in goden gelooft die macht noch kracht hebben', p. 91). Voor de koning kan reageren, springt een reus op, Gallas genaamd, die zegt: 'Vermaledijt kersten ic soude u liever dootslaen dan onse coninc kersten soude werden' (p. 91). De reus hoeft zich echter geen zorgen te maken, Yvorijn is dit in het geheel niet van plan. Aymijn eist nu dat er een tweekamp gehouden wordt. Yvorijn lacht zijn kleinzoon uit omdat deze nog zo jong is. Hij gebiedt Gallas voor hem in het strijdperk te treden om de jongen een lesje te leren. Ook de reus kleineert Aymijn vanwege zijn leeftijd, maar de jonge held antwoordt: 'Al ben ic ionck van iaren, die Heere der Heeren sal mi wel gracie geven om eenen hont te verwinnen' (p. 92). Na deze woordenwisseling vangt de strijd aan. We zien dat Aymijn en Gallas elkaar vijandiger bejegenen dan Hughe en Agapaert doen. Men kleineert en beschimpt elkaar.

Saracenen en christenen kunnen elkaar nog zo vijandig tegemoet treden, zij gedragen zich wel degelijk volgens bepaalde regels. De christelijke ridder behoort zijn opponent altijd een eerlijke kans te ge-

ven. Wanneer men een duel aangaat, moet men deze met gelijke wapens uitvechten. De Saracenen kennen deze gedragscode en waarderen hem. Als Hughe de reus Agayant wakker maakt, omdat hij voor God niet kan verantwoorden zijn tegenstander op lafhartige wijze in de slaap te doden, waardeert de Saraceen dit. Hij meent dat Hughe daarom geen verrader kan zijn. Het herkennen van de code en de positieve waardering ervan impliceert tevens een afkeuring van tegengesteld gedrag. Een mooi voorbeeld van de ridderlijke gedragsregels der Saracenen, vinden we in het bewaard gebleven fragment van *Fierabras*.

Drie christelijke ridders, Fierabras, Elegast en Myloen, ontmoeten drie Saraceense koningen. Allen komen zij van de jacht terug: de christenen hebben op groot wild gejaagd en de Saracenen zijn op valkenjacht geweest. De christenen, die gewapend zijn, zeggen tegen de koningen dat zij hun gevangenen zijn. Dezen kunnen hier weinig tegen doen omdat zij zelf geen wapens bij zich hebben. Eén van de koningen neemt nu het woord en doet het volgende voorstel (vs. 72-87):

Nu hoer, wies ic u verclare:*	
Ghi sijt kerstijn alle drye,	*vertel, uiteenzet
Ende wi loven die Mamettrye.*	
Hets waer, wi haddent hier te quaet,	*Mohammedaanse
Na dat de dinc gescepen staet,*	godsdienst
Wildi ons emmer beraden* noot;	*zoals het er nu naar uitziet
Ghij sijt ghewapent ende wi bloot,	*bezorgen
Wi waren varinc* te ghenaden,	
Na dat ghi heet van vromen daden.	*spoedig
Wildi ene dinc bestaen,*	
Die ic u sal leggen aen,*	*beproeven
So prisic uwe vromichede:*	*voorleggen
Dat ghi laet wapinen en onze lede	*dapperheid
Ende nemen scilt ende spere;	
Wi sullen comen te Vauclere,	
Alle drie, bi Tervogant!	

De Saraceen stelt voor om de volgende morgen bij zonsopgang een gevecht te houden, drie tegen drie. Fierabras gaat hiermee akkoord: hij geeft de Saracenen een eerlijke kans zichzelf te verdedigen. Het verloop van de strijd zelf is niet overgeleverd in dit fragment. Waarschijnlijk zal deze volgens een vast model zijn verlopen, zoals ook het geval is met het gevecht tussen Hughe en Agapaert.

Na eerst de aanloop besproken te hebben, zal ik nu stilstaan bij het gevecht zelf. De uitrusting van Agapaert is hetzelfde als die van Hughe. Dit blijkt uit het verloop van de strijd, want in de tekst is niet beschreven op welke wijze Agapaert zich bewapent. Agapaert heeft een harnas aan en een helm op die met edelstenen versierd is. Hij draagt een schild en vecht net als Hughe met lans en zwaard. In sommige teksten vecht de reus met een strijdbijl, zoals Gallas in *Ma-*

delgijs of met een zeis, zoals Agrapart in *Huon de Bordeaux*.

Bezien we het verloop van de strijd tussen Hughe en Agapaert, dan kunnen we constateren dat dit niet verschilt van dat van een duel tussen twee christenridders. De kampvechters komen zo hard op elkaar ingereden dat hun lansen breken en zij met het zwaard verder moeten vechten. Beiden weren zich dapper, waardoor de strijd lang onbeslist blijft. Dan richt Claramonde, die in haar hart al christen is, een gebed tot God waarin zij om hulp voor Hughe vraagt. De strijd bereikt kort daarop een hoogtepunt: Agapaert slaat Hughe met zijn paard tegen de grond, maar de held springt overeind en slaat de reus met een zijdelingse slag het hoofd af. Wat hij in Dunalster niet kon, lukt hier wel, Hughe heeft nu geen hulp nodig van een jonkvrouw of van zijn ridders. De kracht die God hem verleend heeft, blijkt voldoende te zijn. In het chanson de geste verloopt het duel op een iets andere wijze (zie vs. 6545-6598). Het gevecht duurt daar niet lang, omdat Agrapart zich al vrij snel gewonnen geeft. De reus wil niet gedood worden.

In de *Madelgijs* heeft de reus Gallas in de strijd tegen Aymijn geen schijn van kans. Al snel moet hij te voet vechten omdat zijn paard onthoofd is. Aymijn springt dan zelf ook van zijn paard en slaat de reus een hand af, waarop deze zijn goden vervloekt. Aymijn pakt de hand en gooit hem in het gezicht van Gallas, waardoor deze een oog verliest. De reus stelt nu voor het gevecht de volgende dag voort te zetten in de hoop dat Mamet hem dan weer ter zijde zal staan. De afwezigheid van zijn god verklaart de reus als volgt: ‘Mamet zal wel bij zijn vrouwen verblijven, waardoor hij voor mij geen aandacht heeft’ (p. 92). Aymijn moet hierom lachen en meent dat Mamet morgen net zo weinig macht zal hebben als vandaag. De strijd wordt dus voortgezet. De reus pakt zijn strijdbijl om Aymijn te treffen, maar het wapen blijft in de grond steken. Als Aymijn ook de andere hand van de reus heeft afgeslagen, geeft hij hem de kans zich alsnog te bekeren. Wanneer de reus dit weigert, slaat hij hem het hoofd af. Bij Hughe echter kreeg Agapaert niet de gelegenheid om een keuze te maken.

Het geloofsverschil verdeelt Aymijns familie in twee, elkaar bestrijdende kampen. Zijn ene grootvader is christen, de ander is Saraceen. Aymijn doet eerst een poging om Yvorijn te bekeren, omdat de Saraceen familie van hem is. We zien ditzelfde gebeuren in *Hughe van Bourdeus*, waar de held tracht zijn afvallige oom Oydon tot het christendom terug te brengen, overigens de enige bekeringspoging in deze tekst. Aymijn voert als argument de machteloosheid van de Saraceense goden aan. Tijdens het gevecht wordt bewezen hoe machteloos die zijn. Een god die liever bij zijn vrouwen is dan hulp te bieden aan zijn volgelingen, kan geen machtige god zijn. De afloop van het gevecht bewijst dat God machtiger is dan Mamet. Dit verklaart tevens de suppremacie van de christelijke ridders: met God aan hun zijde kunnen zij niet verliezen. Sterker nog, zij zijn niet bang om te sterven, omdat hun daarna een hemelse beloning wacht. Deze weten-

schap verleent hun buitengewone kracht. Het bekendste voorbeeld van christelijke moed is de wijze waarop de twaalf genoten van Karel de Grote in het *Roelantslied* de strijd aangaan tegen de genoten van Marselijs.

In deze tekst worden twaalf tweegevechten uitgevochten: twaalf Saraceense edelen van het hof van Marselijs vechten tegen de twaalf baronnen van Karel de Grote. Zij maken deel uit van de achterhoede van het leger, die zo jammerlijk verraden is door Guwelloen. Voor de christenen zich in de strijd storten, spreekt bisschop Tulpijn hen toe. Hij houdt hun voor dat zij aan God moeten denken en vechten vanwege zijn eer. God zal hun zeker de overwinning geven, omdat hij omwille van de mensen veel angst doorstaan heeft en een bittere dood geleden heeft. 'Wij moghen blidelijc sterven, Want wi hemelrijc verwerven Ende ons here gods hulde' ('Wij kunnen in vreugde sterven, want wij zullen het hemelrijk en Gods lof verwerven', fr. L vs. 93-95). Een christelijke held die in de strijd gedood wordt, sterft als een martelaar voor het geloof; hij sterft voor een rechtvaardige zaak.

Het *Roelantslied* vertelt op dramatische wijze hoe de helden Olivier en Roelant aan hun einde komen. Zelfs als zij dodelijk gewond zijn, geven de christenen niet op. Olivier vecht door terwijl hij blind geworden is (fr. R vs. 282-87) en Roelant verslaat dodelijk gewond nog dertig heidenen (fr. H vs. 307-10). Wanneer Roelant sterft, stuurt God een engel om zijn ziel naar de hemel te brengen. De Saracenen daarentegen sterven een smadelijk dood; hun ziel zal aan de duivel toebehoren (fr. L vs. 173-75). Hun winst zal nooit meer zijn dan een aardse materiële beloning, omdat zij niet het juiste geloof hebben. Vol overmoed bereiden de Saracenen van Marselijs zich op de strijd voor. Zij zijn ervan overtuigd dat Mamet de beste is, en hun dus de overwinning zal bezorgen. Bovendien bezitten zij een grote overmacht. Net als de christenen bidden zij hun god om bijstand. In *Den droefliken strijt*, die hier de oude rijmtekst bewaard heeft, lezen we (p. 12):

Ick wil u seggen die waerheyt al sondersaghe*	
Datter binnen min dan twe daghe	*in waarheid
Heydenen vergadert waren wel twee	
hondert duyst	
Die alle nae den Roncevale quamen	
met groter druyst.*	
Marcelijs die coninck dede doen saen*	*geweld
Alle sijn sarragoensche tamborinen*slaen.	*weldra
Die heydenen hieven op haren	*trommels
Mameth* (beeld van) Mohammed	
Om dat sijs waenden varen te bet	
Ende si aenbaden hem alle gader*	
Ghelijck wij doen Gode onsen vader.	*geheel en al

Uiteindelijk zal blijken dat dit machtsvertoon voor niets is geweest. De Saracenen kunnen niet op tegen de moed van de christenen. Zij blijken als het erop aankomt minder dapper dan zij zelf beweren. Hun wacht geen hemelse beloning. Zij zijn bang om te sterven en vluchten daarom voor de moed van de christenen (p. 56-57):

Sij en willen ons ruymen tvelt niet	
Wat dat onser gheschiet	
Sy hebben den moet seer groot	
Sy en duchten* niet die doot.	
Ons is veel beter dat wij vlien*	*vresen
Eer ons van hem mach erch* gheschien.	*vluchten
Doen vloden* die wreede paijen*	*kwaad
Die vuyle stinckende prijen.*	*vluchtten; heidenen
Wel drie duysent datter vloe	*vluchtten; heidenen
Die gheschoffiert* waren alsoe	*prooi (scheldwoord)
Dat si niet en souden hebben ghekeert	*verslagen
Inden strijt om te sijn onteert.	

Conclusie: de Saracenen als grote verliezers

In de zojuist geciteerde passage worden de Saracenen op stereotiepe wijze gekarakteriseerd. Zij worden betiteld als wreed - zij bezorgen de christenen immers veel leed - en als vuil en stinkend, omdat zij in de ogen der christenen minderwaardige wezens zijn. Toch worden niet alle Saracenen negatief getypeerd. In *Fierabras* zegt de verteller over de drie Saraceense koningen: ‘Men hadde vonden in geen lant Vromer payene dan si waren’ (vs. 38-39). Hij is in dit opzicht positiever dan de verhaalfiguren zelf; de ridders spreken de koningen aan als ‘here payene putertier’ (vs. 52). De typering van de Saracenen strookt lang niet altijd met hun handelen. Maar hoe zij ook getypeerd worden, zij zijn de verliezers. In feite worden zij belachelijk gemaakt, zoals uit bovenstaand citaat blijkt. Een overmacht aan Saracenen vlucht voor een handjevol christenen. In *Fierabras* valt te lezen dat heidenen wegvluchten (vs. 131) voor drie ridders, die minstens 5000 heidenen verslaan. En ook Hughe is in het tweede deel van zijn reis in staat om in zijn eentje meer slachtoffers te maken dan welke Saraceen ook.

Hughe mag dan in de eerste plaats met een persoonlijke opdracht naar het Oosten gereisd zijn, en niet zoals een Godfried van Bouillon om de Saracenen uit het Heilige Land te verjagen, de strijd tegen de Saracenen speelt toch een prominente rol in het verhaal. Voor Hughe in Frankrijk teruggekeerd is, heeft hij heel wat strijd moeten leveren. Iedere etappe van zijn reis ging met geweld gepaard, waarbij hij

met allerlei Saraceense tegenstanders te maken kreeg. Met reuzen die de streek tiranniseerden, met Saraceense vorsten, en met een oom die het christendom afgezworen heeft. Al met al worden de heidense tegenspelers in *Hughe van Bourdeus* niet zo negatief getypeerd als in andere epen soms het geval is. Van bovenmatig wreed, grillig of lafhartig gedrag is eigenlijk geen sprake. Alleen Hughes oom Oydon is zonder meer een slechte en verraderlijke figuur.

Maar hoe de Saracenen ook getypeerd worden, in *Hughe van Bourdeus* of in andere Karelromans, het blijven heidenen. Zij kunnen een edel voorkomen of een hoge status hebben of zich ridderlijk gedragen en dapper zijn, het blijven vijanden. Dit vijandsbeeld wordt bepaald door het Saraceense geloof, dat tegen het christelijke geloof afgezet wordt. De christenen aanbidden één almachtige God die over zijn volgelingen waakt; de Saracenen vereren verschillende goden die zich nauwelijks om hun gelovigen bekommeren. Pas wanneer een Saraceen zijn afgoderij afzweert en zich tot het christendom bekeert, zal hij niet langer als een vijand beschouwd worden. Van een compromis kan nooit sprake zijn.

Mieke Lens

Literatuuropgave

Aan de Saracenen in de chansons de geste zijn verschillende algemene studies gewijd. Van belang zijn vooral: Comfort 1940, Meredith-Jones 1942, en de omvangrijke studies van Bancourt 1982 en Daniel 1984. Er zijn daarnaast studies en artikelen verschenen die het onderwerp niet zo breed behandelen, maar waarin een bepaald aspect centraal staat. Ik noem hier Naumann 1925 (die aandacht besteed aan twee typen heidenen: de edele en de wilde heiden), Elisséef 1986 (over de culturele uitwisseling) en Lambert 1991 (die de relaties tussen mannen en vrouwen uit beide culturen bespreekt). Trotter 1988 bestudeert de invloed van de kruistochten in de chansons de geste, waarbij hij onder meer aandacht heeft voor het woordgebruik. In Le Goff 1987 wordt vanuit de optiek van de middeleeuwse christelijke samenleving aandacht aan de Saracenen besteed.

In de meest complete studie over *Huon de Bordeaux* uit 1975 wordt door Rossi ook aandacht besteed aan de Saracenen in dit chanson de geste. De tekst is uitgeven door Ruelle in 1960. Een vertaling in modern Frans verscheen in 1983 van de hand van Suard. De Nederlandse prozaroman *Hughe van Bourdeus* is in 1860 uitgegeven door Wolf. Citaten in deze tekst zijn afkomstig uit mijn eigen afschrift, omdat de editie van Wolf niet altijd betrouwbaar is. De hoofdstuknummers corresponderen wel met die bij Wolf. *Fierabras* is onder de titel *Doon de Maience* uitgegeven in Kalff 1886, evenals *Willem van Oringen. De schoone hystorie van Malegijs* is uitgegeven door Kuiper in 1903. Voor *Den droefliken strijt* is gebruik gemaakt van de tekst van Boekenoogen 1902, terwijl voor het *Roelantslied* de editie-Van Dijk 1981 gebruikt is.

Vrouwen in een mannenwereld 6
[Ben van der Have]

Inleiding

Oudjaar in Noorwegen. Het vriest dat het kraakt. In een tuin bij de slotgracht ligt een man in zwijm; zijn metgezel kijkt naar boven, waar een vrouw voor het venster staat. Tijdens hun gesprek komt de liggende man bij en roept (Overdiep 1939, vs. 1877-1896):

(...) ‘Dor Gode, lieve vrouwe,
Bid Gode dat hi mi si getrouwe.’*
Ende eer dat wart ute was*
Vielhi weder, geloeft mi das,
In ommacht, alshi te voren dede,
Maar het verkenden hier mede*
Die scone vrouwe, die coninginne,
Die meestresse was van sinen sinne.
Maer si en wiste wat anegaen.*
Enen brief ghincsi scriven saen,
Daer si inne sette dat,
Dathi bleve daer ter stat:
Si sal savonts comen daer,
Wat datter af come naer.*
In den brief warpse enen steen,
Dies hi vele te swaerre sceen,*
Ende riep ane den bode:
‘Neemt dit gelt, datic dor Gode
U leiden* geve hier ter stede,
Ende quiter* uwe herberge mede.’

*niet in de steek laat
*voor hij uitgesproken was
*hierdoor herkende hem
*beginnen
*wat er daarna ook van moge komen
*waardoor hij veel zwaarder was
*u
*betaal er

Wat gebeurt hier? De vrouw is koningin Helene, de flauwgevallen man is koning Yoen, vergezeld door een dienaar. Helene en Yoen hadden een vriendschappelijke verhouding en niet meer dan dat, maar Helenes wettige echtgenoot, koning Otte van Keulen, vertrouwde het niet, liet zijn vrouw opsluiten en bewaken in een Noors kasteel. Hij bewerkstelligde bovendien dat Yoen een officieel verbod kreeg om met Helene te spreken. Het vonkje liefde dat in hen was, is daardoor aangewakkerd tot een vlam. Yoen móét naar haar toe en zo treffen we beiden in het bovenstaande fragment.

Maar hoe moet Helene ontsnappen? Ze nodigt de jonkvrouw en de schildknapen die haar bewaken uit om oudejaarsavond te komen vieren, maar ontvangt een botte weigering. Dan besluit ze tot een wanhoopsdaad (Overdiep 1939, vs. 1967-2015):

Hort coenheit groet vander minnen
Ende vander scoender coninginnen,
Ende hoe si aventuren* sal
Hare ere ende hare welvaert al! *op het spel zetten
Hemelike essi op gestaen
Ende es in ene scone camere gegaen,
Daer si vant een scone swert,
Dat Otte hadde harde wert,*
Want sijns vader hadde gewesen. *zeer op prijs stelde
Dat swert nam si mettesen
Ende es vort gegaen te hant*
Daer si harer joncfrouwen vant, *meteen
Die do* sliep harde vaste
Ende luttel wiste* van desen gaste. *toen
Tswert toech die vrouwe huut* *geen vermoeden had
Sonder te makene geluut *de vrouwe trok het zwaard
Ende staect dor dat herte der magt.*
Die coninginne, diet al wagt, *van het meisje
Sochte die slotle tes* sise vant
Ende ontsloet vort metter hant *totdat
Die dore van den wendelstene*
Ende ginc vort neder allene *naar de wenteltrap
Tote daer die eerste cnape lach.
Die mane sceen oft ware dach,
Want het vroes een deel sere.*
Die vrouwe, die noch ziele no ere *vroor heel hard
En spaerde, es metten swerde saen
Tote daer die cnape lach gegaen
Ende verhief* enen slach so groet,
Dat ave voer dat hoet.* *bracht toe
Die slotle heefsi genomen *dat het hoofd eraf ging
Ende esser mede ter dore comen
Ende ontsloetse haestelike.
Doe ginc vort die vrouwe rike
Daer die derde cnape lach;
Dien gafsi oec enen slach,
Datsi hem storte ende halscnoc* mede
Al dorsloech tenen snede. *strot en halswervels
Twe paer slotle vantse daer:
Die ene gingen oppenbaer
Ter zalen waert* daer si
Niet en woude, geloves mi, *naar de ridderzaal
Entie andre horden ter dore,
Daer ene brugge vore*
Stont,* die ten prayele ginc, *achter
Daer haers beide* die coninc. *lag
Die dore ontsloet si doe *op haar wachtte
Ende ginc ten prayele toe,
Daer si vant den coninc Yoene.

Het verhaal waartoe deze fragmenten behoren, is de *Roman der Lorreinen*. Het is zinvol om - alvorens de lotgevallen van koning Yoen en koningin Helene verder te volgen - eerst een overzicht te geven van de roman in z'n geheel.

Fragment van de Lorreinen *uit het midden van de veertiende eeuw (Giessen, Universitätsbibliothek)*

Roman der Lorreinen

Het onderzoek naar de complete *Lorreinen* wordt ernstig bemoeilijkt door het feit dat er alleen maar fragmenten van over zijn: in totaal ruim 11.000 verzen. Dat lijkt niet weinig. Toch staat het zo goed als vast dat het totale aantal verzen minstens 150.000 bedroeg en dat ons dus van de oorspronkelijke *Lorreinen* niet meer resteert dan zo'n 7%. Wat nu volgt, is dus een mengsel van zekerheden, waarschijnlijkheden en vermoedens (vgl. ook Van der Have 1990).

Zeker is, dat de *Roman der Lorreinen* behoorde tot een kleine categorie reuzenwerken, vergelijkbaar met de volledige *Lancelotcompilatie* of de volledige *Spiegel historiael*. Deze werken hebben meer gemeen dan hun omvang. Ze hebben ook een onmiskenbare historische pretentie: het zijn al dan niet voorgewende kronieken. En net als de wereldgeschiedenis van Jacob van Maerlant is de *Lorreinen* verdeeld in delen en boeken.

Het hoofdthema van de *Lorreinen* is een nooit eindigende vete. Het eerste boek vertelt hoe die ontstond. Dit deel van het verhaal kennen we goed, omdat het een vertaling of bewerking is van twee Franse chansons de geste: *Garin le Loherain* en *Gerbert de Mez*, die spelen ten tijde van Pepijn, de vader van Karel de Grote. De strijdende partijen zijn enerzijds de Loherains (Lorreinen, Lotharingers), anderzijds de Bordelais (Bordelosen), de aanhangers van Fromont, graaf van Bordeaux.

Al bij het ontstaan van de vete is een vrouw betrokken. De jonge Lorreinen Garin en Begon worden na de dood van hun vader opgevoed aan het hof van koning Pepijn, samen met hun latere doodsvijanden Fromont de Lens en Guillaume de Monclin, de kinderen van Hardré de Lens. Aanvankelijk is alles nog pais en vree, maar wanneer Begon door Pepijn hertog van Gascogne is gemaakt en Garin zijn vader is opgevolgd als hertog van Lotharingen, groeit de jaloezie van Fromont. Pepijn weet hem te sussen: het eerstvolgende openvallende leen zal aan Fromont worden toegewezen.

Dan vallen de Saracenen het land Maurienne binnen en de oude koning Thierry vraagt Pepijn om hulp. Vele Fransen, onder wie Garin en Fromont, reizen af en weten de heidenen verpletterend te verslaan. Maar koning Thierry raakt dodelijk gewond en op zijn sterfbed vraagt hij, of Garin de hand van zijn dochter Blanchefleur en daarmee zijn rijk wil accepteren. Daarvoor is de toestemming van Pepijn nodig, maar die wordt grif verleend en dan zijn de poppen aan het dansen. Fromont voelt zich gepasseerd, is woedend en niet meer tot rede te brengen, er ontstaat een handgemeen en de vete is begonnen.

Die vete zal ook niet meer eindigen. Ze zal slechts onderbroken worden door tijdelijke verzoeningen. De eerste vindt plaats in Parijs,

waar koning Pepijn een streek uithaalt: hij besluit Blanchefleur, de mooie erfdochter van Maurienne, voor zichzelf te houden. Garin wordt als kandidaat terzijde geschoven doordat twee ogenschijnlijk eerbiedwaardige monniken zweren dat Garin en Blanchefleur bloedverwanten van elkaar zijn. Garin is woedend, maar wat kan hij doen? Blanchefleur wordt koningin, maar in haar hart blijft ze Garin en de zijnen trouw en verdedigt ze aan het hof de belangen van Lotharingen zo vaak ze kan (een ruggesteun die de Lorreinen goed kunnen gebruiken, omdat Pepijn nog wel eens het oor naar hun tegenstanders laat hangen).

Daarmee is de thematiek van het verhaal vastgelegd. Strijd en verzoening, verraad en straf zullen elkaar blijven afwisselen, generaties lang. Eerst wordt Begon al jagend op een everzwijn doodgeschoten door een aantal Bordelais, vervolgens brengen de Lorreinen twee van de moordenaars om, dan is de tegenpartij weer aan zet en wordt Garin door een overmacht gedood voor het altaar van een kapel. In het aansluitende chanson de geste, *Gerbert de Mez*, sneuvelt Fromont en treedt de tweede generatie aan: Gerbert voor de Lorreinen, Fromondin voor hun tegenstanders. Het eerste boek van de *Lorreinen* eindigt met de gewelddadige dood van Fromondin in zijn kluis te Pampelune.

In het tweede boek, waarvoor geen Frans voorbeeld valt aan te wijzen en dat waarschijnlijk van Brabantse origine is, wordt het stramien van wraak en weerwraak weliswaar voortgezet, maar met enkele opmerkelijke innovaties. Koning Pepijn moet plaats maken voor zijn zoon Karel de Grote. Aan het hoofd van de Bordelosen stelt zich Gelloen, de man die onder de naam Ganelon in het *Chanson de Roland* de verradersrol speelt. En het strijdtoneel verruimt zich: overschreed het eerste boek nauwelijks de grenzen van het huidige Frankrijk, het tweede heeft heel Europa als decor, plus Noord-Afrika en het nabije deel van Azië. Tegelijk wordt de verhaalstructuur ingewikkelder: het boek is een weefsel van verschillende verhaaldraden. In vogelvlucht laten de naar schatting 100.000 verzen van het tweede boek zich als volgt samenvatten. Gyrbeert van Metz wordt vermoord; zijn rol als aanvoerder der Lorreinen wordt overgenomen door koning Yoen, later terzijde gestaan door zijn zoon Ritsart. Gelloen, de leider van de Bordelosen, maakt het al gauw zo bont dat hij wordt verbannen; daardoor belandt hij bij de Saracenen. Daar verwekt hij twee zonen, Beligant en Marcilijs, later de aanvoerders van de Saracenen die hem gunstig gezind zijn. Maar er zijn ook Saracenen die een dodelijke haat jegens hem koesteren; hun aanvoerder is Agulant.

Yoen verwerft in het oosten het koninkrijk Siten (= Scythië). Met de naar Frankrijk teruggekeerde Gelloen vecht hij een reeks oorlogen uit, van tijd tot tijd onderbroken door een verzoening - totdat de episode aanbreekt waarmee dit hoofdstuk begon. Yoen en koningin Helene reizen weg naar het verre oosten en verdwijnen voor lange tijd uit het verhaal, waarna Yoens zoon Ritsart de leiding van de

Lorreinen op zich neemt. Ook Gelloen is lange tijd afwezig, maar aan schurken geen gebrek: zijn neef Robbrecht van Milaan speelt de verradersrol met verve, terwijl zijn dochter Yrene het nabije oosten onveilig maakt. Na lange tijd keren eerst Gelloen en later Yoen terug. Het slot van het tweede boek is niet bewaard, maar heeft vermoedelijk bestaan uit een inval van de Saracenen in Spanje en een gigantische veldslag bij Roncevaux, waar velen het leven gelaten zullen hebben: Ritsart waarschijnlijk, en Gelloen, en Yrene. Maar de vete blijft. Ad infinitum.

Vrouwen in de 'Lorreinen'

Er zijn drie vrouwen die in de bewaarde *Lorreinen*-fragmenten een hoofdrol spelen: Helene, Yrene en Judit. Helene hebben we al op spectaculaire wijze uit de gevangenis zien ontsnappen, maar daarmee is haar geschiedenis niet ten einde.

Yoen neemt Helene mee terug naar Siten. Daar kunnen ze niet blijven zonder zichzelf te schande te maken, en dus heeft Yoen besloten naar heidens gebied uit te wijken, met achterlating van zijn koninkrijk. Per schip en voorzien van vele kostbaarheden vluchten ze. Door storm en tegenslag duurt de reis meer dan een jaar, in welke periode Helene bevalt van een zoon. Een jonkvrouw valt met de baby overboord en Yoen weet hem nog net met een lans uit het water te vissen. Tenslotte vestigen ze zich in Hoog-Goten, bij de Kaukasus, waar Yoen het woeste land vruchtbaar en welvarend weet te maken, en er steden sticht.

De andere Lorreinen zijn woedend. Yoens neef Girbeert (Overdiep 1939, vs. 2627-2630):

> Die duvel moete halen twijf,
> Dat mijn oem wart so keytijf*
> Dathi om dien wille van hare
> Heeft gelaten sine veede sware!

*buiten zichzelf

Op de hofdag in Parijs laat Garijn zich aardig in de kaart kijken als hij zijn broer Yoen verdedigt met (Overdiep 1939, vs. 3140-3141):

> Al washi van herten een man,
> Nochtan wart hi verleit van hare.

Natuurlijk is het gedrag van Yoen en Helene niet goed te praten, en de verteller haast zich om een verontschuldiging te bedenken: 'Vaak wordt gezegd, dat het verloren moeite is dat men vrouwen te streng bewaakt. Nooit hadden deze vrouw of koning Yoen de bedoeling gehad iets te misdoen, zolang men hun niet verbood elkaar in het openbaar te spreken. Maar omdat men de vrouw van haar vrijheid

beroofde, heeft ze dingen gedaan die ze anders niet gedurfd zou hebben' (Overdiep 1939, vs. 2057-2070). Is dat voldoende rechtvaardiging? Veel later in het verhaal ontmoeten we een berouwvolle Helene, te biecht bij de patriarch van Jeruzalem. Door Gelloens schuld heeft ze Yoen en Hoog-Goten verlaten; op haar zwerftocht heeft een koning bij haar een zoon (Rollo) verwekt, en daarna zijn broer nog een zoon (Segenfrijt). Nu wil ze boete te doen. De patriarch laat haar inkluizen, waarna ze nog tien jaar leeft als een heilige. Haar levensbeschrijving ligt ter inzage in de sacristie.

Dan haar tegenpool, de demonische Yrene. Zij is de dochter van Gelloen en door hem uitgehuwelijkt aan Leo, de zoon van keizer Constantijn van Griekenland. Ze verloochent haar afkomst niet, want samen met haar broers Fromondijn en Haerdreit voert ze voortdurend oorlog tegen Siten, het koninkrijk van Yoen en Ritsart. In een veldslag die met een grote overwinning voor Yoen en de zijnen eindigt, sneuvelt de keizer geworden Leo en omdat hun zoontje Constantijn nog klein is, bestuurt Yrene Griekenland als keizerin. Geliefd is ze niet. Ze is trots en kwaadaardig en wordt 'door haar onderdanen diep gehaat, al durven ze dat niet te laten blijken. Ze voert de titel "heerseres der heren" en dat maakt haar nog verachtelijker' (De Vries 1883, D vs. 109-113). Met haar broers onderdrukt ze het land, meer dan enige vorst vóór haar gedaan had.

Toen ze verliefd werd op de koning van Bulgarije, wist ze hem zo ver te brengen dat hij zich geheel en al aan haar gewonnen gaf. Ze stond hem toe dat hij een zoon bij haar verwekte, Michiel. Maar de koning kreeg zulke diepe haatgevoelens jegens haar dat hij haar naam niet meer wilde horen. Yrene kon niet hebben dat ze versmaad werd en voerde jarenlang oorlog tegen Bulgarije, met als - gelukkig - gevolg dat ze Siten al die tijd met rust liet.

Voor de slotepisode van het tweede boek, een slag bij Roncevaux, roept Gelloen al zijn kinderen op: Beligant en Marcirijn, Fromondijn en Haerdreit. En Yrene. Als het waar is - het is in ieder geval niet onwaarschijnlijk - dat de 16de-eeuwse prozaroman *Den droefliken strijt van Roncevale* het slot van de *Lorreinen* bewaart, dan is ze 'levende met vier peerden van een geschoert ende alle haer hulpers ghehangen' (Boekenoogen 1902, p. 77).

De derde memorabele vrouw in de *Lorreinen* is Judit, de dochter van Yoen en de zuster van Ritsart. Bovendien is zij uitverkoren om koningin van Frankrijk te worden als vrouw van Lodewijk, de zoon van Karel de Grote. Dit wekt het misnoegen van Gelloen: dat huwelijk zal de zaak van de Bordelosen een beslissende slag toebrengen. Hij vervoegt zich bij koning Otte van Keulen, aan wiens hof Judit door haar vader uitbesteed is, en maakt hem wijs dat Yoen in bed betrapt is met Ottes vrouw, koningin Helene. De woedende Otte stemt daarna des te sneller in met Gelloens plan, om Judit in een Keuls bordeel onder te brengen: dat zal de huwelijksbereidheid van Lodewijk tot een minimum reduceren. Aldus geschiedt. De Keulse jongelingschap wordt opgeroepen de koningsdochter te bezoeken,

maar ze wordt gered door de ridder Jan van Metz, die zich als eerste gegadigde meldt bij het bordeel en vervolgens het meisje door de achterdeur naar buiten smokkelt, de stad uit en naar Aken. Daar blijft ze buiten bereik van Gelloen en Otte, en niet lang daarna wordt ze, tijdens zeven dagen pracht en praal, de echtgenote van Lodewijk.

Tot zover is de rol van Judit voornamelijk passief. Maar verderop in het verhaal voorspelt één der Lorreinen (Overdiep 1939, vs. 2418-2424):

> Ons sal oec emmer hulpen mede
> Uwe suster die coninginne,
> Waer si tharen lande inne
> Ende ene grote vrouwe mede,
> Gelijc dat Blanchefloer dede
> Beggen, ende oec Garine,
> Girbeerte ende Gerine.

Dit is een verwijzing naar het eerste boek, waar koningin Blanchefloer de zaak van de Lorreinen vele malen bepleitte en bevorderde bij koning Pepijn. Karel de Grote heeft in dit verhaal geen vrouw naast zich die hem bijstuurt. Maar de Lotharingse kant van de vete zal onder Karels opvolger in Judit een trouwe pleitbezorgster vinden. Als een kenmerk van de Karelromans wordt nogal eens genoemd dat de vrouw er nauwelijks aan bod komt. Eén stem uit vele (die van E. Rombauts): ‘De vrouw van de heer of van de ridder treedt slechts bij uitzondering op en neemt een geheel ondergeschikte plaats in (...). Het liefdesmotief, dat centraal zal worden in de hoofse ridderlijke verhaalkunst, speelt niet de minste rol’ (Rombauts 1976, p. 12). Passen Helene, Yrene en Judit in dit beeld? Dat is toch niet goed vol te houden. De liefde speelt wel degelijk een rol (het flauwvallen van Yoen is een uitgesproken hoofs trekje) en zo ondergeschikt zijn deze dames ook niet. Ze lijken eerder de conclusie te bevestigen die Margaret Henderson trok in haar dissertatie over de vrouw in de chansons de geste: de vrouwen zijn nauw verbonden met de verhaalhandeling, ze voegen nogal wat ‘human interest’ aan het verhaal toe en zijn geen stereotypen maar gecompliceerde persoonlijkheden. Dit laatste gaat voor de *Lorreinen* nauwelijks op (álle personages zijn nogal ‘flat’, mannen zowel als vrouwen), maar verder lijkt het te kloppen. Hendersons kroongetuige is koningin Blanchefleur, die in het eerste boek van de *Lorreinen* optreedt en wier rol later door Judit zal worden vervuld.

Maar: is de *Roman der Lorreinen* een representant van het genre of een toevallige uitzondering? Om die vraag te kunnen beantwoorden moeten we nog enkele andere vrouwen ontmoeten.

‘Renout van Montalbaen’, ‘Aiol’ en ‘Loyhier ende Malaert’

Wanneer men de Karelroman typeert met: ‘We worden binnengeleid in een harde wereld, waar de man, vooral uitgebeeld als heerser of krijgsman, zijn wet oplegt’ (Rombauts 1976, p. 12), lijkt dit bij uitstek van toepassing op de *Renout van Montalbaen*. Aymijn en z'n vier kinderen vormen een uitgelezen stelletje woestelingen: als de vader zijn zonen voor het eerst kust, bloeden Renouts lippen, zodra hun eer gekrenkt wordt slaan ze erop, aan het keizerlijk hof heersen ruwe zeden, tot moord en doodslag toe en Karel zelf is een onverbiddelijk monarch. Toch mogen we niet vergeten dat het verhaal ook andere accenten legt. Met de tovenaar Madelgijs is het schelmse element, en daarmee een zekere relativering, geïntroduceerd. Er is plaats voor gezelligheid, zoals wanneer Renout, vermomd als oude man, de jonkvrouwen van Parijs over hemzelf hoort praten (Overdiep 1931, p. 96):

> ‘Het is wair, hi is die scoonste van hude, van haer ende van maecsel van lichaem [“lichaamsbouw”].’ Dese woerden hoerde Reinout dair hi sat vander ioncfrouwen ende wert lachende. Maeldegijs sach dat Reinout loech, stiet hi hem met een elleboghe seggende: ‘Reinout, wat gi doet, en lacht nyet.’ Doe seide Reinout: ‘Lieve oem, ic hebt vergeten ende die ioncfrouwen van Parijs dedent mi.’

En er is vrouw Aye. Zij neemt wanneer het nodig is het lot in eigen hand (zíj is het die de vier Heemskinderen vanaf hun stiekeme geboorte voor hun vader verborgen houdt) en is in dit verhaal bovenal het verzoenende element. Het onbehouwen gedrag van de mannen vraagt om correctie en krijgt die ook. Het is tenslotte vrouw Aye die de beslissende verzoening teweegbrengt (Overdiep 1931, p. 182):

> Ende so drae als vrou Aye den coninc gewaer geworden is, ghinc si hem te gemoet ende viel over haer knyen ende badt den coninc seer minlic of sijnre hoecheit gelieven woude dat hi Aymijns kinder tegen hem versoenen liet; voert baden mede den coninc alle die genoten [de pairs van Frankrijk] ende sijn edelste heren dat hijse versoenen liet. Als de coninc sach desen voetval van zijn suster is hi veroetmoedicht [‘tot inkeer gebracht’] ende vermorvet [‘vermurwd’], seggende: ‘Wildi mi Reynout leveren ende Beyert, minen wille mede te doen, dien hem dicke wt [“uit”] groter sorgen ende tribulacien [“kwellingen”] gedraghen ende verlost heeft, so mach hi tegen mi versoenen ende anders niet.’ Doe seide vrou Aye: ‘Heer coninc, gelieftet u, so laet mi veylich varen int casteel ende ic salt Reinout vragen of hi hem op geven [“zich overgeven”] wil in uwer ghenaden ende leveren u Beyert in uwen handen.’

In de *Aiol* is de hoofdpersoon samen met Mirabel in Romorantin aangekomen, waar ze gastvrij worden onthaald door Alori en zijn echtgenote. Maar zodra Alori erachter komt dat zijn gast Aiol heet en tot de doodsvijanden van zijn geslacht behoort, neemt hij het besluit hem de volgende dag in hechtenis te nemen, wat neerkomt op Aiols doodvonnis. Dan treedt Alori's vrouw tussenbeide. Ze betreurt het schenden van het gastrecht, waarschuwt Aiol en voorkomt daarmee dat de plannen van haar echtgenoot doorgang vinden; daarmee vertegenwoordigt ze in deze episode het element 'rechtvaardigheid'. Ontsnapt uit Romorantin gaan Aiol en Mirabel naar Orléans, waar Mirabel (die geen christin is, ze komt uit Pamplona) zal worden gedoopt. Aiols nicht Lusiene, die verliefd is op haar neef, is dodelijk jaloers op Mirabel. Ze is aardig getypeerd wanneer ze haar rivale toesist: 'Op mijn woord, je hebt er dwaas aan gedaan dat je uit Panpelune gekomen bent. Die tocht zal niets opleveren. Ik begrijp er niets van: waarom heeft je vader niet in je eigen land uitgehuwelijkt? Ga terug naar waar je vandaan komt!' (Finet-Van der Schaaf 1987, B vs. 311-316, 333-334; Verdam 1883, I vs. 311-316, 333-334). Als uiting van vreemdelingenhaat mag dit er wezen. Maar wanneer Lusiene inziet dat de verwantschap met Aiol een huwelijk in de weg staat, rest haar niets anders dan in een klooster te gaan.

De niet zo bekende *Loyhier ende Malaert* is een avonturenroman. Loyhier, een zoon van Karel de Grote, is een Don Juan voor wie geen vrouw aan het hof veilig is en dus wordt hij door zijn vader voor zeven jaar verbannen. Zijn vriend Malaert vergezelt hem. In Constantinopel vat Sormarinde, de dochter van de keizer, liefde op voor Loyhier. Ze stuurt haar hofdame Gayette naar hem toe, en die komt oog in oog te staan met Malaert, die voor haar het steekspel even onderbreekt. Nadat ze haar boodschap heeft overgebracht, zegt ze: 'Vazal, zal ik uw helm opzetten?' Malaert stemt onmiddellijk toe en loopt naar het raam. Voordat Gayette hem de helm weer op het hoofd zet, veegt ze het zweet van zijn gezicht. Malaert is op slag verliefd en het meisje geeft hem een ring. Teruggekeerd wordt ze door Sormarinde bespot: 'Wat ben je lang weggebleven! Staat de helm mooi en zit hij goed vast?' Gayette schaamt zich en wordt vuurrood. Dan zegt de koningin: 'Op mijn woord, Gayette, we zitten in hetzelfde schuitje' (Iwema 1986, vs. 117-126, 142-152).

Men ziet: het vrouwenaanbod is tamelijk gevarieerd. Geen wonder ook, want 'de' Karelroman heeft een ontwikkeling van 3 à 4 eeuwen doorgemaakt, vanaf ± 1160 zij aan zij met de hoofse roman, en is daardoor niet onberoerd gebleven. De vrouw kan een rol van betekenis spelen, en ook de bijrollen (zoals bij Lusiene en Gayette blijkt) geven kleur aan het verhaal. Er blijft echter nog één vraag: hebben de minachting voor en de discriminatie van vrouwen - die in de middeleeuwen onmiskenbaar voorkwamen - ook hun weerslag op de Karelroman gehad?

De ondergeschikte vrouw

Als voorbeelden van masculiene minachting wordt vaak gewezen op motieven in *Karel ende Elegast*: de anonieme zuster van Karel wordt eerst door haar echtgenoot geslagen en later door haar broer zonder enige inbreng harerzijds weer uitgehuwelijkt. Er is echter reden om hier wat nuances aan te brengen.

Er zijn, vooral hoofse, werken waarin het (tijdelijk) niet noemen van de naam literair functioneel is. Maar in *Karel ende Elegast* of de *Lorreinen* gaat dat niet op; daar heerst wellicht de wat discriminatoire conventie dat van de hoofdfiguren mannen èn vrouwen een naam krijgen, maar bij de bijfiguren alleen de mannen.

Het uithuwelijken van een vrouw komt ook in de *Lorreinen* voor.

Graaf Mile, maarschalk van het leger en vader van Roelant, sneuvelt en omdat Karel reden meent te hebben Gelloen dankbaar te zijn, geeft hij hem Miles weduwe als echtgenoot. De overweging die bij *Karel ende Elegast* nog leek te gelden, namelijk dat de vrouw in Elegast een goede partij krijgt, gaat bij de *Lorreinen* niet op: Miles weduwe wil niet aan een verrader gekoppeld worden en protesteert heftig, maar tevergeefs. Nu kan men tegenwerpen dat de verhaaltraditie van het *Chanson de Roland* vergt dat Gelloen de stiefvader van Roelant is, maar dat neemt niet weg dat we hier toch iets van de middeleeuwse realiteit te zien krijgen. Huwelijken werden niet gesloten tussen individuen maar tussen families, en Karel is hier het familiehoofd.

En - het meest spectaculair - het slaan van vrouwen? Er is een communis opinio dat dit kenmerkend voor de Karelroman zou zijn. Om G. Stellinga te citeren: ‘Hardhandig geeft hij zijn vrouw een afstraffing (...), geheel in overeenstemming met de gang van zaken in het voorhoofse genre’ (Stellinga 1977, p. 94). Deze voorstelling van zaken is stellig te kras. Maar het aantal vrouwen bij wie door toedoen van hun wettige echtgenoot het bloed uit de neus stroomt, is ook niet te verwaarlozen. Het optreden van Eggheric vertoont overeenkomst met de *Aiol*: wanneer Alori 's avonds in bed het voornemen kenbaar maakt om zijn gast de volgende dag gevangen te zetten en de vrouw daartegen in opstand komt, slaat Alori haar op de mond. In het eerste boek van de *Lorreinen* wordt koningin Blanchefleur geslagen door Pepijn, wanneer die door de Bordelosen wordt omgekocht en zij dat niet over haar kant laat gaan. En in de *Renout* lijkt het wel een familietrek: Aymijn slaat vrouw Aye, Renout slaat Clarisse.

Nu zijn niet al deze gevallen hetzelfde. Eggeric en Alori zijn ongunstige personages en hun nachtelijk gedrag zou de functie kunnen hebben hen als negatief te typeren. Ook Pepijn staat in de *Lorreinen* niet model voor de rechtvaardige vorst. Maar in de *Renout* lijken de zaken anders te liggen. Dat treedt aan het licht wanneer vrouw Aye

de behandeling niet zwijgend ondergaat, maar nogal verrassend reageert.

Het verhaal verloopt als volgt. Roelant komt met drie andere ridders aan Aymijn het verzoek overbrengen of hij aanwezig wil zijn bij de kroning van Karels zoon Lodewijk. Aymijn blijft sinister zwijgen.

Vrouw Aye geeft de boodschappers wijn te drinken en spoort haar man aan antwoord te geven: 'Het is onbeschoft dat u zo lang zwijgt' (Diermanse 1939, I vs. 59-160). Dan schiet de hand van Aymijn uit. De gasten zijn kwaad en willen vrouw Aye te hulp komen, maar die veegt het bloed af, loopt op Aymijn toe en kust hem, zeggend:

'Spreek, lieve graaf!' Dan zakt Aymijns woede en verbreekt hij het zwijgen.

Wat gebeurt hier? W. Kuiper heeft betoogd dat we deze scène niet met twintigste-eeuwse ogen moeten lezen. Uit niets blijkt dat Aymijn de gewoonte heeft zijn vrouw te slaan. Zonder twijfel respecteert hij haar, al is hun huwelijk - zoals de meeste adellijke huwelijken - een politieke aangelegenheid en geen liefdesrelatie. Het probleem is echter dat Aye, ondanks haar huwelijk, niet ophoudt de zuster van Karel de Grote te zijn, en dus te behoren tot de clan van Aymijns doodsvijand. De klap brengt tot uiting dat hij reden heeft om aan Aye's loyaliteit te twijfelen en haar reactie is niet die van de hond die de hand likt die haar geslagen heeft, maar een gebaar van verzoening - niet zozeer tussen twee personen als wel tussen twee geslachten.

Het is enigszins de vraag of deze analyse van toepassing is op álle klappen die er in de Karelromans gevallen zijn. De scène met de vrouw van Alori (*Aiol*) of met Clarisse (*Renout*) kan men er zo te zien moeilijk mee verklaren. Maar de oproep om ze niet anachronistisch te interpreteren, verdient stellig gehoor.

Soms echter lijkt het verleden ontoegankelijk. Als koningin Blanchefleur in het eerste boek van de *Lorreinen* door Pepijn geslagen wordt, reageert ze met: 'Ik dank u hartelijk. Als het u behaagt, kunt u mij opnieuw slaan, want ik behoor u toe, dat betwist ik niet' (Du Méril 1846, vs. 2169-2171). Waar het om gaat, is: op welke toon heeft ze dit gezegd? Hard en hatelijk? Ironisch? Onderdanig? Het ziet er naar uit dat dit een vraag moet blijven.

Besluit

Gangbare meningen als: in Karelromans treden vrouwen niet handelend op, worden vrouwen geslagen en komt de liefde niet voor, zijn - zoals we gezien hebben - onjuist of op zijn minst eenzijdig. In het voorafgaande zijn voorbeelden van het tegenovergestelde gegeven. Misschien kan men nog wat verder gaan. Er valt iets te zeggen voor de stelling dat de hoofse roman voor het schilderen van vrouwenportretten een minder geschikt kader bood dan de Karelroman.

De hoofsheid neigde tot idealisering en daarmee tot stereotypie, terwijl de Karelroman realistischer was en daardoor meer mogelijkheden creëerde. Dat houdt wel in dat de werkelijkheid ook niet werd geflatteerd. Als het erop aankwam, was de man de baas, daar ging niets van af. Het vrouwelijk aandeel in de Karelromans - hoe aanzienlijk soms ook - werd uiteindelijk toch gedicteerd door de mannelijke suprematie. Wat dat betreft was het genre niet beter dan de tijd waarin het heeft gebloeid.

Ben van der Have

Literatuuropgave

Voor de tekst van de Lorreinen raadplege men (nog altijd) Jonckbloet 1844, De Vries 1883 en Overdiep 1939. De roman wordt gereconstrueerd en bestudeerd in Van der Have 1990. Zie voor *Den droefliken strijt van Roncevale* Boekenoogen 1902. De *Renout* leert men kennen uit Overdiep 1931 (de prozatekst) en uit Diermanse 1939 (de verstekst). Zie voor de *Aiol* Finet-Van der Schaaf 1987 en Verdam 1883. Iwema 1986 biedt een editie van *Loyhier ende Malaert*. De citaten van Rombauts en Stellinga zijn afkomstig uit inleidingen op de *Karel ende Elegast* (Rombauts 1976 en Stellinga 1977). Enkele belangrijke studies in verband met dit hoofdstuk zijn Henderson 1965, Duby 1981, Kuiper 1984 en Bot 1990.

Elegast, Madelgijs en Obroen 7
Bovennatuurlijke wezens in een feodale wereld
[Bob Duijvestijn]

Zoals we kunnen lezen in het laatste opstel in dit boek, dat middeleeuwse noties over de Karelroman als historisch verhaal bespreekt, is de Karelepiek diep geworteld in de geschiedenis. Persoonlijke intriges en gevechten tussen heidenen en christenen, maar ook tussen christenen onderling, beheersen het epische gebeuren. Niettemin blijkt dat de feodale wereld van het heldenepos doorspekt is met bovennatuurlijke elementen, die aan het persoonlijke conflict of de militaire actie een belangrijke wending geven. In werken als de *Madelgijs* en de *Hughe van Bourdeus* oefenen ze op het handelingsverloop zelfs een allesbepalende invloed uit.

Het bovennatuurlijke kent vele verschijningsvormen. In de loop van de ontwikkeling van het chanson de geste in Frankrijk manifesteren zich globaal drie categorieën (Poirion 1982):

1 het *wonderbaarlijke* in de zin van het miraculeuze,
2 het *magische* of toverachtige,
3 het *(ver)wonderlijke* of fabelachtige.

Deze drie hangen ten dele met elkaar samen, ten dele vloeien ze uit elkaar voort maar zij hebben in ieder geval raakpunten.

Het wonderbaarlijke

In alle Karelromans, hoewel in de oudste meer dan in de jongere, is er een voortdurende spanning tussen de christenheid, waarvan Karel het hoofd en het symbool is, en de heidense wereld. Omdat deze laatste een bedreiging vormt voor het christelijke avondland, mag het geen verwondering wekken dat de christelijke held de persoonlijke hulp van God inroept om hem in zijn strijd tegen het heidense onrecht bij te staan.

Als Karel de hoornroep van Roelant hoort en terugkeert naar het slagveld van Roncevale om de heidenen te bestrijden, loopt het al tegen de avond en dreigt de spoedig invallende duisternis in het voordeel te werken van de Saracenen. De dichter van het *Roelantslied* weet daarop te melden (vs. 1828-1838):

Als Kaerle dat ghesach
Dat hem ghebreken* soude den dach,*
Viel hi vele werde* *mankeren; daglicht
Neder op die eerde *mankeren; daglicht
Ende bat Gode den goede *eerbiedige
Door sijn oetmoede*
Dat hi die sonne dede staen, *genade
Dat hi di vianden mocht slaen.
Doen sprac te hem haestelijc
Een inghel van hemelrijcke:
'Karle, u en sal daghes niet ghebre-
ken.'

Inderdaad, de zon bleef stilstaan, zodat Karel nog dezelfde dag de heidenen definitief kon verslaan. Dit voorbeeld laat zien hoe God persoonlijk ingrijpt om koning Karel in staat te stellen de heidenen te onderwerpen. Impliciet wordt Karel daarmee gelijkgesteld met Jozua, aan wie volgens het gelijknamige bijbelboek (hoofdstuk 10) hetzelfde overkwam tijdens een veldslag tegen een kaänitisch volk. Een soortgelijk ingrijpen vinden we in *Den droefliken strijt van Roncevale* (r. 89-95), waarin God Sint Jacob naar koning Karel zendt,

> die tsnachs tot sinen bedde quam ende claechde hem hoe dat sijn graf vanden sarasinen heydenen ende anderen ongeloovigen vertreden ['geschonden'] ende onteert was, ende begheerde van hem dat hij doch dat ongeloovich volc daar uut verdriven wilde; dwelc Kaerle volbrocht, also die historie hier na vertellende is.

De dichters van het *Roelantslied* en *Den droefliken strijt van Roncevale* maken van de christelijke held Roelant een heilige die op het slagveld een martelaarsdood sterft en wiens ziel door een engel Gods persoonlijk ten paradijze wordt gevoerd (vs. 1788-89): 'Ende als Rolant dus dede sijn eynde, / God sinen engel om die siele seynde'. In de *Karel ende Elegast* zendt God eveneens een engel tot Karel, die hem wekt met de woorden (vs. 19-24):

Hi seide: 'Staet op, edel man,
Doet haesteliken u cleder an,
Wapent u ende vaert* stelen
- God die hiet* mi u bevelen, *rijd uit
Die in hemelrike es here - *droeg... op
Of gi verliest lijf ende ere.'

Tot driemaal toe wordt Karel door de engel opgeroepen om uit stelen te gaan. Als Karel aan die oproep uiteindelijk gehoor geeft en zijn paleis verlaat, vindt hij alle deuren geopend en zijn dienaren in slaap (vs. 147-148): 'Want dat volc algader lach / In vasten slape, alst God woude.'

Deze voorbeelden, die men met talrijke andere kan uitbreiden, laten

zien dat er iets wonderbaarlijks gebeurt als uiting van de bijzondere relatie tussen God en de epische held. Karel erkent in het wonderbaarlijke Gods hulp en vraagt Hem om Zijn verdere begeleiding (vs. 169-193). Hij smeekt Hem om een handlanger, en wel de goede dief Elegast, die hij ten onrechte, namelijk 'om cleine sake' (vs. 220), verbannen heeft.

Om Karels zending tot een goed einde te brengen, stuurt God hem inderdaad Elegast op zijn pad. Daarmee verschijnt een merkwaardig ambigu personage op het toneel, dat menselijke en terzelfder tijd bovenmenselijke eigenschappen bezit: de dief-tovenaar, die o.a. bekend is met het magische kruid (vs. 801-807):

> Elegasts behendichede,*
> Die hi proefde* ter meniger stede,
> Die en was mellijc no gemate.*
> Hi trac een cruut uut enen vate*
> Ende dedet in sinen monde,
> Dat hi al verstonde
> Wat hanen craeien ende honde bilen.*
>
> *handigheid, toverkunst
> *uitoefende
> *gering noch middelmatig
> *doosje
> *blaffen

Een vergelijkbare magische eigenschap vinden we in *Van den bere Wisselau* (vs. 9-32), waarin de held Gernout de beer Wisselau toespreekt in een taal die Karel en de reuzen rond koning Espriaen niet verstaan. In de *Fierabras* (vs. 168-179) is het waarschijnlijk Elegast - het fragmentarische karakter van de tekst dwingt hier tot voorzichtigheid - die in het gezelschap van Fierabras en (Roelants vader) Mile tegen de heidenen de 'gokelrie' ('tovenarij') aanwendt. Duidelijk is dat in de *Karel ende Elegast* het magische in het verlengde ligt van het goddelijk-bovennatuurlijke. God laat de wachters inslapen, zodat Karel ongehinderd uit zijn paleis kan vertrekken, Elegast hanteert later een toverspreuk om ongezien het slaapvertrek van Eggeric te kunnen verlaten (vs. 970-972):

> Doe seide Elegast ene bede,
> Daer hi mede slapen dede
> Eggeric ende die vrouwe.

God grijpt dus zowel direct in als indirect, via Elegast. We kennen de reden: hij wil Karel, de hoogste vorst van de christenheid, in bescherming nemen tegen de onrechtvaardige en goddeloze intrigant Eggeric van Eggermont. Bovendien wil God door Elegast een bekering van Karel bewerken, die als streng en meedogenloos vorst de zaak van het christendom niet goed gediend heeft (Winkelman 1990).

Ik vat het bovenstaande samen: in de oudste heldenepen, waartoe we het *Roelantslied* maar ook de *Karel ende Elegast* mogen rekenen, heeft het miraculeuze een heel bijzondere functie. Als het de epische, op de historische realiteit gebaseerde handeling onderbreekt, is dat om

de providentiële zin van de gebeurtenissen en de superioriteit van de christelijke God zichtbaar te maken. Toch dient, zoals dat in de hoofse roman wel het geval is, het gebruik van het bovennatuurlijke niet om een fictieve wereld op te roepen. Het bovennatuurlijke in de heldenepiek is niet minder waarschijnlijk dan de handelingen van zijn historisch-epische helden. Het bovennatuurlijke dient voor de lezer of toehoorder veeleer als een rechtvaardiging van de epische realiteit. Dat is bijvoorbeeld in de *Karel ende Elegast* het geval, waarin de interventie van de engel het merkwaardige gedrag van de koning, namelijk uit stelen gaan, rechtvaardigt. In de proloog van dit prachtige verhaal wendt de dichter zich tot het publiek met de woorden: 'Hoert hier wonder ende waerhede' (vs. 8). De lezer of toehoorder, zo wordt hem door de dichter voorgehouden, mag hier een waar gebeurde en wonderbaarlijke geschiedenis verwachten; geen fictie, maar waarheid, en wel geloofswaarheid (Winkelman 1990).

Het magische

Met het waarheidsgehalte van het magisch-bovennatuurlijke is het aanvankelijk nauwelijks anders gesteld. Het type van de tovenaar, de 'larron-enchanteur', vindt zijn oorsprong in de Germaanse mythologie (Aebischer 1954 n.a.v. Basin; Verelst 1976). De vele tovenaars in de Franse en Nederlandse heldenepiek tonen aan dat een magischbovennatuurlijk element niet in strijd is met de geest van het chanson de geste.

Ook de toverkunst is te beschouwen als menselijk gedrag, als uiting van het menselijk vermogen. Denken we maar aan de priester Ghijsbrecht in *Mariken van Nieumeghen* die eveneens bekend is met de 'nigermancie' (Eligh 1991). Magie betekent in de middeleeuwen zowel 'magie noir', die van de duivel afkomstig is, als 'magie blanc', de magie van religieuze oorsprong. We zien dit duidelijk afgebeeld in de prent over keizer Maximiliaan. In het nieuwe, door het neoplatonisme beïnvloede wetenschappelijke klimaat vanaf de 11e eeuw werd de magie tot een cultureel-wetenschappelijke uiting verheven, die haar als zodanig volledig geloofwaardig maakte (Negri 1990). Aan de school van Toledo verkreeg de magie zoveel prestige dat de magische wetenschap als gelijkwaardig met andere wetenschappen werd beschouwd. Net als vele andere tovenaars trekt Madelgijs naar Toledo om zich verder te bekwamen in de magie.

In de *Renout van Montalbaen* en de *Madelgijs* maken we kennis met genoemde Madelgijs, de belangrijkste tovenaar in de (zowel Franse als Nederlandse) Karelepiek. De naam Madelgijs is van Germaanse (Germaans-Frankische?) oorsprong. In de Germaanse mythologie en de Duitse heldenepiek komt 'madelger' enkele malen voor als naam van personen of zaken met bovennatuurlijke eigenschappen. Zo kent het Oudhoogduits het woord 'madelger' als aanduiding van een

Keizer Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519) wordt onderwezen in de zwarte en de witte magie. Gravure van Hans Burgkmair (1473-1531)

kruid met mythologische betekenis. Inderdaad zijn Madelgijs en andere tovenaars in de heldenepiek (Elegast!) goed op de hoogte van de kruidkunde. In het Duitse 'speelmansepos' *Salman und Morolf* komt een dwerg Madelger voor die in het bezit is van een 'Tarnkappe', waarmee hij zich onzichtbaar kan maken; eveneens een eigenschap, waarover Madelgijs, maar ook tovenaars als Spiet en Obroen beschikken.

Madelgijs heeft met Elegast gemeen dat zijn komst in het heldenepos een politieke rechtvaardiging krijgt. Hij zet namelijk zijn toverkunst in op momenten dat de koning in gebreke blijft; wanneer deze bijvoorbeeld in strijd met zijn leenheerlijke plichten weigert zijn vazallen in kritische situaties bij te staan, ofwel - nog erger - wanneer hij misbruik maakt van zijn macht. Dit is onder meer in de *Renout* het geval, waarin de koning de vier zonen van Aymijn van het hof uitsluit of zelfs voornemens is om een van hen, Ritsaert, op te hangen, wat een voor een ridder onwaardige straf zou betekenen. Wanneer de twaalf genoten dit gedrag van de koning afkeuren en weigeren het vonnis uit te voeren, dreigt Karel ook hen op te hangen. In de *Madelgijs* heeft Karel zijn leenman Beuve, Madelgijs' vader, gevangengenomen. Ook hem wil hij in Monfaucon laten ophangen. In al deze gevallen wendt Madelgijs zijn toverkracht aan om een verdere schending van de feodaliteit door Karel te voorkomen. Doordat hij aan de kant staat van de onrechtvaardig behandelde vazal, functioneert Madelgijs in het conflict tussen vazal en koning als een soort katalysator. Als de vazallen tegen de koning in opstand komen, blijven zij zelf binnen de grenzen van de feodaliteit. Zo erkent Renout steeds de macht en de waardigheid van het koninklijk gezag, zelfs als Karel zich door toedoen van Madelgijs in zijn macht bevindt. Keer op keer wil hij boete doen om van de koning vergiffenis te krijgen en zo zijn terugkeer in de feodale orde af te dwingen (Duijvestijn 1987). Omdat de koning echter over een buitengewone macht beschikt - namelijk een sacraal-wereldlijk gezag - waartegen de vazallen in feite weinig kunnen uitrichten, doen deze een beroep op hun sibbegenoot, de tovenaar Madelgijs, om zijn eveneens buitengewone macht aan te wenden tegen de macht van de koning. Omdat hij als tovenaar niet aan de feodale verhoudingen gebonden is, is Madelgijs beter dan zijn verwanten in staat de koning te bestrijden, zijn gezag aan te tasten en hem in zijn waardigheid belachelijk te maken. Alle excessen begaan door de tovenaar ontlasten als het ware de vazal. Het conflict tussen de koning en de dief-tovenaar is bijgevolg niet alleen van een politieke, maar ook van een ideologische orde. De diepgewortelde haat tussen de koning en de tovenaar vindt immers zijn oorsprong niet in het politieke conflict. Anders zou Madelgijs beslist een rol gespeeld hebben bij het begin van de vete tussen Karel en de Renout-sibbe, namelijk de moord op zijn vader Beuve. Nergens maakt Madelgijs de koning daarover een verwijt. In de belangrijkste scènes waarin de magie een rol speelt, gaat het om diefstal. Madelgijs steelt achtereenvolgens de schat van de koning, zijn zwaard en

Madelgijs verovert Beyaert; houtsnede in de Antwerpse druk van Jan van Ghelen van 1556 (Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal)

Madelgijs wordt door Baldarijs in de nigromancie onderwezen; houtsnede in de Antwerpse druk van Jan van Ghelen van 1556 (Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal)

die van de genoten, en Karels kroon. Tenslotte brengt hij met zijn toverkunst de koning in een diepe slaap, om hem daarop te ontvoeren en aan Renout uit te leveren. Deze reeks van subversieve diefstallen laat een bepaalde gradatie zien: eerst wordt de koning zijn rijkdom ontnomen, vervolgens worden de symbolen van zijn militaire en politieke macht gestolen, tenslotte wordt de koning zelf ontvoerd. In het feodale conflict tussen de koning en zijn leenheren staat het publiek duidelijk aan de kant van de rebel. Men mag niet vergeten dat de rebellenepen in Frankrijk ontstaan zijn ten tijde van grote politieke tegenstellingen tussen de toenmalige vorst Philippe-Auguste (reg. 1180-1223) en de adel. Het publiek zou echter een morele vernedering van de koning nooit kunnen of mogen accepteren, als deze niet was veroorzaakt door een held die ten dele boven de realiteit staat: de tovenaar. Alleen tovenaars als Madelgijs kunnen het zich veroorloven met de koning te spotten en, door de symbolen van zijn keizerlijke macht en waardigheid te stelen, hem te ontluisteren. Door het ingrijpen van de tovenaar wordt deze vorm van rebellie geloofwaardig, en ontstaat er toch een distantie tussen publiek en episch gebeuren (Roblin 1988).

Nadat de rol van de tovenaar Madelgijs in de *Renout* steeds belangrijker geworden is, komt deze in de *Madelgijs* tot volledige ontplooiing. Dit epos is als een vervolg op de successtory van de *Renout* gecomponeerd en beschrijft de ‘enfances’, ofwel de jeugdgeschiedenis van Madelgijs, die in de *Renout* vrij plotseling, en wel als volwassene, opduikt om aan het einde van het epos even plotseling te verdwijnen. De *Madelgijs* heeft dus het karakter van een voorgeschiedenis, waarin de dichter die elementen ontsluiert die in het moederepos onduidelijk zijn gebleven. Zo wordt o.a. de herkomst van het wonderpaard Beyaert in verband gebracht met Madelgijs, die het dier op het eiland Volcan heeft veroverd en getemd. Ook zoekt de dichter naar de oorsprong van de diep gewortelde en onverzoenlijke haat van de koning voor Madelgijs.

Om antwoord te krijgen op de vraag bij welke gelegenheid de haat van Karel voor Madelgijs ontstaan is, doen we een beroep op de Nederlandse prozaroman *Die schoone hystorie van Malegijs*, en wel de oudst bewaarde druk uit 1556 (uitg. Kuiper 1903). Deze beschrijft hoe Madelgijs als vondeling in een bos door de fee Oriande wordt gevonden, die hem aan haar hof te Rosefloer opneemt. Van haar toverkundige broer Balderijs leert hij de eerste beginselen van de toverkunst. De lessen blijken aan de jonge Madelgijs goed besteed; binnen de kortste tijd overtroeft hij zelfs zijn leermeester. Alvorens zich in Toledo verder te bekwamen in de magische wetenschappen, trekt Madelgijs naar het centrum van de wetenschappelijke wereld, Parijs, waar hij promoveert tot ‘meyster’ (magister) in de ‘nygromancije’, d.i. de zwarte kunst. De volgende voorbeeldpassage verhaalt hoe Karel van Madelgijs' reputatie als tovenaar heeft gehoord en hem in zijn paleis ontbiedt om enkele staaltjes van zijn kunst ten beste te geven. Zo gezegd (door Karel) zo gedaan door Madelgijs, die de koning daarop

tot het voornaamste doelwit van zijn kunsten maakt (p. 19-20):

> Karel seyde: ‘Ic moet den iongelinc sien.’ Ende Malegijs die wert ontboden om te comen by den keyser met Roelant, ende hi seyde: ‘O Malegijs, meester Karel die keyser ontbiet u dat ghi terstont bi hem comen wilt; hi begeert van u consten te sien.’ Doe ging Malegijs met Roelant ende quam over [‘voor’] coninc Karels tafel, daer hi sadt met sijnder coninginnen ende met sijn ander heren, ende heeft den keyser eerwaerdelic [‘eerbiedig’] gegroet ende hi vraechde wat die keyser van hem beliefde gedaen te hebben. Doe seyde coninc Karel: ‘Meester Malegijs, ick heb hooren seggen dat ghy meester der meesteren sijt in diverschen consten, principalic van die nigromancie [“zwarte kunst”]. Aldus wilde ic wel wat van uwen consten sien, indien dat u beliefde op een verbeteren [“als u het tenminste wilt doen”], want mijn vrouwen ende mijn heeren hebben op mi begeert dat ict u bidden soude, dat ghy ons eenige consten wilt thonen.’ Daer op Malegijs seyde: ‘Heer coninc, van tgeen dat ic can wil ic gaerne laten sien’, Ende mettien so ghinc hi aen deen side ende hi beswoer drie ofte vier duyvelen datse bi hem quamen, ende bisonder eenen duyvel die Bleckas heet, dye oppercapiteyne was. Ende si vraechden Malegijs wat hem beliefde.
> Malegijs seyde: ‘Ghi duvels, ghi sult coninc Karel met sijn vrouwen ende met alle sijn heeren, uutgenomen bisschop Tulphijn ende Namals, doen dansen al moedernaect, deen met een pijpe [“fluit”] inden mont ende dander met een tamboor in de hant, ende die ander met een schalmeye, ende so voort. Dus haeste u gheringhe [“snel”] ende volbrenget tgeen dat ic u ghebiede.’ Die vianden waren bereet ende si maecten den coninc ende sijn huysvrouwe [‘echtgenote’] ende met allen sijn heren, also dat si quamen al dansende ende al springende, elc om best, moedernaect. Coninc Karel waende te verwoeden van quaetheden, ende ooc zijn vrouwe alst redelic was [‘terecht’], ende door dese spijt [‘smaad’] so dede coninc Karel Malegijs in die vangenisse leggen. Doe seyde Malegijs: ‘Heer coninck, ghi sult my uut laten, ende tuwer spijte [“tegen uw zin”] mi orlof [“toestemming”] gheven te gaen daert mi belieft.’ Coninc Karel swoer dat hi hem nemmermeer en soude laten losgaen, mer hi soude op hem wreken die scande die hy ghedaen had.

Sinds dit voorval wordt Madelgijs voor de koning een ware obsessie. Zowel in de *Renout* als in de *Madelgijs* blijkt Madelgijs het grote struikelblok te zijn dat een verzoening van de rebellen (Beuve en Renout) met de koning in de weg staat. Uiteindelijk is Karel bereid zich met al zijn vazallen te verzoenen, behalve met Madelgijs. De feodale orde zal pas terugkeren als hij en het wonderpaard Beyaert, ook een wezen van een hogere orde, van het toneel verdwenen zijn. In deze confrontatie wordt het fundamentele conflict zichtbaar tussen de feodale wereld en die van het magisch-bovennatuurlijke. Door de consequente toepassing van zijn toverkunst overschrijdt Madelgijs de grenzen van de feodale wereld.

Aanvankelijk treedt hij in de *Renout* vooral op als ridder en wapenbroeder van de Heemskinderen en staat hij met beide benen in de feodaliteit. Pas als militaire kracht

niet toereikend is, neemt Madelgijs zijn toevlucht tot de magie. Dit gebeurt vanaf het moment dat hij dankzij zijn magische kracht de drie broers van Renout uit de gevangenis bevrijdt, waar Karel hen in afwachting van hun executie

(door ophanging) ondergebracht heeft. Omdat Karel volhardt in zijn onrechtvaardig gedrag, neemt Madelgijs in zijn strijd tegen de koning steeds vaker en steeds radicaler zijn toevlucht tot de toverkunst. Hij beperkt er zich in zijn optredens niet toe de rechten van zijn familieleden te verdedigen, maar hij wendt zijn tovermacht ook en vooral aan om de koning moreel te overwinnen, hem te vernederen. Dat een dergelijk gebruik van de toverkunst bij het publiek ongetwijfeld vragen opgeroepen heeft, wordt ons in de *Madelgijs* duidelijk gemaakt, waar zich tussen Madelgijs en zijn tweelingbroer Vivien een fundamentele discussie ontspint over de functie van de tovenarij.

Omdat de *Madelgijs* in het Middelnederlands slechts fragmentarisch is overgeleverd, moeten we voor onze kennis van de stof een beroep doen op ofwel de prozaroman, *Die schoone hystorie van Malegijs*, ofwel de Duitse *Malagis*. Deze laatste werd samen met de *Reinolt von Montelban* omstreeks 1460-1470, al dan niet via een ons verder onbekende Rijnlandse intermediair, uit het Nederlands in het Rijnfrankisch, de taal van het Heidelbergse hof, vertaald. Dit gebeurde zo letterlijk en slaafs dat het Nederlands in bijna iedere versregel door het Duits heenschemert. Dat nu maakt deze Duitse vertaling als bron voor de Nederlandse Karelepiek ongemeen belangrijk (vgl. Besamusca 1983 en Spijker 1990).

In het navolgende voorbeeld manifesteoert zich Madelgijs' tweelingbroer Vivien als vertegenwoordiger van de oude epische feodaliteit, zoals die in het *Roelantslied* en de *Karel ende Elegast* tot uiting komt. Net als Roelant wil hij de heidense vijand bestrijden met militaire kracht en Goddelijke hulp, en verwijt hij zijn toverkundige broer het gebruik van zwarte magie (fol. 256-258):

Aber myn bruder Malagiß	
Wil ymmer uben* sine zauberien.	
Lassent uns an Got und Marien	*uitoefenen
Unseren glauben feste lan:*	
So sollen wir sie wol erslan.*	*laten
	*verslaan

Door de toverkunst, zo vervolgt Vivien, geeft men blijk van minachting voor God. Madelgijs betwist dit en zegt:

Man mag mit wißheit gan*	
Forter* dann mit eynicher* macht.	*meer
	*bereiken; welke... ook
	*bereiken; welke... ook

Men moet zowel ‘wißheit’ als ‘macht’ aanwenden, meent Madelgijs, aangezien de wijsheid de mens boven de dieren verheft; waarop Vivien repliceert, dat het gebruik van militaire kracht het eerlijkst is. Daarop Madelgijs: ‘Probeer dan maar op jouw manier het (heidense) kasteel (vóór ons) te veroveren! Dat lukt alleen met “behendickeit” (= list)’. Bovendien heeft de mens zijn ‘wißheit’ van God zelf.

Het bovennatuurlijke element - dat immers met ‘wißheit’ en ‘behendickeit’ is bedoeld - helpt de tovenaar steeds tot het gewenste

succes. Het garandeert echter ook de dichter die daar gebruik van maakt, succes bij het publiek. Het thema van het 'merveilleux' is immers bij uitstek geschikt om komische effecten voort te brengen en daardoor belangstelling te wekken. Met name de kunst van de vermomming, waarin Madelgijs excelleert, leidt tot menige komische situatie. Zo ondergaan Renout en Beyaert in de *Renout* door Madelgijs' toedoen een gedaanteverandering, opdat zij beiden ongehinderd aan de door Karel georganiseerde paardenrace kunnen deelnemen. In de *Madelgijs* verandert onze held zichzelf en Vivien in arme, vrome stakkers, waarop beiden in Parijs toegang krijgen tot de tafel van de koningin. Zij grijpen deze gelegenheid aan om met de koningin te spotten en vervolgens hun vader Beuve uit de gevangenis te bevrijden. Iets dergelijks is de koning reeds in de *Renout* overkomen. Vermomd als pelgrim komt Madelgijs in de tent van Karel en bedelt om eten. De koning heeft kennelijk een hoge opvatting over het gastrecht, want hij stopt eigenhandig een stuk voedsel in de mond van de pelgrim; waarop Madelgijs des konings vinger afbijt. Nooit eerder is de koning zozeer vernederd!

Deze voorvallen mogen illustreren hoezeer het magische element verwijderd is van zijn oorspronkelijke functie. Stond de magie in de *Renout* aanvankelijk volledig in dienst van de feodale orde, omwille van het te verwachten succes bij het publiek wordt zij verzelfstandigd.

Op den duur glijdt zij af naar het komische of burleske, dat dan nog slechts doel op zichzelf is. Ik wil dit met een laatste voorbeeld aantonen. Zoals we hierboven zagen, ontvoert Madelgijs in de *Renout* koning Karel in zijn slaap naar de door Karel belegerde burcht Montalbaen. Het succes van dit voorval bij het publiek was kennelijk zo groot dat de *Madelgijs*-dichter deze scène herhaalt, en wel in de vergrotende trap. Nadat Madelgijs de koning in een lethargische slaap gebracht heeft, ontvoeren hij en Vivien hem naar de door Karel belegerde stad Moncleir ('Montpellier'). Vivien moet daarom zo lachen dat hij de koning laat vallen. Als Karel wakker wordt, vertelt hij wat hem in zijn droom overkomen is. Later vertellen Madelgijs en Vivien het gebeuren nog eens aan het hofgezelschap, waardoor het publiek driemaal hetzelfde verhaal in nagenoeg dezelfde bewoordingen te horen krijgt (*Malagis*, fol. 194-200).

De tovenarij waarvan Madelgijs zich hier bedient, tast niet alleen de feodale orde aan, maar ook de geloofwaardigheid van de epische handeling. In feite beseft ook Madelgijs dat in de feodale wereld geen plaats is voor een tovenaar die met zijn macht de feodale wereld zozeer ontwricht. Nadat hij in de *Renout* de koning in eigen persoon naar Montalbaen heeft ontvoerd, zijn laatste en grootste coup, trekt Madelgijs zich plotseling en onaangekondigd als kluizenaar terug. Hij duikt pas aan het einde van het verhaal weer op en wel in de episode van het Heilige Land, waar hij als kruisridder een vrome dood sterft. Daarmee is duidelijk dat in de *Renout* de feodale wereld intact blijft. Al speelt het magisch element daarin nog zo'n grote rol, het brengt niet de beslissende wending in de handeling (Verelst

1981, p. 135). Dit zal in de *Madelgijs* en (vooral) de *Hughe van Bourdeus* wel het geval zijn.

Het (ver)wonderlijke

De *Hughe van Bourdeus* leidt de epische handeling praktisch consequent in de richting van het bovennatuurlijke. Ook al wordt de handeling op gang gebracht door een feodaal conflict, dit epos bezit in feite de grondstructuur van de Arturliteratuur, namelijk het avontuur in een fabelachtige wereld. Voor een korte samenvatting van de inhoud verwijs ik naar het begin van de bijdrage van Mieke Lens. Hierin kunnen we onder meer lezen hoe Hughe op bevel van Karel een avontuurlijke reis naar het Oosten onderneemt. Onderweg komt hij in het feeërieke rijk van de kleine koning Obroen (d.i. Oberon), die hem bij zijn gevaarlijke avonturen bijstaat, waardoor Hughe uiteindelijk in zijn gevaarlijke missie slaagt. In een der fragmenten bevindt Hughe zich min of meer als gevangene op een eiland, ver van de bewoonde wereld. Een dienaar van Obroen, de watergeest Maleproen, vervoert hem ‘vlichtelike’, d.w.z. in een vloek en een zucht, ‘eer men een orisoen van enen paternoster lank hadde gelezen’, op zijn rug naar Monbrant (Draak 1963, vs. 250-252). Evenals Madelgijs functioneert het magische wezen Obroen aanvankelijk als substituut van de vazal in diens strijd tegen de koning. Maar hij is van een geheel andere orde en staat in feite buiten de feodaliteit. Ontsproten aan de verbinding van Julius Caesar met de fee Morgan, is hij de koning van een feeënrijk. Als bovennatuurlijk wezen hoort hij thuis in de wereld van de roman, niet in de feodale wereld van het heldenepos. Hij lijkt in dit opzicht veel meer op Merlijn en de mysterieuze dwergen die de Arturromans bevolken (Verelst 1976; Kibler 1987).

Samenvatting

Aan het einde van deze bijdrage tracht ik tot een synthese te komen. De tovenaar Elegast is in feite volledig geïntegreerd in de epische wereld. Als leenman van de koning bezit hij alle eigenschappen van de feodale ridder en stelt hij alles in het werk om de feodale orde in stand te houden of, waar zij bedreigd wordt, te herstellen. Zijn magie is een toegevoegde dimensie, die geen afbreuk doet aan zijn menselijkheid.

Madelgijs staat eveneens nog ten dele in de feodaliteit. Hij is door bloedbanden verbonden met de door Karel ten onrechte van de feodaliteit uitgesloten rebellen Beuve en Renout. Ook hij wendt zijn toverkunst aanvankelijk aan om de feodale orde te herstellen. Zoals

Elegast als een overgangsfiguur te beschouwen is, die zowel de categorie van het miraculeuze als die van het magische vertegenwoordigt, zo heeft Madelgijs banden met zowel het magische als het fabelachtige. In de *Renout*, het eerste epos waarin Madelgijs optreedt, is het magisch element nog van ondergeschikt belang. Steeds als hij tot de magie zijn toevlucht neemt, is dat in situaties waarin zijn militaire kracht niet toereikend is. In de *Madelgijs*, de voortzetting van een succesvol verhaal, wordt zijn magische rol uitgebreid en als het ware verzelfstandigd.

In de *Hughe van Bourdeus* heeft de magie praktisch vanaf het begin een allesoverheersende invloed op het handelingsverloop. Met Obroen verschijnt een tovenaar op het toneel die nauwelijks nog raakpunten heeft met de feodale wereld. Door zijn komst voltrekt het episch gebeuren zich buiten de feodale orde, in een bovennatuurlijke wereld. Nadat hij na al zijn fantastische avonturen terugkeert in Frankrijk, heeft zelfs de feodale held Hughe van Bourdeus zich volledig van de feodale wereld losgemaakt. Hij wordt dan ook de opvolger van koning Obroen en verdwijnt daarmee naar het rijk der fabelen.

Bob Duijvestijn

Literatuuropgave

Deze literatuuropgave heeft alleen betrekking op de gebruikte tekstuitgaven; de studies die voor het onderwerp van dit hoofdstuk van belang zijn, heb ik hierboven tussen haakjes al opgenomen. Voor het *Roelantslied* en *Den droefliken strijt van Roncevale* citeer ik naar de uitgave Van Dijk 1981. De citaten uit de *Karel ende Elegast* heb ik ontleend aan de uitgave Duinhoven 1982. Voor *Van den bere Wisselau*, *Fierabras* en *Hughe van Bourdeus* verwijs ik naar de uitgave in Kalff 1886, voor het eerstgenoemde werk eveneens naar Gysseling 1980 en voor het laatstgenoemde werk ook naar Draak 1963. Het citaat uit *Die schoone hystorie van Malegijs* stamt uit de uitgave Kuiper 1903. Van de Duitse *Malagis* zijn tot nu toe alleen die passages uitgegeven die corresponderen met de Nederlandse versredactie (Duijvestijn 1989). De opgenomen *Malagis*-verzen stammen uit het Heidelbergse handschrift pal. germ. 340.

‘Vraie historie ende al waer’ 8
Middeleeuwse noties over de Karelroman als historisch verhaal
[Tom Hage]

Tegenstrijdige opvattingen: Maerlant, Boendale en Bodel

Het historiciteitsgehalte van de Karelroman stond niet alleen in de middeleeuwen ter discussie, maar ook in een veel recentere periode. In de tweede helft van de negentiende eeuw bracht Gaston Paris een theorie over het ontstaan van dit genre naar voren die erop neerkwam dat de oorsprong van de chansons de geste in feite teruggaat tot de historische periode die in deze liederen bezongen wordt. Deze opvatting werd bestreden, vooral door Joseph Bédier, die van mening was dat men van een veel jongere ontstaansperiode diende uit te gaan. De discussie die hiervan het gevolg was, heeft in ieder geval aan het licht gebracht dat een aantal werken van dit genre historische elementen bevat. Behalve het vermaarde *Roelantslied* zijn er verscheidene andere voorbeelden te noemen. De *Flovent* vertoont sporen van een historische overlevering uit de tijd der Merovingen. In de *Gheraert van Viane* klinkt de echo van de werkelijke graaf van Vienne die in 870 een geschil had met Karel de Kale. De *Ogier van Denemarken* weerspiegelt gebeurtenissen uit de jaren 768-773. De hoofdpersoon van de verhalencyclus *Willem van Oringen* was een historisch personage. Deze was in 789 graaf van Toulouse en stierf in 812 als kluizenaar te Saint-Guilhem-le-Desert. De *Karel ende Elegast* tenslotte bevat misschien in essentie het verslag van een historische samenzwering tegen Karel de Grote.

Voor een wetenschappelijk geschoold auteur als Jacob van Maerlant (overleden ca. 1290) en de Brabander Jan van Boendale (ca. 1280-1350), auteur van onder meer de *Brabantsche Yeesten* en een groot bewonderaar van Maerlant, was de historische basis van de chansons de geste te zwak om ze te kunnen waarderen. Integendeel, ze stelden deze verhalen juist onder scherpe kritiek. In de vierde partie van de *Spiegel historiael*, Maerlants omvangrijkste werk, waarvan het eerste boek het Karolingische tijdvak behandelt, stuit men verschillende keren op een uitval tegen ‘la matière de France’ (hoofdstuk 1 en 29). Deze passages komen ook voor in de *Brabantsche Yeesten* van Boendale, die voor de voorgeschiedenis van de Brabantse hertogen - die van Karolingische origine claimden te zijn - de relevante gedeelten uit de *Spiegel historiael* overnam. De toon in deze passages is sterk afwijzend. Uit de context blijkt dat beide auteurs de Karelromans in het algemeen op het oog hebben. Slechts in een enkel geval precise-

ren zij hun kritiek door specifieke teksten te noemen. Zo verwerpt Maerlant de inhoud van het Oudfranse heldendicht *Fierabras* als onhistorisch: ‘Dat nie ghesciede noch en was’; de Karelroman *Van den bere Wisselau* doet hij af als een dwaas en leugenachtig verhaal: ‘loghene ende ghedwas’; met de historiciteit van de populaire roman over de *Vier Heemskinderen* of *Renout van Montalbaen* heeft hij duidelijk moeite, want: ‘Sone canic niet ghevinden, Dat si [sc. de Heemskinderen] noint leveden in sinen [sc. Karels] tiden’. In *Der Leken Spiegel* (ca. 1330) valt Boendale op felle toon uit tegen de *Karel ende Elegast*. Voor hem is het volstrekt ongeloofwaardig dat Karel 's nachts is gaan stelen: ‘Men leest dat Karle voer stelen: Ic segdu, al sonder helen, Dat Karle noyt en stal’. Karel en andere historische personen zijn het slachtoffer geworden van ‘logheneren’ die ‘valsche materien viseren [“verzinnen”], Die si subtijlec connen cleeden’, met als gevolg dat hun allerlei zaken worden toegeschreven die ‘hen noyt en ghescieden’ (vs. 119-136). Hoewel in deze afkeuring verschillende motieven een rol spelen, blijkt in ieder geval uit deze citaten dat het gebrek aan historiciteit een factor is die in de afwijzing zwaar weegt. Omdat vooral de gezaghebbende Maerlant - en in zijn voetspoor ook Boendale - zich zo krachtig heeft uitgesproken ten nadele van de (historische) geloofwaardigheid van de epische traditie, is het niet denkbeeldig dat aan het door hem vertolkte standpunt heden ten dage een te groot gewicht wordt toegekend, in die zin dat het min of meer representatief zou zijn voor contemporaine opvattingen. Daartoe draagt ook het feit bij dat tegenovergestelde geluiden minder expliciet zijn vertolkt. Daarom kunnen wij ons afvragen of de kring van personen die de Karelromans als historisch onbetrouwbaar hebben afgewezen, niet beperkt van omvang is geweest. In de eerste plaats behoorden Maerlant en Boendale namelijk tot een circuit van geleerden dat bekend was met de ‘wetenschappelijke’ (Latijnse) historiografie over Karel de Grote. Juist deze bekendheid met de ‘officiële’ traditie vormde de voedingsbodem voor hun groeiende scepsis jegens de in de volkstaal overgeleverde verhalen over Karel de Grote. Maerlant en Boendale hebben dan ook voor de behandeling van Karels expedities naar Spanje, waaronder de noodlottige terugtocht via Roncevaux, niet het *Chanson de Roland* als bron gebruikt maar de *Historia Karoli Magni et Rotholandi* van (Pseudo-)Turpin. Deze Latijnse kroniek, die gewoonlijk de *Pseudo-Turpin* wordt genoemd, pretendeert het ooggetuigeverslag te zijn van Turpin, aartsbisschop van Reims, die deelgenomen zou hebben aan Karels tochten naar Spanje. Aan deze *Pseudo-Turpin* werd in de middeleeuwen een groot gezag toegekend, maar in werkelijkheid is deze kroniek een vervalsing die in de eerste decennia van de twaalfde eeuw is ontstaan (Van Dijk 1988, p. 6-7).

In de tweede plaats kan men uit hun behoefte deze kritiek onder woorden te brengen, afleiden dat er personen waren die er anders over dachten. Dat kunnen ‘auteurs’ van chansons de geste geweest zijn - een mogelijkheid waarop ik hierna nader zal ingaan - maar

ook het publiek waartoe Maerlant en Boendale zich richtten. Tenslotte, tegenover het standpunt van Maerlant en Boendale kan men een ander stellen, niet minder vaak geciteerd, namelijk dat van de Oudfranse dichter Jean Bodel (gestorven ca. 1210), die de chansons de geste - in tegenstelling tot de Arturstof die 'vain et plaisant' is - als ware verhalen presenteert: 'Cil de France sont voir ["waar"] chascun jour aparant'. Deze uitspraak van Bodel komt voor in de proloog van zijn *Chanson des Saisnes* en zij is het vermelden waard, omdat zij niet wordt gedaan door een 'buitenstaander' maar door iemand uit het vak. Het is daarbij wel de vraag of Bodel hier op persoonlijke titel spreekt dan wel een mening verkondigt die door zijn vakgenoten werd gedeeld.

Het voorgaande illustreert dat er geen eensgezindheid bestond over de (historische) betrouwbaarheid van chansons de geste/Karelromans. In de volgende paragraaf zal ik proberen de verschillen in opvatting scherper in beeld te brengen. Van belang daarbij is de vraag of er indertijd een duidelijk onderscheid bestond tussen de 'wetenschappelijke' en de epische traditie. Of stuit men ook op aanwijzingen dat (sommige) Karelromans als historische verhalen werden opgevat? Als uitgangspunt voor de laatste opvatting nemen we uitspraken die een aantal auteurs van chansons de geste doet met betrekking tot het waarheidsgehalte van hun werk.

De waarheidspretentie in het 'Chanson de Roland'

Het *Chanson de Roland/Roelantslied* bevat geen *expliciete* uitspraken over de historische betrouwbaarheid van het verslag over het drama te Roncevaux. Authenticiteit wordt echter wel indirect geclaimd, verschillende keren zelfs, en wel door verwijzing naar een schriftelijke bron en naar een ooggetuigeverslag (Riquer 1957, p. 28-34). Enkele voorbeelden. In verband met het aanstaande proces van de verrader Ganelon wordt in vs. 3742 meegedeeld dat 'Il est escrit en l'ancïene geste ["oude kroniek"]' dat Karel zijn manschappen uit verschillende streken ontbood. Het feit dat Roelant, Olivier en Turpin in de strijd tegen Marsilie samen meer dan 4000 Saracenen hebben gedood, wordt bevestigd door de opmerking: 'Il est escrit es cartres e es brefs ['in oorkonden en documenten (jaarboeken)'], 'Ço dist la Geste' (vs. 1684-1685), in het *Roelantslied* weergegeven met 'dus tellen ons die gheesten'. Nadat een gedetailleerde beschrijving is gegeven van de samenstelling van het Saraceense leger, wordt met verwijzing naar de *Geste Francor* de omvang daarvan gesteld op dertig 'divisies' (vs. 3262).

De meest uitvoerige en daardoor de interessantste bronverwijzing komt voor in de verzen 2095-2098. Zij luidt als volgt:

Ço dit la Geste e cil ki el camp fut:
Li ber Gilie, por qui Deus fait vertuz,
E fist la chartre el muster de Loüm.
Ki tant ne set ne l'ad prod entendut.
(Zo zegt de Kroniek, en hij die daar was: heer Gilie, om wie God wonderen bracht; in Laons klooster schreef hij het verslag. Wie dat niet weet, hij begrijpt niets van dit verslag.)

Deze passage is ook in de Middelnederlandse vertaling van het *Chanson de Roland*, het *Roelantslied*, overgeleverd (hs. L, vs. 182-189):

Dat orcont die was op welt*
Dat wer* hebbe ghetelt:
Die goede graue jelis
Maecte dese jeste, des sijt wijs.
Hij souder noede* sonder waen
Logene tuwe* hebben ghedaen.
Waer oec jement dijt weder sede
Hij hadde mynner hertte liede.*

*op het veld (?)
*volgens de waarheid
*ongaarne
*aan toe
*hij zou mij pijn doen

De context van deze verwijzing wordt gevormd door een aangrijpende schildering van Turpins laatste wapenfeiten: met een doorboord schild, aan zijn hoofd gewond, de maliënkolder aan rafels, getroffen door vier speren valt de bisschop ter aarde. Desondanks strijdt hij verder en slaat nog meer dan duizend maal toe in de slag. Karel, gearriveerd op het slagveld, treft hem aan omringd door 400 verslagen tegenstanders, gewond, doorstoken of onthoofd. Dan volgt bovengenoemd citaat. Deze bronverwijzing betekent tevens dat het volgens de traditie van het *Chanson de Roland* een vaststaand feit is dat Turpin tijdens de slag te Roncevaux is gesneuveld.

De verwijzing naar ‘li ber Gilie’ is in relatie tot de waarheidspretentie belangrijker dan men op het eerste gezicht zou denken. De persoon in kwestie is waarschijnlijk de heilige Aegidius (St. Gilles), één der veertien noodhelpers en stichter van het naar hem genoemde klooster St. Gilles in de Provence. Hoewel deze St. Gilles in 720 stierf - dus meer dan 60 jaar voor de slag bij Roncevaux - beschouwde men hem in de middeleeuwen gewoonlijk als een tijdgenoot van Karel de Grote. Deze opvatting wordt bijvoorbeeld naar voren gebracht door Vincentius van Beauvais (ca. 1250) in zijn *Speculum historiale* (Boek XXIV, hoofdstuk 139), één van de meest gezaghebbende historische standaardwerken uit de middeleeuwen. Interessant is ook wat Maerlant over Aegidius meedeelt in de *Spiegel historiael* (dl. III, boek 8, hoofdstuk 57, vs. 37-46):

Van hem* ginc verre die mare,
So dat Karel openbare
Dat vernam, die coninc hiet,
Al en drouch hi die crone niet.
Vele lieden wanen das,

*nl. St. Gilles

Sint Gillis woont te Roncevaux de balseming bij van de lijken der dapperen (onderste deel van kapiteel te Luna (Saragossa) uit ca. 1150)

Dat dit die grote Karle was.
'...'
Neen hi, hine was noch niet geboren:
Het was Maerteel, alse wijt horen.
Die bat so dat hi te hem quam.
Met groter eeren hine nam...

St. Gilles heeft dus voor een bepaalde tijd onderdak aan het hof van Karel Martel gevonden. Daarna 'keerdi te Proventsen waert (...) *tsire* abdien' (vs. 65, 69). Hoewel Maerlant hier dus bestrijdt dat de Karel in kwestie Karel de Grote is en op chronologische gronden meent dat het Karel Martel moet zijn, blijkt anderzijds dat volgens een gangbare mening Karel de Grote en St. Gilles in directe betrekking tot elkaar hebben gestaan en dat de laatste zelfs aan Karels hof heeft vertoefd (vgl. Te Winkel 1892, p. 389). Dit betekent dat de bronverwijzing in de verzen 2095-2098 in het *Chanson de Roland* een beroep is op het verslag van een ooggetuige die deel uitmaakte van de directe omgeving van Karel de Grote. Deze opvatting zal de geloofwaardigheid van het *Chanson de Roland* hebben versterkt.

Overziet men het voorgaande, dan valt uit de besproken plaatsen af te leiden dat de auteur van het *Chanson de Roland* zich impliciet beroept op een oude, schriftelijke Latijnse bron, genaamd *Gesta Francorum*, gebaseerd op oorkonden en documenten. Er is geen directe aanleiding om te twijfelen aan de serieuze bedoelingen van de auteur. Het *Chanson de Roland* pretendeert een historisch betrouwbaar verhaal te zijn, een pretentie die door het beroep op het ooggetuigeverslag van St. Gilles extra reliëf krijgt.

Er zijn meer chansons de geste met vergelijkbare bronnenreferenties: de *Gormont et Isembart*, de *Voyage de Charlemagne à Jerusalem et à Constantinople (Le Pèlerinage de Charlemagne)*, *Les Enfances Ogier*, de *Chevalerie Ogier*, *Berte aux grans piés*, *Fierabras* etc. (Stuip 1988, p. 39-40; GRLMA 1986, p. 304-308). Een mooi specimen van een Middelnederlandse Karelroman is in dit verband de *Lorreinen*. In de proloog van het tweede boek van dit driedelige - fragmentarisch overgeleverde - heldendicht wordt nadrukkelijk gesteld dat het verhaal op authentieke, Latijnse bronnen teruggaat, die zich bevinden in de abdij St. Severin te Bordeaux (Overdiep, 1939, vs. 34-43):

In die stat van Bordeas
In Sente Severijns abbie
Heft men gescreven oyt ende ye
Dese veede* altemale

*vete (nl. tussen de Lorreinen en de Bordelosen)

Ende dat na den rechte wale.
In tween boeken leget daer
Die harde groet sijn ende swaer,
Dear dat walsce* ute es genomen
Daer dit* mede ute es comen:
Daer so leget in tlatine.

*nl. het Oudfranse chanson
*nl. de Mnl. vertaling

Enkele verzen later wordt deze waarheidspretentie nogmaals onder woorden gebracht (Overdiep 1939, vs. 55-59):

> Dat dese ystorien sijn waer
> Dat so tonen ons oppenbaer
> Walsce* boeke ende latine:
> Dies so doe icker teer toe pine*
> Om in dietsce* te bringen vort.
>
> *Franse
> *daarom span ik mij er meer voor in
> *het Nederlands

Verwijzingen zoals hiervoor besproken, wekken de indruk dat de(ze) Karelromans als *historische* verhalen bedoeld zijn. Indien dat inderdaad zo is, ligt het voor de hand dat een (leken)publiek deze ook zo heeft opgevat. Het zou echter ook mogelijk kunnen zijn dat zulke referenties functioneren als *literaire* conventies die gebruikelijk zijn in het genre. De conventie en niet de historiciteit van het verhaal legitimeert dan het gebruik van bronnenreferenties en waarheidspretenties, een gebruik waarvan de strekking door het publiek niet is doorzien. Voorstelbaar is ook de situatie dat dit laatste wèl het geval is: ‘conventions of truth engage a highly sophisticated audience in a literary game’ (Beer 1981, p. 85).

Kijken we vanuit deze mogelijkheden terug naar het voorgaande, dan wijzen de gegevens niet duidelijk in één bepaalde richting. Toch waag ik de veronderstelling dat ‘het’ publiek de waarheidspretentie in de Karelromans niet heeft opgevat als een literair vormgevingsprincipe, maar als een geloofwaardige aanwijzing voor hun betrouwbaarheid. Daarop wijst indirect het standpunt van zowel Maerlant als Boendale. Zij vallen de Karelromans juist aan op grond van de daarin aanwezige waarheidspretenties, die zij als onhoudbaar aan de kaak stellen. Van deze onhoudbaarheid willen zij het publiek overtuigen en als het in dit opzicht voldoende is bewerkt, is de weg gebaand voor de waardering van historische lectuur die wel betrouwbaar is, kortom voor de geschiedschrijving die Maerlant en Boendale beweren te bieden. In de proloog van de *Spiegel historiael* (vs. 31-35) roept Maerlant dan ook het publiek op zich te verdiepen in zijn op Vincentius' *Speculum historiale* gefundeerde geschiedwerk:

> Omme datmer in ziet openbare
> Van vele ystorien dat ware:
> Van allen coningen die oint waren,
> Die met ridderliker scaren
> Die werelt dwongen ende dorvochten.

Publiek dat in ridderromans en in veldslagen of riddergevechten is geïnteresseerd, kan dus ook aan de *Spiegel historiael* zijn hart ophalen. Het gebrek aan zekerheid over de houding van het contemporaine publiek tegenover de waarheidspretenties in de epische traditie, geldt in feite ook voor de auteurs. Hun claims kunnen zowel een serieus als een literair-conventioneel karakter hebben. Dit dilemma wordt

niet opgelost door een vergelijking van de genre-aanduidingen die de auteurs gebruiken. De termen ‘historie’ en ‘yeeste’ worden namelijk in de middeleeuwen zowel op (Latijnse) kronieken als op ridderromans toegepast. Wanneer beide genres identiek worden aangeduid en daarin bovendien nog waarheidspretenties voorkomen, dan wijst dat erop dat tussen deze verhaaltypen in principe geen fundamentele kloof bestond (Hage 1989, hfdst. 3). Deze op zich misschien plausibele veronderstelling behoeft echter nadere adstructie. Ik wil daarom hierna een aantal teksten bespreken waarin de ‘wetenschappelijke’ en de epische traditie interfereren. Achtereenvolgens komen aan de orde het *Pantheon* van Godfried van Viterbo, de *Croniques et Conquestes de Charlemaine* van David Aubert en *Den droefliken strijt van Roncevale*.

Godfried van Viterbo

Godfried van Viterbo (ca. 1125-1200), kapelaan en hofschrijver van keizer Frederik Barbarossa, is een auteur die de historiografische en de literaire traditie tot op zekere hoogte op één lijn stelt. Zijn hoofdwerk is het *Pantheon* (ca. 1190). Daarvóór had hij al het een en ander op zijn naam staan dat als voorwerk tot deze wereldkroniek beschouwd kan worden. Dit voorwerk is interessant, omdat het inzicht geeft in Godfrieds werkwijze en historiebegrip. Zijn *Speculum Regum* (1183) beveelt hij als opvoedkundig werk aan onder het motto dat het ‘beter is om jongeren geschiedenissen (“istorias”) van koningen en keizers te laten bestuderen dan fabels’ (Meyer 1933, p. 10). Desondanks komen er in deze vorstenspiegel heel wat fabuleuze elementen voor. Zijn volgende werk, de *Memoria Seculorum* (1185), de basis voor het latere *Pantheon*, rangschikt hij met een soortgelijke opmerking onder ‘wetenschappelijke’ lectuur: ‘het is heilzamer theologische en betrouwbare werken (“divinas litteras et veritatis titulos”) te bestuderen dan zich bezig te houden met het lezen van fabels en andere lectuur van twijfelachtig allooi’ (MGH 1872, p. 105). Niettemin, opnieuw een samenraapsel van historische en fictieve verhalen (Meyer 1933, p. 12). In het *Pantheon*, waarvan de verschillende redacties opgedragen zijn aan koning Hendrik VI en paus Gregorius VIII, manifesteert zich dezelfde pretentie, terwijl de inhoud vrijwel overal de invloed verraadt van de ‘matière de Rome’ (klassieke romans), de ‘matière de France’ (chansons de geste) en de ‘matière de Bretagne’ (Arturromans).

De uitvoerige proloog bewijst dat het *Pantheon* bedoeld is als een serieus, wetenschappelijk opgezet werk. In de eerste plaats vraagt Godfried voor ‘zijn geschiedwerk (“ystoriarum opus”) dat als een ééndelig compendium wordt aangeboden en gebaseerd is op de geschiedenis van het oude en nieuwe testament en op vrijwel alle geschiedwerken (“de omnibus fere ystoriis”)’, een pauselijk/kerkelijk *imprimatur* (MGH 1872, p. 131). Omdat vorsten aan God rekenschap zul-

len moeten afleggen, vereist hun beleid een verantwoorde basis. Kennisname van de '*vitae*, de *gesta* en de *ystoriae* van vroegere koningen' is dan ook noodzakelijk. Daaraan komt dit 'ystoriarum libellum' tegemoet (MGH 1872, p. 132). Om zich tegen eventuele kritiek te wapenen en het gezaghebbende karakter ('auctoritas') van zijn kroniek te waarborgen, geeft Godfried een indrukwekkende opsomming van de bronnen die hij heeft gebruikt. Desondanks bevat het *Pantheon*, zoals reeds opgemerkt, tal van verhaalelementen die niet lijken te stroken met dit uitgangspunt, tenzij men ervan uitgaat dat Godfried (delen van) de episch-literaire traditie als historisch heeft opgevat en ze dus kon opnemen in zijn *Pantheon*. Een eerste, zij het bescheiden aanwijzing in deze richting betreft Bertha, Karels moeder en echtgenote van Pepijn de Korte. Volgens Godfried had Pepijns echtgenote 'een grote voet ("grandis pede") en kwam ze uit Hongarije' (Meyer 1933, p. 156). Deze bijzonderheden zijn afkomstig uit het Oudfranse heldendicht *Berte aus grans piés* (ca. 1150), dat vooral door de bewerking van Adenet le Roi (13e eeuw) bekend is geworden. Daarin is Berte de dochter van Floris, koning van Hongarije, een herkomst die dus samen met de 'grootvoetigheid' ook in het *Pantheon* voorkomt. Dezelfde gegevens treft men ook aan in de *Floire et Blancheflor* (ca. 1170): 'De cui [nl. van Floris, rois de Hongerie, en van Blancheflor] Berte as grans piés fu nee; puis fu en France mariee. Berte fu mere Charlemaine' (Leclanche 1980, vs. 9-11, 25). Invloed van de epische traditie lijkt dus aannemelijk. Godfried heeft ook de legende van *Amis et Amiles* (ca. 1100) opgenomen, maar het is niet duidelijk op welke traditie zijn kennis teruggaat. Waarschijnlijk de Latijnse, maar het feit dat hij de vorm *Amelis* gebruikt in plaats van *Amicus* sluit beïnvloeding door de volkstalige overlevering niet uit (Meyer 1933, p. 164-170). Deze mogelijkheid gaat ook op voor Godfrieds passage over Karels legendarische tocht naar Jeruzalem: zijn informatie is hetzij afkomstig uit het chanson de geste *Le Pèlerinage de Charlemagne*, dat dateert uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, hetzij uit de Latijnse tekst die enkele decennia ouder is en waarop dit chanson is gebaseerd. Tenslotte gaat Godfried ook in op de expedities van Karel naar Spanje (MGH 1872, p. 223 e.v.). Helaas beperkt hij zich in dit gedeelte tot gebeurtenissen die spelen vóór Roncevaux. Zijn versie, die binnen de traditie moeilijk te plaatsen valt, is in ieder geval niet direct gebaseerd op de *Pseudo-Turpin* noch op het *Chanson de Roland*, maar bevat anderzijds wel elementen die tot beide tradities kunnen worden herleid. Zo vermeldt Godfried dat Karels verblijf in Spanje veertien jaar heeft geduurd, en dat wijst op invloed van de *Pseudo-Turpin*, omdat in het *Chanson de Roland* dit verblijf op zeven jaar wordt gesteld. Karel onderneemt de tocht naar Spanje na een nachtelijke aanmaning door een hemelse stem, een aanzet die parallellie vertoont met de *Pseudo-Turpin*, waarin eveneens een bovennatuurlijk gebeuren de aanleiding vormt. Er zijn echter ook passages die wijzen in de richting van de *Chanson de Roland*-traditie, ook al is er verschil in context. Wanneer Roelant op advies van Ganelon de

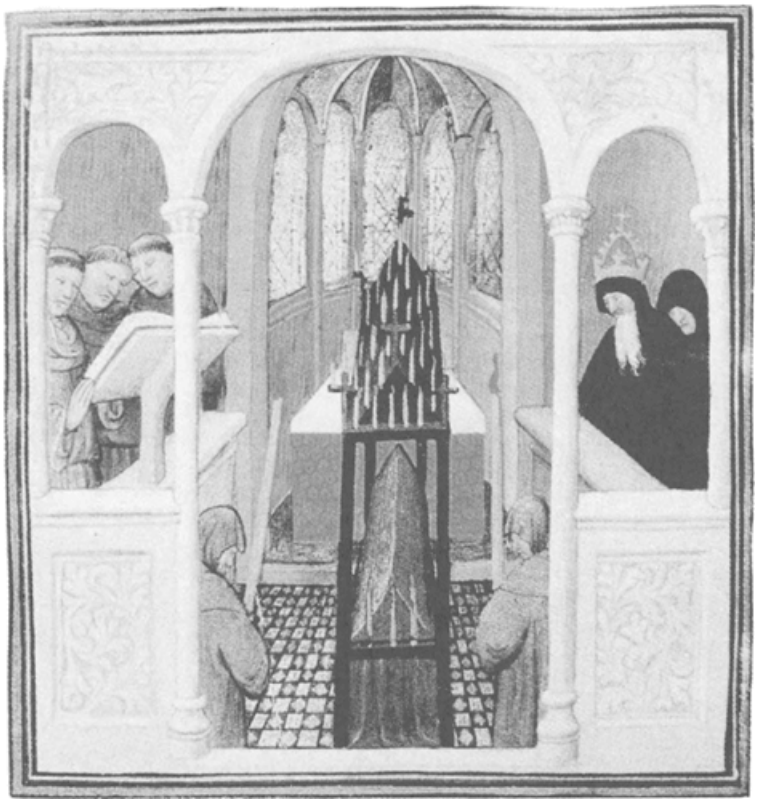

Begrafenis van Roelant te Blaye in aanwezigheid van Karel de Grote; miniatuur in een handschrift van omstreeks 1400 (Londen, British Museum)

leiding van de achterhoede wordt opgedragen, valt Roelant in het *Chanson de Roland* op uiterst felle toon tegen Ganelon uit, noemt hem een lage en laffe schurk, terwijl hij aan de andere kant Karel in zelfbewuste woorden ten antwoord geeft deze opdracht te aanvaarden. In het *Pantheon* worden deze scènes in dezelfde kleuren geschilderd, terwijl dit soort reacties in de *Pseudo-Turpin* niet voorkomt. Tenslotte geeft Karel in het *Chanson de Roland* en in het *Pantheon* uiting aan zijn bezorgdheid over deze gang van zaken, omdat hij beseft welke risico's Roelant loopt. Ook op dit punt valt er weer een verschil met de *Pseudo-Turpin*-versie te constateren. Ofschoon de herkomst van de betrokken hoofdstukken in het *Pantheon* niet precies is aan te geven, is het feit dat Godfried op verschillende plaatsen blijkt te steunen op de epische traditie, een aanwijzing dat hij deze als historisch heeft opgevat.

David Aubert

Van de kroniek van David Aubert is slechts één handschrift bekend, wellicht de autograaf, gedateerd 1485 en opgedragen aan hertog Philips van Bourgondië. Deze kroniek, een uitgebreide geschiedenis van Karel de Grote en zijn baronnen, is in feite een prozabewerking van een groot aantal chansons de geste, zoals de *Doon de Mayence*, het *Chanson d'Aspremont*, *Girart de Vienne*, *Fierabras* en de *Renaut de Montauban* (Togeby 1969, p. 182-186). Ook de expedities van Karel naar Spanje krijgen uitvoerig aandacht. De weergave daarvan is weliswaar grotendeels gebaseerd op de *Pseudo-Turpin*, maar Aubert heeft ook de *Chanson de Roland*-traditie in zijn kroniek verwerkt. Duidelijk blijkt dit bijvoorbeeld uit zijn beschrijving van Ogiers rol in het noodlottig gebeuren te Roncevaux. In de *Chanson de Roland*-lezing ontsnapt Ogier aan een vrijwel zekere dood omdat hij op advies van Ganelon als aanvoerder van de voorhoede wordt opgesteld (vs. 748-750). In de *Pseudo-Turpin*-versie daarentegen is Ogier één van de aanvoerders die onder leiding van Roelant de achterhoede aanvoert: tijdens de terugtocht uit Spanje wordt na overleg besloten dat Roelant en Olivier ‘met de voornaamste aanvoerders (“maioribus pugnatoribus”) en 20.000 christenen de achterhoede zullen vormen om de pas bij Roncevaux te verdedigen’ (hoofdstuk 21). Hoewel Ogier hier dus niet met name genoemd wordt, lijdt het geen twijfel dat hij strijdend te Roncevaux aan Roelants zijde ten onder is gegaan. Verderop in de *Pseudo-Turpin* wordt namelijk vermeld dat ‘Ogerius rex Daciae’ samen met onder anderen Roelant in de kerk St. Romain te Blaye begraven ligt (hoofdstuk 29). Maerlant trekt op basis van de gegevens in dit hoofdstuk dezelfde conclusies, want in de *Spiegel historiael* (dl. IV, boek I, hoofdstuk 24) noemt hij in afwijking van de *Pseudo-Turpin* en van zijn hoofdbron, het *Speculum historiale*, Ogier wel met name als een van de aanvoerders van de achterhoede. In de kroniek

van Aubert daarentegen krijgt Ogier op advies van Ganelon een plaats in de voorhoede, dus dezelfde opstelling als in de *Chanson de Roland*-versie (Guiette 1940-1951, II, 1, p. 266):

> Charlemaine (...) demandant qui menroit [‘zou leiden’] son auant-garde, se Rolant demouroit [‘zou achterblijven’] derriere. Dont Guennelon respondy: De ce ne vous deuez point esbahir [‘zorgen maken’], car Ogier sera qui menra l'avant garde

In bedrukte stemming laten Karel, Ogier en anderen Roelant achter (Guiette 1940-1951, II, 1, p. 267):

> et laissa Rolant auecques les siens. Mais ce ne fu mie sans plourer [‘wenen’] de sa part, Ogier et autres, pour le grant dueil que il auait de ainsi laissier son nepueu [‘neef’, nl. Roelant].

Aubert is consequent, want in de passage over de begrafenis te Blaye, waar hij weer de *Pseudo-Turpin*-traditie volgt, noemt hij Ogier dan ook niet (Guiette 1940-1951, II, 2, p. 73; Schobben 1969, p. 105-109). Uit het optreden van Ogier in de *Croniques* blijkt dus dat Aubert behalve uit de *Pseudo-Turpin*- ook uit de *Chanson de Roland*-traditie heeft geput.

Hetzelfde is het geval met betrekking tot de rol van Turpin. In het *Chanson de Roland* excelleert de aartsbisschop samen met Roelant en Olivier om uiteindelijk als voorlaatste op het slagveld te sneuvelen. In de *Pseudo-Turpin* maakt hij echter deel uit van de voorhoede en ontsnapt hij evenals Ogier aan de catastrofe (hoofdstuk 21). In de *Croniques et Conquestes* bevindt ‘Turpin le bon archevesque’ zich aan de zijde van Roelant (Guiette 1940-1951, II, 1, p. 270 e.v.). Hij zegent vóór de slag de Fransen, komt verzoenend tussen beiden wanneer Olivier Roelant verwijten maakt over diens herhaalde weigering op zijn hoorn te blazen en weet Roelant over te halen dit alsnog te doen (II, 1, p. 270 = vs. 1136-1137; II, 2, p. 7 = vs. 1737-1752). In dit gedeelte van de kroniek wisselt Aubert beide tradities regelmatig af. In afwijking echter van het *Chanson de Roland* sneuvelt Turpin in de *Croniques et Conquestes* niet, maar evenals in de *Pseudo-Turpin* overleeft hij de slag. Hoewel in dit geval de balans dus doorslaat ten gunste van de *Pseudo-Turpin*-kroniek, is Aubert zich er vanzelfsprekend van bewust dat beide tradities elkaar hier tegenspreken. Hij verantwoordt zich dan ook en de wijze waarop hij dat doet, is opvallend (Guiette 1940-1951, II, 2, p. 11):

> De la mort du noble archeuesque Turpin l'istoire ne fera cy aucune mention, tout soit ainsi qu'il fust ad icelle iournee ou que il n'y fust mie, car espoir estoit il demoure en la compaignie de Charlemaine, laquele chose se puet bien faire et croire aussi par ce que cy apres vous deuisera l'istoire. (Van de dood van de edele aartsbisschop Turpin maakt het geschiedverhaal hier geen enkele melding; het kan zijn dat hij op die dag er bij was of ook

> niet, want wellicht bleef hij in het gezelschap van Karel, wat heel goed zou kunnen en ook geloofwaardig is vanwege hetgeen de geschiedenis hierna zal verhalen.)

Hoewel Aubert blijkens dit citaat de voorkeur geeft aan de mogelijkheid dat Turpin in het gezelschap van Karel is gebleven, sluit hij anderzijds niet geheel uit dat Turpin op de bewuste dag te Roncevaux aanwezig is geweest. De *Chanson de Roland*-traditie wijst hij dus niet zonder meer af. Elders laat Aubert zich nog voorzichtiger uit. Naar aanleiding van de opmerking dat 'le bon archevesque' de Fransen bemoedigend heeft toegesproken, deelt hij mee dat de historische bronnen ['l'istoire'] op twee manieren over Turpin spreken: 'Het ene van die boeken (...) vermeldt hoe de aartsbisschop bij deze dag aanwezig is geweest en ge zult zien dat hij de goede keizer heeft overleefd (...). Het andere boek vermeldt dat hij daar gesneuveld is en dat hij in aanwezigheid van hertog Roelant de geest gegeven heeft.' Hij besluit deze passage dan als volgt: 'Si ne scay lequel croire des deux' - 'ik weet niet welk van beide ik moet geloven' - om vervolgens in aansluiting op de *Chanson de Roland*-traditie te beschrijven hoe Roelant op advies van Turpin op zijn hoorn blaast (Guiette 1940-1951, II, 2, p. 7). Er valt dus een zekere terughoudendheid bij Aubert te constateren om de historiciteit van de *Chanson de Roland*-traditie af te wijzen. Voor deze reserve bestaat ook wel reden - en dat zeker ten aanzien van de rol van Turpin - wanneer men zich realiseert dat, zoals hiervoor bleek, in het *Chanson de Roland* Turpins dood op het slagveld wordt gedocumenteerd met een dubbele bronverwijzing. Daar komt nog bij dat de *Pseudo-Turpin* zelf in dit verband niet geheel van onduidelijkheid valt vrij te pleiten. In hoofdstuk 29 wordt namelijk eerst beschreven hoe Karel in gezelschap van Turpin de terugtocht aanvaardt ('Dum Karolus cum Ganalono et Turpino transiret'), terwijl vijftien regels verder wordt vermeld dat bij de Saraceense aanval allen worden gedood met uitzondering van Roelant èn Turpijn ('Ibi interficiuntur omnes pugnatores praeter Rotolandum (...) et Turpinum').

Den droefliken strijt van Roncevale

Omstreeks 1520 verscheen bij de Antwerpse drukker Willem Vorsterman *Den droefliken strijt van Roncevale* (Van Dijk 1981). In dit werk wisselen stukken proza af met gedeelten rijmtekst en het is juist deze afwisseling die ons in staat stelt de opvattingen over de verhouding tussen de 'wetenschappelijke' en de 'literaire' traditie nader te bepalen.

Het prozagedeelte van *Den droefliken strijt* is vrijwel geheel afkomstig uit de *Pseudo-Turpin*, zij het niet rechtstreeks, maar via de *Alder excellenste cronyke van Brabant* (1497). De proloog daarvan bevat een impo-

sante bronnencatalogus (Van Dijk 1981, p. 64):

> dese Cronike getrocken uut vele ander autentike boecken. (...) Uten scriften ertsbisscops Turpijn, uten Spiegel hystoriael van meester Vincent van Beavays...

Dit wijst erop dat de auteur een wetenschappelijk verantwoord werk aanbiedt. De aanhef van *Den droefliken strijt* luidt dan ook:

> Hier beghint die waerachtighe historie vanden strijde van Roncevale daer Rolandt ende Olivier met alle der edelder vangaerden [‘voorhoede’] verslagen bleven bi Guwelloens valschen bedrive diese alle verraden hadde.

Deze pretentie van een waarachtig verhaal, van een werkelijk gebeurde geschiedenis lijkt daarom gerechtvaardigd, in ieder geval voor het prozagedeelte.

De rijmtekstpassages in de druk zijn afkomstig uit de traditie van het *Chanson de Roland*. Bij elkaar vormen ze een Middelnederlandse versie van het *Roelantslied*. Een voor de hand liggende vraag is waarom de uitgever een dergelijke combinatie heeft gemaakt. Als mogelijke verklaring is geopperd dat de Antwerpse drukker op deze manier gepoogd heeft ‘een groot lezerspubliek, waarvoor de rijmtekst misschien te onbetrouwbaar en de dikke *Cronyke* te duur of te saai was, te bereiken met de *Droefliken strijt*, een populair-wetenschappelijke versie van de stof’ (Van Dijk 1981, p. 75). Deze verklaring lijkt alleszins aannemelijk, maar het interessante is nu juist dat de auteur de scheidslijn die hij aanbrengt tussen de ‘wetenschappelijke’ en de ‘populaire’ gedeelten zelf weer meer dan eens ongedaan maakt. In de prozatekst, die dus gebaseerd is op de *Pseudo-Turpin*-traditie, neemt hij namelijk ook passages op uit bronnen die traditioneel tot de Karelromans gerekend worden en men *daar* dus niet zou verwachten. Zo blijken bijvoorbeeld verscheidene (proza)hoofdstukken, zoals VIII en IX, (gedeeltelijk) geïnspireerd te zijn door het *Chanson de Roland* (Van Dijk 1981, p. 78-80). Hetzelfde geldt voor hoofdstuk XX, waarin wordt beschreven hoe een Saraceen een poging doet om het zwaard Durendal aan de bewusteloze Roelant te ontfutselen. Vervolgens bevat het prozagedeelte passages over Ganelon die niet ontleend zijn aan de *Pseudo-Turpin* of aan de *Chanson de Roland*-traditie. In *Den droefliken strijt* ontmoet men deze figuur namelijk niet alleen als zwager van Karel de Grote en als stiefvader van Roelant, maar ook als vader van de Saraceense aanvoerders Marcelijs en Baligant en de Oosterse keizerin Erena (Van Dijk 1981, p. 80). De gegevens over Ganelon in dit gedeelte van de prozaroman blijken ontleend te zijn aan de *Lorreinen*. Een vergelijkbaar procédé is ook op Ogier toegepast. Overeenkomstig de *Pseudo-Turpin*-versie strijdt hij aan Roelants zijde te Roncevaux, maar in de prozatekst van de druk speelt hij een veel prominentere rol dan in de *Pseudo-Turpin*, aanvullingen die hoogstwaarschijnlijk ontleend zijn aan de *Ogier en alexandrins* (ca.

1335) (Van Dijk 1981, p. 90). Voor het prozagedeelte van *Den droefliken strijt* zijn dus behalve de *Pseudo-Turpin* het *Chanson de Roland*, de *Lorreinen* en de *Ogier* gebruikt. Heeft de samensteller van de prozaroman de gegevens uit deze Karelromans een plaats gegeven in het 'wetenschappelijke' (proza)gedeelte, omdat hij van oordeel was dat ze historisch waren? Ik ben geneigd dat aan te nemen, want niet alleen de plaats waar deze aanvullingen voorkomen, wijst daarop, maar ook het feit dat de genoemde teksten gekenmerkt worden, zoals we zagen, door expliciete waarheidspretenties en bronnenreferenties. In diezelfde richting wijst tenslotte ook nog de rol die Turpin in *Den droefliken strijt* is toebedeeld. Het blijkt dat de samensteller met hetzelfde probleem worstelde als waarvoor Aubert zich gesteld zag: is Turpin te Roncevaux gesneuveld of is hij met de voorhoede meegetrokken en dus niet bij de noodlottige slag aanwezig geweest? Gaf Aubert dus uiteindelijk de voorkeur aan de *Pseudo-Turpin*-versie, in *Den droefliken strijt* wordt dit dilemma opgelost door de veronderstelling dat er *twee* Turpins bij Roncevaux aanwezig zijn geweest. Hoewel de 'oplossing' van het probleem verschilt, blijkt niettemin dat de samensteller van de prozaroman zich evenmin als Aubert zomaar van de epische traditie distancieert als van een historisch niet relevante versie.

Besluit

In de drie besproken teksten - een Latijnse en een Oudfranse prozakroniek en een Middelnederlandse prozaroman - zijn de 'wetenschappelijke' en de epische traditie door elkaar gebruikt. Vooral het feit dat de auteurs beide tradities benutten, bewijst dat zij (sommige) chansons de geste als historische verhalen opvatten. Deze houding doet vermoeden dat ook het publiek de waarheidspretenties van dergelijke verhalen geloofde. Maerlant en Boendale hebben getracht deze in hun ogen misplaatste goedgelovigheid te bestrijden door de historiciteitspretenties van de chansons de geste meer dan eens onder kritiek te stellen. In hoeverre zij in hun poging geslaagd zijn, is de vraag, want de verrichte peilingen hebben aangetoond dat een tegenovergesteld standpunt zich lang heeft gehandhaafd. Hoe algemeen dit standpunt was, zal uit verder onderzoek moeten blijken.

Tom Hage

Literatuuropgave

Over de historische elementen in de chansons de geste handelen Stuip 1988 en de GRLMA 1986; met betrekking tot de Middelnederlandse teksten raadplege men Te Winkel 1922. De opvattingen van Maerlant en Boendale over de historiciteit van de Karelromans worden besproken in Te Winkel 1892,

Van Dijk 1988 en Hage 1989. Voor het *Chanson de Roland* heb ik gebruik gemaakt van de editie door Moignet 1972, die ook een vertaling bevat. Een Nederlandse vertaling is verschenen in de Prisma Klassieken: Van Nimwegen 1980. Bronverwijzingen in het *Chanson de Roland* worden uitvoerig geanalyseerd in Riquer 1957. De desbetreffende gedeelten van de *Lorreinen* zijn uitgegeven door Overdiep 1939; zie ook Van der Have 1990, die een nieuwe editie voorbereidt. Over Godfried van Viterbo handelt uitvoerig Meyer 1933; het *Pantheon* is uitgegeven in de *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, dl. XXII (MGH 1872). Voor de *Floire et Blancheflor* heb ik gebruik gemaakt van Leclanche 1980. De kroniek van David Aubert is uitgegeven door Guiette 1940-1951; Schobben 1969 bespreekt gedetailleerd de relatie van deze kroniek tot het *Chanson de Roland* en de *Pseudo-Turpin*. Voor deze laatste kroniek heb ik de editie Meredith-Jones 1972 gebruikt, terwijl de editie van Smyser 1970 tevens een (parafrazerende) vertaling bevat. De rol van Ogier in de Europese literatuur wordt diepgaand behandeld in Togeby 1969. Het *Roelantslied* en *Den droefliken strijt van Roncevale* zijn uitgegeven in de studie van Van Dijk 1981.

Bibliografie

Gebruikte afkortingen

Ntg	*De nieuwe taalgids*
TNTL	*Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*

Aebischer

1954 P. Aebischer, *Textes norrois et littérature française du moyen âge*. Genève, 1954.

Au carrefour

1987 *Au carrefour des routes d'Europe: la chanson de geste; [actes du] Xe congrès international de la Société Rencesvals pour l'étude des épopées romanes, Strasbourg 1985*. 2 dln. Senefiance 20-21. Aix-en-Provence, 1987.

Bancourt

1982 P. Bancourt, *Les musulmans dans les chansons de geste du Cycle du roi*. 2 dln. Aix-en-Provence, 1982.

Beer

1981 J.M.A. Beer, *Narrative Conventions of Truth in the Middle Ages*. Genève, 1981.

Bender

1967 K.-H. Bender, *König und Vasall; Untersuchungen zur Chanson de geste des XII. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1967. Studia Romanica 13.

Van den Berg

1983 E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400*. Utrecht, 1983.

Van den Berg

1985 E. van den Berg, ‘De Karelepiek; van voorgedragen naar individueel gelezen literatuur’. In: *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter*

gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag. Onder redactie van A.M.J. van Buuren e.a. Utrecht, 1985. Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek 5, p. 9-24, 326-327.

Van den Berg 1987 — E. van den Berg, ‘Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridderepiek’. In: *TNTL* 103 (1987), p. 1-36.

Van den Berg 1988 — E. van den Berg, ‘Van wiganten, onvervaerde helden en fiere ridders: epithetische persoonsaanduidingen in de Middelnederlandse ridderepiek’. In: *Ntg* 81 (1988), p. 97-110.

Van den Berg en Besamusca z.j. — E. van den Berg and B. Besamusca, ‘Middle Dutch Charlemagne romances and the oral tradition of the *chansons de geste*’.

In: *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Ed. by E.S. Kooper. Cambridge (ter perse).

Besamusca

1983 B. Besamusca, *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek. Een beknopte beschrijving van de handschriftelijke en gedrukte overlevering*. Utrecht, 1983.

Besamusca

1991 B. Besamusca, 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur: een literair-historisch probleem'. In: *Ntg* 84 (1991), p. 150-162.

Besamusca, Kuiper en Resoort

1988 B. Besamusca, W. Kuiper en R. Resoort (eds.), *Sibilla. Een zestiende-eeuwse Karelroman in proza*. Muiderberg, 1988. Populaire Literatuur 5.

Bloch

1939 M. Bloch, *La société féodale*. Dl. 1: *La formation des liens de dépendance*. Paris, 1939. L'évolution de l'humanité 34 (verscheidene malen herdrukt). Een Engelse vertaling van deze studie: *Feudal society*. Translated from the French by L.A. Manyon. Foreword by M.M. Postan. 2nd ed. London, 1962.

Boekenoogen

1902 G.J. Boekenoogen (ed.), *Den Droefliken strijt die opten berch van Roncevale in Hispanien gheschiede daer Rolant ende Olivier metten fluer van kerstenrijc verslagen waren*. Leiden, 1902. Nederlandsche Volksboeken 1.

Bot

1990 P. Bot, *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving*. Kampen, 1990.

Brook

1987 L.C. Brook, ‘Ganelon's path to treachery in the rhymed versions of the *Chanson de Roland*’. In: Paterson en Gaunt 1987, p. 169-189.

Castets

1909 F. Castets (ed.), *La Chanson des Quatre fils Aymon*. D'après le manuscrit La Vallière [...]. Montpellier, 1909. Publications de la Société pour l'étude des langues romanes 23 (Repr.: Genève, 1974).

De Combarieu du Grès

1979 M. de Combarieu du Grès, *L'idéal humain et l'expérience morale chez les héros des chansons de geste - des origines à 1250*. Aix-en-Provence, 1979. 2 bdn. Etudes littéraires 3.

De Combarieu du Grès en Subrenat

1983 *Les Quatre fils Aymon ou Renaud de Montauban*. Présentation, choix et trad. de M. de Combarieu du Grès et J. Subrenat. Saint-Amand (Cher), 1983. Collection Folio 1501.

Comfort

1940 W. Comfort, ‘The literary rôle of the Saracens in the French Epic’. In: *Publications of the Modern Language Association of America* 55 (1940), p. 628-656.

Daniel

1984 N. Daniel, *Heroes and Saracens. An Interpretation of the chansons de geste*. Edinburgh, 1984.

Debaene

1951 L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Antwerpen, 1951 (herdr.: Hulst, 1977).

Diermanse

1939 *Renout van Montalbaen. De Middelnederlandsche fragmenten en het Middelnederduitsche fragment*. Uitgegeven en toegelicht door P.J.J. Diermanse. Leiden, 1939.

Van Dijk

1981 H. van Dijk, *Het Roelantslied. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het 'Chanson de Roland', gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten*. 2 dln. Utrecht, 1981.

Van Dijk

1987 H. van Dijk, 'La composition de "Karel ende Elegast"'. In: *Au carrefour* 1987, p. 1097-1108.

Van Dijk

1988 H. van Dijk, *Karel de Grote in epiek en kroniek*. (inaugurele rede) Groningen, 1988.

Van Dijk en Kienhorst

1989 H. van Dijk en H. Kienhorst, 'Ogier van Denemarken; nieuwe fragmenten'. In: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Onder redactie van G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers. Wijhe, 1989, p. 3-24.

Draak

1963 M. Draak, *Palet van Middelnederlandse epiek*. Zwolle, 1963. Klassieken uit de Ned. Letterk. 19.

Duby

1981 G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*. Paris, 1981.

Duijvestijn

1987 B.W.Th. Duijvestijn, ‘Le personnage de Maugis dans la tradition littéraire manuscrite néerlandaise’. In: *Au carrefour* 1987, p. 461-472.

Duijvestijn

1989 *Madelgijs. De Middelnederlandse fragmenten en de overeenkomstige Hoogduitse verzen*, ingeleid en uitgegeven door B.W.Th. Duijvestijn. Brussel, 1989. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. 51, 1989, Nr. 130.

Duinhoven

1969 *Karel ende Elegast. Diplomatische uitgave van de Middelnederlandse teksten en de tekst uit de Karlmeinet-compilatie*. Bezorgd door A.M. Duinhoven. 2 dln. Zwolle, 1969. Zwolse drukken en herdrukken 62.

Duinhoven

1973 A.M. Duinhoven, ‘De Haagse fragmenten van de Renout van Montalbaen’. In: *Ntg* 66 (1973), p. 177-201.

Duinhoven

1982 *Karel ende Elegast*. Uitgegeven door A.M. Duinhoven. 's-Gravenhage, 1982. Nijhoffs Nederlandse Klassieken.

Duinhoven en Van Thienen

1990 A.M. Duinhoven en G.A. van Thienen, ‘Een onbekende druk van de “Karel ende Elegast” in Leningrad’. In: *TNTL* 106 (1990), p. 1-14.

Eligh

1991 P.F.J.M. Eligh, *In wisselend perspectief. Bijdragen tot een cultuurhistorische benadering van Mariken van Nieumeghen*. Diss. Amsterdam. 's-Hertogenbosch, 1991.

Elisséef

1986 N. Elisséef, ‘Les échanges culturels entre le monde musulman et les croisés à l'époque de Nur ad-Din b. Zanki (m. 1174)’. In: V.P. Goss and C. Bornstein (eds.), *The Meeting of Two Worlds*. Cultural Exchange between East and West during the Period of the Crusades. Kalamazoo, Michigan, 1986, p. 39-52.

Van Emden

1977 Bertrand de Bar-sur-Aube, *Girart de Vienne*. Publié par W. van Emden. Paris, 1977. Société des anciens textes français.

Van Emden

1987 W.G. van Emden, ‘Les Girart et leur(s) femme(s), et problèmes annexes; à propos de *Gheraert van Viane*’. In: Paterson en Gaunt 1987, p. 238-269.

Fieuws

1977 *Het Roelantslied*. Frans en Nederlands. In het Nederlands vert. door J. Fieuws. Brugge, 1977.

Finet-Van der Schaaf

1987 Baukje Finet-Van der Schaaf, *Etude comparée d' ‘Aiol’, chanson de geste du XIIme siècle, et des fragments d' ‘Aiol’ en moyennéerlandais*. 2 dln. (I: Etude; II: Présentation synoptique de l'*Aiol français*, de l'*Aiol limbourgeois* en de l'*Aiol flamand*). Parijs, 1987. Université de Paris-Sorbonne Paris IV, thèse du 3me cycle.

Le Goff

1987 J. le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam, 1987.

GRLMA

1986 *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. XI/1: *La littérature historiographique des origines à 1500*. Heidelberg, 1986.

Guidot

1986 *Garin le Lorrain. Chanson de geste du XIIe siècle*. Traduction par B. Guidot. Préface de J. Lanher. Nancy, 1986.

Guiette

1940-1951 R. Guiette (ed.), *Chroniques et Conquestes de Charlemaine*. 2 dln. in 3 bdn., Bruxelles, 1940-1951. Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection des Anciens Auteurs Belges, Nouvelle Série 3.

Gysseling

1980 M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks 2, dl. 1, *Literaire handschriften*. 's-Gravenhage, 1980.

Hage

1989 A.L.H. Hage, *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre*. Groningen, 1989. Historische Studies uitgegeven vanwege de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht 48.

Van der Have

1990 J.B. van der Have, *Roman der Lorreinen: de fragmenten en het geheel*. Schiedam, 1990.

Heintze

1991 M. Heintze, *König, Held und Sippe. Untersuchungen zur Chanson de geste des 13. und 14. Jahrhunderts und ihrer Zyklenbildung*. Heidelberg, 1991. Studia Romanica 76.

Henderson

1965 M.W. Henderson, *Woman in the medieval French epic*. New York, 1965.

Hindley en Levy

1983 A. Hindley and B.J. Levy, *The Old French Epic: an Introduction*. Louvain, 1983. Ktemata 8.

Iwema

1986 K. Iwema, 'De Middelnederlandse fragmenten van Loyhier en Malaert. Een bronnenuitgave'. In: *Leuvense Bijdragen* 75 (1986), p. 433-494.

Jansen

1978 H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen*. 2e dr. Utrecht-Antwerpen, 1979.

Janssens

1988 J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven-Amersfoort, 1988. Leuvense studiën en tekstuitgaven, nieuwe reeks dl. 7.

Jonckbloet

1844 W.J.A. Jonckbloet, *Roman van Karel den Grooten en zijne XII pairs (fragmenten)*. Leiden, 1844. Werken uitgegeven door de vereeniging ter bevordering der Oude Nederlandsche letterkunde, 1e jrg., 3e afl.

Kalff

1886 G. Kalff, *Middelnederlandsche epische fragmenten*. Groningen, 1886 (reprint Arnhem, 1968). Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde 38.

Kibler

1987 W. Kibler, ‘Three Old French Magicians: Maugis, Basin, and Auberon’. In: *Romance epic. Essays on a medieval literary genre*. Ed. by H.-E. Keller. Kalamazoo, Michigan, 1987. Studies in Medieval Culture 24, p. 173-187.

Kienhorst

1988 H. Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988. 2 dln. Deventer Studiën 9.

Kienhorst en Mulder

z.j. H. Kienhorst en H. Mulder, ‘Middelnederlandse fragmenten van pater Stracke in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen’. In: *Spiegel der Letteren* (ter perse).

Klein

1989 J.W. Klein, ‘De Gentse fragmenten van de “Karel ende Elegast”’. In: *TNTL* 105 (1989), p. 85-131.

Knuttel

1937 J.A.N. Knuttel, ‘Vroege Nederlandsche letteren’. In: *TNTL* 56 (1937), p. 185-205.

Köhler

1968 E. Köhler, ‘“Conseil des barons” und “jugement des barons”. Epische Fatalität und Feudalrecht im altfranzösischen Rolandslied’. In: *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wis-*

senschaften. Philosophisch-historische Klasse 1968. Nr. 4 (p. 5-42). Herdrukt in: H. Krauss (ed.), *Altfranzösische Epik*. Darmstadt, 1978. Wege der Forschung 354, p. 368-412.

Kuiper
1903 *Die schoone hystorie van Malegijs*. Naar den Antwerpschen druk van Jan van Ghelen uit het jaar 1556 uitgeg. door E.T. Kuiper. Leiden, 1903. Nederlandsche Volksboeken 5.

Kuiper
1984 W. Kuiper, 'Over het slaan van vrouwen in de voorhoofse epiek'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984), p. 228-242.

Lambert
1991 S. Lambert, 'Heroines and Saracens'. In: *Medieval World*, juli/augustus 1991, p. 3-9.

Leclanche
1980 J.L. Leclanche (ed.), *Le conte de Floire et Blancheflor*. Paris, 1980. Classiques français du Moyen Age.

Van Maelsaeke
1966 D. van Maelsaeke (ed.), *Renout van Montalbaen*. Antwerpen, 1966. Klassieke galerij 156.

Meredith-Jones
1942 C. Meredith-Jones, 'The Conventional Saracen of the Songs of Geste'. In: *Speculum* 17 (1942), p. 201-225.

Meredith-Jones
1972 C. Meredith-Jones, *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin. Textes revus et publié d'après 49 manuscrits*. Reprint Genève, 1972.

Du Méril

1846 *La mort de Garin le Loherain*. Poëme du XIIe siècle, publié pour la première fois d'après douze manuscrits par E. du Méril. Paris etc., 1846; 1862.

Meyer

1933 L. Meyer, *Les Légendes des Matières de Rome, de France et de Bretagne dans le 'Pantheon' de Godefroi de Viterbe*. Paris, 1933.

MGH

1872 *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, dl. 22. Hannover, 1872.

Mickel

1988 E.J. Mickel, 'Ganelon after Oxford'. In: *Olifant* 13 (1988), p. 73-82.

Moignet

1972 G. Moignet (ed.), *La Chanson de Roland. Texte établi d'après le manuscrit d'Oxford*. 3e éd. revue et corrigée. Paris etc., 1972. Bibliothèque Bordas.

Muusses

1940 M.A. Muusses, 'Een in Zweden ontdekt fragment van Reinout van Montalbaen'. In: *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooys ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Utrecht 1915 - 16 october - 1940*. Groningen etc., 1940, p. 258-262.

Nauman

1925 H. Naumann, 'Der wilde und der edle Heide. Versuch über die höfische Toleranz'. In: *Vom Werden des deutschen Geistes. Fest-*

gabe Gustav Ehrismann. Hrsg. von P. Merker und W. Stammler. Berlin, 1925, p. 80-101.

Negri

1990 A. Negri, 'Il topos del ladro-mago nel meraviglioso medievale: immagini letterarie e sfondo culturale'. In: *Trovatori, canzoni di gesta, storia delle idee ed altro*. Bologna, 1990, p. 47-57.

Van Nimwegen

1980 *Het Chanson de Roland. Naar het Ms. van de Bibliotheca Bodleiana, Oxford*. Vertaald door Arjaan van Nimwegen, Utrecht/Antwerpen, 1980. Prisma Klassieken.

Normand en Raynaud

1877 J. Normand et G. Raynaud (eds.), *Aiol. Chanson de geste*. Paris, 1877. Société des Anciens Textes Français.

Overdiep

1931 G.S. Overdiep (ed.), *De historie van den vier Heemskinderen*. Uitgegeven naar den druk van 1508, berustende op de Universiteitsbibliotheek te München. Groningen-Den Haag, 1931. Groninger bijdragen voor taal- en letterkunde 1.

Overdiep

1939 G.S. Overdiep (ed.), *Een fragment van den Roman der Lorreinen*. Assen, 1939. Teksten en studiën op het gebied van taal, stijl en letterkunde 3.

Paterson en Gaunt

1987 L.M. Paterson and S.B. Gaunt (eds.), *The troubadours and the epic. Essays in memory of W. Mary Hackett*. Warwick, 1987.

Pfaff

1885 F. Pfaff (ed.), *Reinolt von Montelban oder Die Heimonskinder*. Tübingen, 1885. Bibliothek des litterarischen Vereins in

Stuttgart 174 (Fotomech. Nachdr.: Amsterdam, 1969).

Poirion

1982 D. Poirion, *Le merveilleux dans la littérature française du moyen âge*. Paris, 1982. Que sais-je? Nr. 1938.

Posthuma

1990 *Het lied van Roland. La chanson de Roland* vert. door A. Posthuma. Tweetalige uitg. Groningen, 1990.

Riquer

1957 M. de Riquer, *Les chansons de geste françaises*. 2e ed., Paris, 1957.

Roblin

1988 S. Roblin, ‘L'enchanteur et le roi: d'un antagonisme politique à une rivalité mythique?’ In: *Pour une mythologie du moyen âge*. Etudes rassemblées par L. Harf-Lancner et D. Boutet. Paris, 1988. Coll. de l'Ecole Normale Supérieure de Jeunes Filles 41, p. 117-136.

Rombauts

1976 *Karel ende Elegast*. Ingeleid en verklaard door E. Rombauts. 8e dr. Culemborg, 1976. Klassieken Nederlandse Letterkunde.

Rossi

1975 M. Rossi, *Huon de Bordeaux et l'évolution du genre épique au XIIIe siècle*. Paris, 1975.

Ruelle

1960 P. Ruelle (ed.), *Huon de Bordeaux*. Paris-Bruxelles, 1960.

Sayers

1957 *The Song of Roland*. Translated by D.L. Sayers. Harmondsworth, 1957 (Penguin Classic, vele malen herdrukt).

Schobben

1969 J.M.G. Schobben, *La part de Pseudo-Turpin dans les Chroniques et Conquestes de Charlemaine de David Aubert*. La Haye/Paris, 1969. Publications de l'Institut d'Etudes françaises et occitanes de l'Université d'Utrecht.

Segre

1971 C. Segre (ed.), *La Chanson de Roland*. Milano-Napoli, 1971. Documenti di filologia 16.

Smyser

1970 H.M. Smyser, *The Pseudo-Turpin. Edited from Bibliothèque Nationale, Fonds Latin, MS. 17656 with an Annotated Synopsis*. Reprint New York, 1970. The Mediaeval Academy of America 30.

Spijker

1987 I. Spijker, ‘L'attitude à l'égard de Charlemagne dans le Renout van Montalbaen’. In: *Au carrefour* 1987, p. 999-1016.

Spijker

1990 I. Spijker, *Aymijns kinderen hoog te paard. Een studie over ‘Renout van Montalbaen’ en de Franse ‘Renaut’-traditie*. Hilversum, 1990. Middeleeuwse studies en bronnen XXII.

Stanger

1957 M.D. Stanger, ‘Literary patronage at the medieval court of Flanders’. In: *French Studies* 11 (1957), p. 214-229.

Stellinga

1977 *De ridderroman ‘Karel ende Elegast’*. Bewerkt door G. Stellinga. 3e oplage. Zutphen, [1977]. Klassiek Letterkundig Pantheon 132.

Stranges

1975 J.A. Stranges, ‘The Character and the Trial of Ganelon. A new Appraisal’. In: *Romania* 96 (1975), p. 333-367.

Stuip

1988 R.E.V. Stuip, ‘Rondom Karel de Grote’. In: *Franse literatuur van de Middeleeuwen*. Onder redactie van R.E.V. Stuip. Muiderberg, 1988, p. 39-55.

Suard

1983 F. Suard, *Histoire de Huon de Bordeaux et Auberon roi de féerie*. Paris, 1983.

Thomas

1976 J. Thomas, ‘La traîtrise de Ganelon’. In: *Romanica Gandensia* 16 (1976), p. 91-117.

Thomas

1989 J. Thomas (ed.), *Renaut de Montauban. Edition critique du manuscrit Douce*. Genève, 1989. Textes littéraires français 371.

Thorpe

1969 Einhard and Notker the Stammerer, *Two lives of Charlemagne*. Translated with an introduction by L. Thorpe. Harmondsworth, 1969 (Penguin Classic, vele malen herdrukt).

Togeby

1969 K. Togeby, *Ogier le Danois dans les littératures européennes*. Munksgaard, 1969.

Trotter

1988 D.A. Trotter, *Medieval French Literature and the Crusades (1100-1300)*. Droz-Genève, 1988.

Vallerie

1947 J.E. Vallerie (ed.), *Garin le Loheren*. According to manuscript A

(Bibliothèque de l'Arsenal 2983). With text, introduction and linguistic study. Ann Arbor, 1947.

Verdam

1883 J. Verdam (ed.), *Oude en nieuwe fragmenten van den Middelnederlandschen Aiol*. Leiden, 1883 (herdr. van *TNTL* 2 (1882), p. 209-287).

Verelst

1976 Philippe Verelst, ‘L'enchanteur d'épopée. Prolégomènes à une étude sur Maugis’. In: *Romanica Gandensia* 16 (1976), p. 119-162.

Verelst

1981 Philippe Verelst, ‘Le personnage de Maugis dans “Renaut de Montauban” (versions rimées traditionnelles)’. In: *Romanica Gandensia* 18 (1981), p. 73-152.

Verelst

1990 Philippe Verelst, ‘Traître de nature et traître occasionnel: le cas éclairant du “Renaut de Montauban”’. In: *Actes du XIe congrès international de la Société Rencesvals (Barcelone, 22-27 août 1988)*. 2 dln. Barcelona, 1990. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona 21 en 22, dl. 2, p. 331-346.

De Vries

1883 M. de Vries, ‘Middelnederlandsche fragmenten, I. Nieuwe fragmenten van den Roman der Lorreinen’. In: *TNTL* 3 (1883), p. 1-50.

De Vries en Verwijs

1863 Jacob van Maerlant, *Spiegel historiael*. Uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs. 3 dln. Leiden, 1863 (herdr. Utrecht, 1982).

Te Winkel

1892 J. te Winkel, *Maerlant's werken beschouwd als spiegel van de 13e eeuw*. Gent/'s-Gravenhage, 1892.

Te Winkel

1922 J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. 2 dln. Haarlem, 1922.

Winkelman

1990 J.H. Winkelman, 'Godswonderen in de Karel ende Elegast'. In: *Ntg* 83 (1990), p. 123-138.

Van Winter

1967 J.M. van Winter, 'Uxorem de militari ordine sibi imparem'. In: *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*. Groningen, 1967, p. 113-124.

Wolf

1860 F. Wolf, *Huyge van Bourdeus, ein niederländisches Volksbuch*. Stuttgart, 1860.

Register

Dit register bevat a) de titels van de in dit boek vermelde werken, b) de namen van middeleeuwse auteurs en personen, c) de namen van verhaalpersonages, d) trefwoorden (waaronder plaatsnamen) ter karakterisering van de inhoud.

Abroen 16, 69, 76, 104, 111-112
Adelaert 31
Adenet le Roi 20, 121
Agapaert 77, 79-82
Agayant 70, 77, 79-81
Aiol 61-66
Aiol (Limburgse) 16, 56, 62, 68
Aiol (Vlaamse) 16, 21, 56, 62-65, 68, 95, 98
Aken 11, 21, 93
Alder excellenste cronyke van Brabant 125-126
Alori 95-97
Amis et Amiles 121
Amorijs 69
Auberijn 65, 67
Aude 48
Avisse 61
Aye 31-32, 94, 96-97
Aymeri, zie Aymerijn
Aymerijn 33, 34, 41-48
Aymijn (van Dordonne) 30-32, 34, 52, 79-80, 82, 94, 96-97, 104
Aymon, zie Aymijn
Ayoel, zie Aiol

Babilonie 69-73, 76
Baligant 24, 27, 60, 73, 90, 92, 126
Bédier, Joseph 13, 113
Beerte metten breden voeten 21
Begon (Begge) 89-90, 93
Beieren, hertog van 44, 52, 57
Berte aus grans piés 15, 20, 118, 121
Bertha (Berte, Beerte) 121
Bertrand de Bar-sur-Aube 13, 35, 45, 53
Beuve (van Eggermont) 80, 104, 108, 110-111
Beyaert 31, 33, 94, 107-108, 110
Blanchefleur (van Maurienne) 89-90, 93, 96-97
Borchgrave van Couchi, Die 16
Brabant 19
Brabantsche Yeesten 113
Byzantium, zie Constantinopel

cantilènes 13

Chanson d'Aiol 15-16, 61-62, 65, 68
Chanson d'Aspremont 15, 21-22, 123
chanson de geste 12-18, 22, 102, 113-115, 127
Chanson de Roland 12-13, 15, 18, 24-30, 37-40, 56-61, 68, 72, 90, 96, 114-118, 121-128
Chanson des Saisnes 115
Charlot 69
Chevalerie Ogier 36, 118
Chrétien de Troyes 14, 67
Claramonde 69, 82
Clarisse 96-97
Clays van Haarlem 20
Cligès 67
Constantinopel 9, 11, 13, 95
Croniques et conquestes de Charlemaine 123-125, 127, 128
Cycle des barons révoltés (zie ook Geste de Doon de Mayence) 14, 18, 36, 37, 107

David Aubert, zie *Croniques et conquestes de Charlemaine*
Doon de Mayence 85, 123

Droefliken strijt van Roncevale, Den 18, 22, 28-30, 40, 56, 59-61, 68, 83, 85, 92, 98, 100, 112, 125-128
Durendale 12, 126

eer 46-53, 92-93
Eggeric (van Eggermonde) 56, 96, 101
Eginhard, zie Einhard
Einhard 9, 11, 20, 22
Elegast 21, 81, 101, 104, 111-112
Elie 61-62
Enfances Ogier, Les 20, 118
epitheta, zie formules
Erena 60-61, 91-93, 126

feodaal stelsel 11, 18, 24-40, 50-52, 73-74, 99, 104, 107-112
Fierabras 16, 20, 23, 72, 81, 84-85, 101, 112, 114, 118, 123
Fierabras 20, 70, 81, 101
Filips I 27
Filips II 36-37, 107
Floire et Blancheflor 121, 128
Floris V van Holland 20
Flovent 16, 72, 113
formules 12, 15, 22
Fouke van Parijs 32, 33
Fromondijn 90, 92
Fromont de Lenz 48, 89-90

Gabriël 27
Galeram 34
Gallas 79-82
Ganelon 24-25, 28-29, 33-34, 56-61, 67-68, 83, 90-93, 96, 115, 121, 123, 124, 126
Garijn van Monglavie 15
Garin de Monglane 47
Garin le Loherain 48-49, 89-91, 93
Garin le Loherain 14, 16, 48, 53, 89
gastrecht 96, 110
Gaudijs 69, 73, 77-80
Gelloen, zie Ganelon
Gerbert, zie *Perceval*-continuatie
Gerbert de Mez 16, 89-90
Gesta Francorum 115, 118
Geste de Doon de Mayence (zie ook Cycle des barons révoltés) 14-15
Geste de Garin de Monglane (of Geste de Guillaume d'Orange) 14-15
Geste du roi 13, 15, 21
Gheraert (van Viane) 12, 35, 41-48, 53
Gheraert van Viane 15, 21, 41-48, 52, 53, 113

Girard (de Vienne), zie Gheraert
Girart de Rousillon 36
Girart de Vienne 12-13, 21, 35-36, 40, 45, 53, 123
Godfried van Viterbo, zie *Pantheon*
Gormont et Isembart 118
Guillaume d'Orange 13, 14
Guillaume d'Orange, 12
Guwelloen, zie Ganelon
Gwidekijn van Sassen 15
Gyrbeert van Metz 90-91, 93

Haerdreit (Hardré de Lens) 89, 92
heidenen, zie Saracenen
heilige land, zie Palestina
Helene 49, 50, 86-93
Hellijn, zie Elie
Historia Karoli Magni et Rotholandi, zie *Pseudo-Turpin*
Historie vanden vier Heemskinderen 18, 22, 30-40, 50-53
Holland 19-20
Hughe van Bourdeus 69-74, 76-82, 111-112
Hughe van Bourdeus 15-16, 18, 22, 69-74, 76-82, 85, 99, 111-112
Huon (de Bordeaux), zie Hughe van Bourdeus
Huon de Bordeaux 14, 69, 79, 80, 82, 85

Ingelheim 11

Jacob van Maerlant 16, 20, 23, 89, 113-119, 123, 127
Jan Seversoen 30
Jan van Boendale 113-115, 119, 127
Jan van Ghelen 59, 61
Jan van Metz 93
Jan I van Brabant 19
Jean Bodel 115
Jeruzalem 9, 13, 36, 92, 121
Johane, zie Johanna van Constantinopel
Johanna van Constantinopel 63, 68
jongleurs 12-13
Jozua 27, 100
Judit 91-93
Julius Caesar 58-59, 111

Karel de Grote, beeld van 24-40
Karel de Kale 12, 16, 113
Karel ende Elegast 9, 14, 16, 18-19, 21-22, 36, 40, 56, 96, 98, 100-102, 109, 112, 113-114
Karel Martel 19, 118
Keulen 36-37, 92
kruistochten, zie Saracenen

laisses 12, 14
Lancelotcompilatie 89
Leken spiegel, Der 114
liefde 48-50, 53, 86-87, 91-93, 96-97
Limburg 21
Lodewijk (de Vrome) 16, 31-32, 33, 61-63, 92-93, 97
Lorreinen, zie *Roman der Lorreinen*
Loyhier ende Malaert 16, 95, 98

Macharijs 54-56, 61-68
Madelgijs 31, 34-36, 37-39, 51, 76, 94, 102, 104, 107-112
Madelgijs 15-16, 18, 21-22, 72, 74, 79-82, 99, 102, 104, 108-112
Makaire, zie Macharijs
Malagis 109, 110, 112
Maleproen 16, 69, 72, 111
Mamet, zie Mohammed
Marcelijs, zie Marsilie
Mariken van Nieumeghen 102
Marsilie 24-25, 27-28, 57-60, 73, 76, 83, 90, 92, 115, 126
mecenaat 19-21, 23
Memoria Seculorum 120
Mibrien 62
Mile 96, 101
Mirabel 62-64, 95
Mohammed 72, 75, 77, 80, 82-83
Myloen 81

Naimes, zie Beieren, hertog van Nijmegen 11
Nota Emilianense 13

Obroen, zie Abroen
Ogier en alexandrins 126
Ogier van Denemarken 9, 20, 32, 34, 38, 51-52, 123-124, 126, 128
Ogier van Denemarken 15, 20-21, 113, 127
Olifant 12, 125
Olivier 9, 12-13, 20, 35, 37, 44-45, 47, 50, 70, 83, 115, 123-124
Otte (van Keulen) 49, 86-87, 92-93
Oydon 82, 85

Palestina 9, 36, 84, 110
Pantheon 120-123, 129
Parijs 31, 36, 67, 89, 94, 110
Paris, Gaston 13, 113
Pèlerinage de Charlemagne, Le 13, 118, 121
Pepijn 11, 12, 16, 48, 89-90, 93, 96-97, 121
Perceval-continuatie 67
Philippe Auguste, zie Filips II
Pinabel 28, 34, 58
Pseudo-Turpin 114, 121, 123-128

rebellenepen, zie Cycle des barons révoltés
Reinolt von Montelban 30, 32, 40, 109
Renaud (de Montauban), zie Renout
Renaut de Montauban 14-15, 34, 36-40, 51-53, 123
Renout van Montalbaen 15-16, 20-22, 30-40, 51-53, 94, 96-98, 102, 104, 107-112, 114
Renout (van Montalbaen) 20, 31-39, 51, 52, 94, 96, 104, 107-108, 110-111
Richard, zie Ritsaert
Ritsaert 31, 34, 37-39, 104
Roelant 9, 20, 24-30, 34, 37, 45, 48, 57-60, 70, 83, 96, 99-100, 108, 115, 123-126
Roelantslied 15, 18-21, 28-30, 35, 36, 39-40, 56, 58-59, 68, 72-73, 75, 83-85, 99-101, 109, 112, 113, 115-118, 126, 128
Roland, zie Roelant
Roman der Lorreinen 15-16, 19, 22-23, 28, 48-50, 53, 60, 86-93, 96-98, 118, 126-128
Roncevaux 11, 24-25, 28, 56, 58-59, 83, 91-92, 99, 114-116, 121, 123, 125-127

Salman und Morolf 104
Saracenen 12-13, 18, 24-29, 35, 37, 48, 56, 61, 69-85, 89-91, 99-101, 115, 125, 126
Schoone hystorie van Malegijs, Die 79-80, 85, 107, 109, 112
Segebrecht van Gembloys 20

Sibilla 54-57, 65-67
Sibilla 18, 54-56, 65-68
Sint Gilles 116, 118
Speculum historiale 116, 119, 123, 126
Speculum Regum 120
Spiegel historiael 16, 20, 23, 89, 113, 116, 119, 123
Synagoen 60

Thierry van Maurienne 28, 48, 89
Tieri 62, 65
Toledo 102, 107
trouw 37, 41-53, 67, 97
Tulpijn 9, 31-32, 34, 35, 38, 83, 108, 114-116, 124-125, 127
Turpin, zie Tulpijn

Umschreibungen 21

Valentijn en Nameloos 16
Van den bere Wisselau 101, 112, 114
Van den levene ons heren 16
verraders 54-68, 69, 96
Vincentius van Beauvais, zie *Speculum historiale*
Vita Karoli Magni 9
Vivien 80, 109-110
Vlaanderen 19-21, 23, 64

Willem van Oringen 20, 76-77
Willem van Oringen 15, 19-20, 72, 76, 85, 113
Willem Vorsterman 28, 54, 59, 69, 125, 126
Writsaert 31

Yewijn 50, 51
Yoen 49-50, 86-92
Yrene, zie Erena
Yvorijn van Mombrant 74, 79-80, 82